SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 47 (II HİSSƏ)

Bakı - 2026

ISSN 2409-0859

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 47

II hissə

BAKI – 2026

ISSN 2409-0859

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 904, sayt http://sociology.bsu.edu.az/
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 47, hissə II. Bakı: 2026, 186 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəfail Həsənov, sosiologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Kamilə Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Səxavət Əliyeva, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Tatyana Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Vüsalə Musayeva, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünasliq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

PSİXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

VİRTUAL MƏN-İN FORMALAŞMASI VƏ MÜDAFİƏ MEXANİZMLƏRİNİN AKTİVLƏŞMƏSİ: SOSİAL MEDİA KONTEKSTİNDƏ PSİXOLOJİ TƏHLİL

Nigar Hafiz qızı Hüseynova
BDU-nun I kurs magistrantı
Nigarh085@gmail.com

Açar sözlər: Virtual Mən, müdafiə mexanizmləri, sosial media, özünü təqdim etmə, psixoloji adaptasiya
***Key words*:** Virtual Self, defense mechanisms, social media, self-presentation, psychological adaptation
***Ключевые слова*:** Виртуальное «Я», защитные механизмы, социальные сети, самопрезентация, психологическая адаптация.

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı insanların özlərini ifadə etmə, sosial münasibət qurma və informasiya əldə etmə formalarını köklü şəkildə dəyişdirib. Əgər əvvəlki dövrlərdə insanın ictimai imici əsasən üz-üzə qarşılıqlı təsirdə formalaşırdısa, müasir dövrdə bu prosesin böyük bir hissəsi sosial media platformalarına keçib. Instagram, TikTok, Facebook, Twitter kimi platformalar sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda özünü təqdim etmə məkanı kimi fəaliyyət göstərir. Burada fərd özünü istədiyi şəkildə qurur, dəyişdirir və ictimaiyyətə təqdim edir. Beləliklə, "virtual mən" adlandırılan yeni bir şəxsiyyət modeli yaranır — real mənlikdən tamamilə fərqli olmayan, amma ondan seçilmiş, redaktə olunmuş və müəyyən mənada idealizə edilmiş bir versiya. [2, s.10]

Virtual Mən-in formalaşması sadəcə estetik seçimlərdən ibarət deyil; bu proses fərdin psixoloji ehtiyacları ilə sıx bağlıdır. İnsan sosial varlıq olduğuna görə davamlı olaraq qəbul olunmaq, bəyənilmək və təsdiqlənmək istəyir. Sosial media isə bu ehtiyacların dərhal cavabını verən mükəmməl bir mühit yaradır. "Like", "view" və "comment" kimi göstəricilər fərddə dopaminə bağlı mükafat mexanizmini stimullaşdırır və bu, özünü daha yaxşı göstərmək istəyi ilə birləşərək virtual mən-in qurulmasını gücləndirir [7, s.203].

Lakin bu proses psixoloji cəhətdən ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən fərd sosial media vasitəsilə özünü daha azad və daha yaradıcı şəkildə göstərə bilir; digər tərəfdən isə sosial müqayisə, tənqid qorxusu və çatışmazlıq hissi daha da artır. Bu daxili gərginlik və qeyri-müəyyənlik müdafiə mexanizmlərinin aktivləşməsinə şərait yaradır. Müdafiə mexanizmləri insanın özünü psixoloji təhdidlərdən qorumaq üçün işləyən qeyri-şüuri proseslərdir və real həyatda olduğu kimi, sosial mediada da özünü müxtəlif formalarda göstərir.

Məsələn:

1.Özünü kifayət qədər cazibədar görməyən istifadəçi kompensasiya, ideallaşdırma və fantaziya mexanizmlərindən istifadə edərək daha mükəmməl virtual obraz qurur.

2.Sosial tənqid və ya neqativ rəy alan fərd inkar, rasionalizasiya, proyeksiya kimi mexanizmlərə müraciət edə bilər.

3.Bəzi istifadəçilərin aqressiv, neqativ və ya lağedici davranışları əslində proyektiv identifikasiya və ya reaksiya formalaşdırma kimi müdafiə mexanizmlərinin rəqəmsal təzahürüdür.

Sosial media həm də fərddə "mükəmməl görünməliyəm" təzyiqini artırır. Bu təzyiq özlüyündə müdafiə mexanizmlərinin daha tez aktivləşməsinə səbəb olur. İnsan real həyatda gizlədə bildiyi zəifliklərini sosial media kontekstində daha da ciddi şəkildə gizlətməyə çalışır. Bunun nəticəsində virtual mən real mənlikdən uzaqlaşır və fərd öz yaratdığı rəqəmsal imici qorumaq üçün daha çox psixoloji enerji sərf edir.

Digər tərəfdən, sosial media yalnız müdafiə mexanizmlərini gücləndirmir, eyni zamanda onları daha görünən edir. Əgər real həyatda bu mexanizmlər daha incə və gözə çarpmayan formada baş verirdisə, virtual mühitdə onlar konkret davranışlara çevrilir: filtrdən çox istifadə etmək, həyatın yalnız müsbət hissələrini paylaşmaq, tənqidə aqressiv cavab vermək, özünü həddindən artıq üstün göstərmək və ya tam əksinə – "təvazökar, amma təsdiq gözləyən" paylaşımlar etmək.

Bütün bu proseslər göstərir ki, virtual mən-in formalaşması ilə psixoloji müdafiə mexanizmləri arasında bir əlaqə mövcuddur və bu əlaqə ikitərəflidir. Virtual Mən müdafiə mexanizmlərinin işə düşməsi üçün zəmin yaradır, müdafiə mexanizmləri isə öz növbəsində virtual mən-in qurulma tərzini müəyyən edir. Bu qarşılıqlı təsiri anlamaq həm fərdi psixologiya, həm sosial psixologiya, həm də media psixologiyası baxımından əhəmiyyətlidir.

Bu məqalənin məqsədi sosial media kontekstində virtual mən-in necə formalaşdığını, bu prosesdə hansı psixoloji müdafiə mexanizmlərinin aktivləşdiyini və hər iki prosesin bir-birini necə təsirləndirdiyini sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Mövzunun aktuallığı həm psixoloji sağlamlıqla bağlı müzakirələrdə, həm gənclər arasında artan özünütəsdiq ehtiyacında, həm də sosial media istifadəsinin gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsində əksini tapır.

Virtual Mən-in formalaşması və psixoloji müdafiə mexanizmlərinin aktivləşməsi mövzusu psixologiyanın bir neçə istiqamətinin kəsişməsində dayanır. Bu bölmədə özünü təqdim etmə nəzəriyyələri, virtual şəxsiyyətin strukturu, müdafiə mexanizmlərinin psixoloji əsası və sosial media kontekstində bu iki fenomenin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilir.

Özünü təqdim etmə anlayışı psixologiyada əsasən Erving Qoffmanın dramaturji nəzəriyyəsi ilə izah olunur. Qoffmana görə, insanlar sosial həyatda "səhnədə aktyor" kimi davranır və ətrafdakılara özlərinin məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmış versiyasını göstərirlər. Burada əsas məqsəd "istədiyi təsiri yaratmaq"dır.

Qoffmanın nəzəriyyəsini sosial media kontekstinə tətbiq edəndə, bu platformalar fərdin "sosial səhnəsinin" genişləndirilmiş forması kimi qəbul olunur. Real həyatda spontan davranış üstünlük təşkil etdiyi halda, sosial mediada insan özünü düşünərək, seçərək və redaktə edərək təqdim edir. Foto seçimi, filtr tətbiqi, paylaşım mətninin hazırlanması — hamısı özünü təqdim etmə strategiyasının bir hissəsidir [2, s. 113].

Müasir tədqiqatçılar, məsələn, Hogan (2010) sosial mediadakı özünü təqdimetməni "sərgiləmə" (exhibition) kimi dəyərləndirir. Bu yanaşmaya görə sosial platformalar müasir "qalereyalar"a çevrilib, istifadəçilər isə öz həyatlarının seçilmiş parçalarını sərgiləyirlər.

Virtual Mən psixologiyada real mənlikdən fərqli olaraq, sosial mühit üçün formalaşdırılmış yeni identitet kimi təsvir edilir. Turkle (2011) kimi alimlər bunu "mənliyin rəqəmsal fraqmentləşməsi" adlandırır. Fərd müxtəlif platformalarda özünün fərqli versiyalarını təqdim edə bilər: Instagramda estetizə olunmuş, TikTok-da əyləncəli, LinkedIn-də professionallaşdırılmış mən.

Virtual Mən mən üç əsas komponent üzrə formalaşır [4]:

1. İdeal mən – fərdin olmaq istədiyi şəxsiyyət
2. Real mən – faktiki psixoloji və emosional vəziyyət
3. Təqdim olunmuş mən – sosial mediada sərgilənən şəxsiyyət

Bu üçlü arasındakı fərq nə qədər böyüksə, müdafiə mexanizmlərinin aktivləşmə ehtimalı da bir o qədər artır. Virtual şəxsiyyət real həyat tələblərindən, komplekslərdən, sosial müqayisədən və özünütəsdiq ehtiyacından formalaşdığı üçün, bu proses psixoloji adaptasiya mexanizmləri ilə sıx bağlıdır.

Müdafiə mexanizmləri haqqında ilk sistemli yanaşma Ziqmund Freyd və daha sonra Anna Freyd tərəfindən verilib . Onlara görə müdafiə mexanizmləri şüuraltında fəaliyyət göstərən və fərdi narahatlıqdan qoruyan psixoloji proseslərdir.

Müasir psixoanalitik və kognitiv yanaşmalar bu mexanizmləri daha geniş formada təsnif edir: İnkar, Rasionalizasiya, Proyeksiya, Kompensasiya, İdeallaşdırma, Fantaziya, Devalvasiya [1, s.134].

Valkenburq & Peter (2011)-in gənclər üzərində apardığı tədqiqatlar göstərir ki, sosial media istifadəçiləri öz emosional vəziyyətlərini daha çox sosial təsdiq üzərindən tənzimləməyə çalışırlar. Bu isə müdafiə mexanizmlərinin aktivliyini artırır [7].

Sosial mediada bu mexanizmlər çox vaxt davranış səviyyəsində müşahidə edilir. Məsələn, özünü qeyri-kafi hiss edən bir insan idealizə olunmuş şəkillər paylaşır; neqativ rəy alan istifadəçi proyeksiyaya müraciət edərək tənqidi hater kimi qəbul edir; sosial yoxlama (social validation) ehtiyacı artdıqda kompensasiya mexanizmi işə düşür.

Sosial media, həm özünü təqdim etməni, həm də müdafiə mexanizmlərini daha görünən, daha tez-tez aktivləşən və daha strukturlaşmış hala gətirir. Məsələn:

Kompensasiya - yüksək keyfiyyətli, "mükəmməl" paylaşımlar

İdeallaşdırma- özünü həddindən artıq pozitiv, uğurlu göstərmək

Proyeksiya- tənqidi şərhlərə "şəxsi hücum" kimi reaksiya vermək

İnkar- neqativ geri bildirimləri bloklama və ya görməməzliyə vurmaq

Rasionalizasiya - "mən sadəcə belə sevirəm" deyib daxili çatışmazlıqları ört-basdır etmək

Bu mexanizmlər virtual mən-in qurulmasına təsir edir, virtual mən isə öz növbəsində həmin mexanizmləri gücləndirir. Bu qarşılıqlı təsir müasir psixoloji tədqiqatların əsas fokus nöqtələrindən biridir.

Aparılan nəzəri araşdırma göstərir ki, sosial media müasir fərdin özünü təqdimetmə strategiyalarını köklü şəkildə dəyişdirmiş və virtual mənlik konstruksiyasını gündəlik psixososial həyatın mərkəzi elementinə çevirmişdir. Virtual mən-in formalaşması təkcə estetik seçim və sosial bəyənilmə axtarışı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda fərdin özünütənzimləmə, özünüdərk və sosial müqayisə prosesləri ilə sıx bağlıdır. Bu proseslərdə yaranan psixoloji gərginlik isə müdafiə mexanizmlərinin daha aktiv şəkildə işə düşməsinə səbəb olur.

Analiz göstərir ki, sosial media ideallaşdırma, kompensasiya, inkar və proyeksiya kimi müdafiə mexanizmlərini gücləndirən mühit yaradır və fərdin özünü təqdimetmə davranışını strukturlaşdırır. Virtual mənlə real mənlik arasındakı uyğunsuzluq artdıqca psixoloji gərginlik də yüksəlir və fərd emosional tarazlığını qorumaq üçün müxtəlif müdafiə formalarına müraciət edir. Bu mexanizmlər qısa müddətdə adaptiv təsir göstərə bilsə də, uzunmüddətli istifadə real mənliyin zəifləməsi, emosional həssaslığın artması və sosial müqayisənin güclənməsi kimi nəticələr doğura bilər.

Bu kontekstdə, sosial mediada özünü təqdimetmə ilə müdafiə mexanizmləri arasındakı əlaqəni anlamaq həm psixoloji rifah, həm də sosial davranışların təhlili baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Gələcək empirik tədqiqatlar bu qarşılıqlı təsirin dərəcəsini, yaş və cins fərqlərini, eləcə də sosial media platformalarının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq daha dərindən araşdırmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Freud, A. The Ego and the Mechanisms of Defense. New York: International Universities Press, 1936, 203 s.
2. Goffman, E. The Presentation of Self in Everyday Life. New York: Doubleday. 1959, 163 s.
3. Higgins, E. T. Self-discrepancy: A theory relating self and affect. Psychological Review, 94(3), 1987, 251 s.
4. Hogan, B. The presentation of self in the age of social media: Distinguishing performances and exhibitions online. Bulletin of Science, Technology & Society, 30(6), 2010.
5. Turkle, S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. New York: Basic Books, 2011, 360 s.

6. Vaillant, G. E. Ego Mechanisms of Defense: A Guide for Clinicians and Researchers. Washington, DC: American Psychiatric Press, 1992, 306 s.
7. Valkenburg, P., & Peter, J. Online communication and adolescent well-being. Journal of Computer-Mediated Communication, 16(2), 2011

VİRTUAL MƏN-İN FORMALAŞMASI VƏ MÜDAFİƏ MEXANİZMLƏRİNİN AKTİVLƏŞMƏSİ: SOSİAL MEDİA KONTEKSTİNDƏ PSİXOLOJİ TƏHLİL

Nigar Hüseynova

XÜLASƏ

Məqalədə sosial mediada formalaşan virtual mən anlayışı və bu proseslə paralel şəkildə aktivləşən psixoloji müdafiə mexanizmləri araşdırılır. Virtual Mən fərdin real mənliyinin rəqəmsal mühitdə yenidən qurulmuş, seçilmiş və idealizə olunmuş versiyası kimi qiymətləndirilir (Turkle, 2011; Higgins, 1987). Sosial media platformalarının yaratdığı sosial müqayisə, təsdiq ehtiyacı və estetik təzyiq virtual mən-in formalaşmasını sürətləndirir və bu proses fərddə müxtəlif müdafiə mexanizmlərinin işə düşməsinə şərait yaradır. Məqalədə Qoffmanın özünü təqdimetmə yanaşması, Turkle-in virtual identitet nəzəriyyələri və müdafiə mexanizmlərinin psixoloji strukturu nəzərdən keçirilir. Aparılan nəzəri analiz göstərir ki, sosial media mühiti həm ideallaşdırma, kompensasiya, inkar və proyeksiya kimi müdafiə mexanizmlərini genişləndirir, həm də fərdin emosional özünütənzimləmə strategiyalarını dəyişdirir. Tədqiqatın məqsədi bu iki psixoloji prosesin qarşılıqlı təsirini müəyyənləşdirmək və virtual davranışların daxili psixoloji ehtiyaclarla necə əlaqələndiyini izah etməkdir.

ФОРМИРОВАНИЕ ВИРТУАЛЬНОГО «Я» И АКТИВАЦИЯ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

Нигяр Гусейнова

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются понятие виртуального «я» в социальных сетях и параллельно активизирующиеся психологические защитные механизмы. Виртуальное «я» рассматривается как переработанная, отобранная и идеализированная версия реальной личности в цифровой среде. Социальные сети усиливают потребность в одобрении, эстетическое давление и социальное сравнение, что способствует формированию виртуального образа и активизации защитных механизмов — идеализации, компенсации, отрицания, проекции и др. Анализ опирается на теории самопрезентации Гофмана, концепции виртуальной идентичности Шерри Тёркл и классические модели защитных механизмов. Цель работы — определить взаимосвязь между формированием виртуального «я» и функционированием психологических защит в условиях социальных медиа.

FORMATİON OF THE VİRTUAL SELF AND ACTİVATİON OF DEFENSE MECHANİSMS: A PSYCHOLOGİCAL ANALYSİS İN THE CONTEXT OF SOCİAL MEDİA

Nigar Huseynova

SUMMARY

This article examines the formation of the virtual self in social media and the simultaneous activation of psychological defense mechanisms. The virtual self is conceptualized as a reconstructed, selectively presented, and idealized version of one's real identity in digital environments. Social media intensifies social comparison, validation needs, and aesthetic pressure, which strengthens both self-presentation strategies and defense mechanisms. The analysis draws on Goffman's self-presentation theory, Turkle's concepts of digital identity, and classical frameworks of defense mechanisms. The study aims to explore how virtual identity construction interacts with psychological defenses and how online self-presentation reflects deeper emotional and cognitive processes.

AKADEMİK ERTƏLƏMƏ İLƏ ÖZÜNƏİNAM VƏ PSİXOLOJİ DÖZÜMLÜLÜK ARASINDA ƏLAQƏ

Əliyeva Ayşən Elçin qızı
BDU-nun I kurs magistrantı
ayshan.aliyeva.654@gamil.com

Açar sözlər: akademik ertələmə, özünəinam, psixoloji dözümlülük, tələbələr, məqsəd qoyma.
Keywords: academic procrastination, self-confidence, psychological resilience, students, goal setting.
Ключевые слова: академическая прокрастинация, уверенность в себе, психологическая устойчивость, студенты, постановка целей.

Giriş. Hal – hazırda ertələmə problemi aktuallıq kəsb edən mövzulardan biri hesab olunur. P.Still tərəfindən aparılmış araşdırma nəticəsində müəyyən edilib ki, tələbələrin 70% dən 95 % ə qədəri tədris tapşırıqlarının tamamlanmasını ertələyirlər. Tələbələr arasında geniş yayılmış ertələmə növü akademik ertələmə adlanır. Bu tələbənin tapşırığı icra etmək istəməsinə baxmayaraq, daxili motivasiya çatışmazlığı səbəbindən fəaliyyətə başlamağı ləngidir. Tələbələrin akademik sferada nailiyyət əldə edə bilməsi üçün, ona verilmiş tapşırıqları zamanında və məhsuldar şəkildə yerinə yetirməlidirlər. Lakin bu tapşırıqların icrası xarici və daxili amillərin təsiri nəticəsində tez – tez ertələnir. Tapşırıqların sonraya saxlanılması prosesi "ertələmə" adlanır. Ertələmə terminin izahı müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli aspektlərə əsaslanır [1].

Akademik ertələmə tələbələr tərəfindən yerinə yetirilməsi vacib olan tapşırıqların lazımsız yerə gecikdirilməsidir. Akademik ertələmə davranışı göstərən şəxslər tapşırıqları son anda yerinə yetirdiklərinə görə stress, təşviş, narahatlıq hissi keçirirlər. Mənfi akademik nəticələr, tapşırıqların son verilmə gününə kimi ləngidilməsi, imtahana hazırlaşmağın gecikdirilməsi bütün bunların hər biri akademik ertələmə ilə bağlıdır (Gargari və d., 2011). Akademik ertələmə həmçinin təşviş, günahkarlıq, stress, depressiya kimi mənfi psixoloji və fizioloji amillərlə də əlaqəlidir (Özer və d ., 2009).

Akademik ertələmənin daxili amillərinə təşviş, uğursuzluq qorxusu, həddindən artıq yüklənmə hissi, fiziki və zehni yorğunluq, mükəmməliyyətçilik, öyrənmə bacarıqlarının çatışmazlığı aiddir (Çakıcı, 2003)[2]. Akademik ertələmənin xarici amillərinə isə qeyri – kafi iş mühiti, tapşırıqların monoton xarakter daşıması, ünsiyyət çatışmazlığı, müəllimlərin sərt olması, tapşırığın dəqiq verilmə tarixinin qeyd edilməməsi kimi səbəblər daxildir.

Akademik fəaliyyətin effektivliyi fərdin qarşısına qoyduğu hədəflərin daxili və xarici resurslarla əlaqəsindən asılıdır. Bu kontekstdə qarşıya məqsəd qoymaq komponenti mühüm rol oynayır. Hər bir insanın həyatında elə anlar olur ki, o arzuladığı nəticəyə çata bilmək üçün fəaliyyətə başlayır. Lakin sonda əldə olunan nəticə ilə arzuladığı üst – üstə düşmür . Bunun səbəbi isə daxili və xarici amillərin çatışmazlığı ilə bağlıdır. A.Qranta görə məqsəd istənilən nəticəyə çata bilmək üçün cəhdlərin yönəldilməli olduğu hədəfdir. Qarşıya müəyyən məqsəd qoymaq fərdi və ya qrupu motivasiya etmək və istiqamətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş plandır. Məqsədin rolu mövcud vəziyyətdən və istənilən vəziyyətə və nəticəyə keçidin təmin edilməsindən ibarətdir. [3, s. 7]. Məqsədlər həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli olur. Qısamüddətli məqsədlərə yaxın zamanda (bu gün, bir həftə və ya bir ay ərzində) nail olunur. Məsələn: Tələbələr üçün bir həftə ərzində tamamlamalı olduqları məqaləni qeyd etmək mümkündür. Uzunmüddətli məqsədlər adətən on iki ay və ya daha çox zaman tələb edir. Belə məqsədlərə yaxşı təhsil alaraq peşəkar mütəxəssis olmaq daxildir. [4]

Məqsəd qoyduqdan sonra tələbənin arzulanan nəticəyə nail olmasına kömək edən vacib komponentlərdən biri də özünəinamdır. Özünəinam anlayışı elmə A.Bandura tərəfindən da-

xil edilmişdir. O özünəinamı "insanların öz həyatlarını idarə edə biləcəklərinə və qarşılarına qoyduqları məqsədlərə nail olmaq gücündə olduqlarına dair daxili inam" kimi nəzərdən keçirir. Özünəinam insanların hisslərinə, motivasiyasına, davranışlarına təsir göstərir [5]. İnsan fəaliyyətinin əsasının özünə olan inamı təşkil edir. Tapşırıqları icra etmək üçün sadəcə hər hansısa bacarıq və biliyə malik olmaq kifayət deyil, fərd həmçinin daha mürəkkəb şəraitdə tapşırığı yerinə yetirə biləciyinə dair inama sahib olmalıdır. Özünəinamın dörd əsas mənbəyi mövcuddur :

1.İş yerində nailiyyət – real həyatda uğur və uğursuzluq təcrübəsi . Uğur adətən fərdin özünəinamının yüksəlməsinə, uğursuzluq isə əksinə azalmasına gətirib çıxarır. Bu məqam çox vaxt tələbələrin fəaliyyətinə təsir göstərir. Qarşıya qoyduqları məqsədlərə çata bilmək tələbələrə özünəinam və səriştə hissi aşılayır.

2. Müşahidə yolu ilə öyrənmə (başqalarını nümunə götürməklə). Digər insanların uğur və uğursuzluqlarını izləməyə əsaslanır . Məsələn : Universitetdə qrup yoldaşının uğur qazandığını görmək fərdin öz bacarıqlarına inam yaradır.

3. Sosial inandırma. Kiminsə insana nəyisə edə biləcəyini deməsidir : Həmyaşıdlarının müsbət şərhlər verməsi, imtahandan uğurla keçdiyinə görə müəllimin tərifi, valideynlərin dəstəyinin təmin edilməsi vacibdir . Belə olan halda fərdin özünəinamı əhəmiyyətli dərəcədə artır. Nəzərə almaq lazımdır ki, mənfi rəy daha güclü təsirə malikdir və tələbənin özünəinamının kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olur.

4. Fizioloji reaksiyalar və emosional vəziyyətlər insan üçün öz imkanlarına dair siqnal rolunu oynayır. Bura fərdin öz hissləri vasitəsilə şərh etdiyi məlumatlar aiddir. Məsələn: yaranan təşviş insanı narahat edir . Nəticədə fərd öz effektivliyinə daha az inanmağa başlayır. Qərar qəbuletmə perspektivindən yaranan ruh yüksəkliyi isə əksinə fərdin özünəinamını artırır. Normal fəaliyyət göstərmək üçün stresli vəziyyətləri azaltmaq və onlarında öhdəsindən gəlməyi öyrənmək vacibdir [6].

Özünəinamları yüksək olan insanlar qarşılaşdıqları çətinliklərə qarşı daha dözümlüdürlər . Həmçinin özünəinamlı fərdlər daha uğurlu və məhsuldar olurlar. Ertələmə davranışı isə məhsuldarlığın aşağı düşməsindən, həmçinin tapşırıqların tamamlanmasının ləngidilməsindən ibarətdir. Bu isə o deməkdir ki, ertələmə davranışı ilə özünəinam tərs mütənasibdir. Belə ki, özünəinam nə qədər yüksəkdirsə, ertələmə davranışının icra edilməsi bir o qədər aşağıdır.

Ertələmə davranışına qarşı effektli təsir göstərən amillərə psixoloji dözümlülük də daxildir. Dözümlülük – tələbəyə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və uzunmüddətli məqsədlərə nail olmağa imkan verən güc, səbir, israrlıq hissidir. İsrarlılıq tələbənin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün ortaya çıxan çətinliklərin dəf etmək əzmidir. Marağın sabitliyi isə tələbənin uzun müddət ərzində diqqətini eyni fəaliyyətə yönləndirə bilməsidir. Psixoloji dözümlülük fərd öz tapşırıqlarında vacib bir məna gördükdə formalaşır. Bunun nəticəsində isə tələbə son məqsədə doğru əzmlə davam edir. Psixoloji dözümlülük əsasən çarpaz kəsikli və uzunmüddətli tədqiqatlar vasitəsilə öyrənilmişdir. Mövcud tədqiqatlar göstəriri ki, psixoloji dözümlülük akademik mühitdə əldə edilən nəticələrlə əlaqəlidir. Məsələn : bir tədqiqat nəticəsində göstərilmişdir ki, psixoloji dözümlülük bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələrin motivasiyası ilə orta müvəffəqiyyət (ÜOMG) arasındakı əlaqənin əsas vasitə olduğu müəyyən edilmişdir [7]. S. A. Volters və M. Hüseynin araşdırmasına görə psixoloji dözümlülük tələbənin müvəffəqiyyətinə birbaşa təsir etməklə yanaşı, həm də özünüidarəetmə bacarıqlarına da təsir edir [12]. Psixoloji dözümlülüyü aşağı olan tələbələr gələcəyə aid planlar qursa da lakin, bu məqsədləri reallaşdırmaq üçün indiki anda lazımı fəallığı göstərmirlər.

İstər təhsil almaq, istərsə də böyük həcmli layihələrin hazırlanması uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq tələbədən yüksək dərəcədə motivasiya, səbir və israrlıq tələb edir. Tələbədə psixoloji dözümlülük səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa kənar amillərin təsirinə bir

o qədər davamlı olur və məqsədlərinə çatmaq üçün fəaliyyətlərini daha az ertələyir. Bu isə tələbələrin təlimə cəlb olunmasına və akademik uğurlarına müsbət təsir edir.

Nəticə: Tələbənin akademik ertələmə davranışı göstərməsi motivasiya əskikliyi və kənar amillərin təsirindən asılıdır. Araşdırma göstərir ki, tələbənin özünə olan inamı nə qədər yüksəkdirsə, tapşırıqları icra etməyə daha tez başlayır. Psixoloji dözümlülk və israrlıq isə tələbə diqqətini tapşırıq üzərində fokuslamağa imkan verir. Digər tərəfdən bu xüsusiyyətləri zəif olan tələbələr gələcək zaman üçün plan qursalar da indiki anda fəaliyyətə keçməkdə çətinlik yaşayırlar. Deməli, akademik fəaliyyətdə nəticə əldə edə bilmək üçün tələbədə həm özünəinam, həm də iradə formalaşmalıdır. Yekun olaraq, tələbələrdə bu psixoloji keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi onun həm təhsildə həmdə gələcək karyerasında uğur qazanmasına əhəmiyyətli təsir edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zaks S., Hen M. Research on academic procrastination: a review of the literature. // Community Prevention and Intervention.. - 2018 - 46(2). - P.117 - 130.

2. Çakıcı,D.Ç. (2003) Lise ve üniversite öğrencilerinde genel erteleme ve akademik erteleme davranışının incelenmesi (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara .

3. Lunenburg, A. Purposive theory of motivation. // International Journal of Management, Business and Administration, 15(1). – 2011- P. 110 – 117.

4. Luthans K. W., Kyle B. C., Chaffin T. D. Strengthening resilience in academic achievement: the mediating role of psychological capital. // Journal of Management Education.. – 2019. – 43(1). -P. 2087 – 2093.

5. ВикиЧтение : [Злектронный ресурс]. URL: https://lit.wikireading.ru/60495. (Дата обрашения: 22.05.2022).

6. Erickson G., Noonan A. The Formative Goal – Setting Questionmaire . //Skills that matter . – 2018. – P.179.

7. McCloskey J.D. Finally, my dissertation on academic procrastination: diss. M. in Psych Sciences / McCloskey J.D. – Texas, 2011. - P. 29.

8. Sohelia S. Effectiveness of self – efficacy training on self – regulation and behavioral health of procrastinating students. // Journal of cognitive strategies in learning. – 2020. – 8(14). – P. 111 – 137.

9. Рабин Л.А. Фкадемическая прокрастинация студентов колледжа: роль самоотчетной исполнительной функции. / Рабин Л. А., Фогел Дж., Наттер- Апхэм К.Е. // Журнал клинической и экспериментальной нейропсихологии. – 2022. – 33(3). – С.344 – 357.

10. Gargari, R. B., Sabouri, H., & Norzad, F. (2011). Academic procrastination: The relationship between causal attribution styles and behavioral postponement. *Iranian journal of psychiatry and behavioral sciences*, *5*(2), 76.

11. Özer, B., Demir, A., ve Ferrari, R. (2009). Türk öğrenciler arasında akademik ertelemenin araştırılması: Yaygınlık ve sebeplerde olası cinsiyet farklılıkları. Sosyal Psikoloji Dergisi, 2009, 149(2), 241-257

12. Gustavson D.E., Miyake A. Academic procrastination and goal attainment: a joint experimental and individual differences study. // Study of individual differences. – 2017. – 54. – P.160–172.

AKADEMİK ERTƏLƏMƏ İLƏ ÖZÜNƏİNAM VƏ PSİXOLOJİ DÖZÜMLÜLÜK ARASINDA ƏLAQƏ

Əliyeva Ayşən

XÜLASƏ

Məqalədə müasir təhsil mühitində tələbələr arasında geniş yayılmış akademik ertələmə problemi və onun psixoloji səbəbləri araşdırılır. Tələbələrin böyük bir hissəsi daxili motivasiya çatışmazlığı və müxtəlif xarici amillər səbəbindən tədris tapşırıqlarını yerinə yetirməyi ləngidirlər. Bu davranışın qarşısının alınmasında subyektin qarşısına doğru məqsəd qoymaq bacarığı və A. Bandura tərəfindən təqdim edilən nəzəriyyəyə əsasən özünəinam hissi əhəmiyyətli rol oynayır. Digər vacib komponent isə psixoloji dözümlülükdür. Ertələmə davranışı psixoloji dözümlülük, motivasiyanın sabitliyi və israrlıq kimi xüsusiyyətlər ilə tərs mütənasiblik təşkil edir. Psixoloji dözümlülüyü yüksək olan tələbələr çətinliklərin qarşısında davamlı olurlar və akademik fəaliyyətlərinə daha məhsuldar şəkildə nail ola bilirlər.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ АКАДЕМИЧЕСКИМ ПРОЦЕССОМ, САМОУВЕРЕННОСТЬЮ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТЬЮ

Алиева Айшен

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема академической прокрастинации, широко распространенной среди студентов в современной образовательной среде, и ее психологические причины. Значительная часть студентов откладывает выполнение учебных заданий из-за недостатка внутренней мотивации и различных внешних факторов. В предотвращении такого поведения важную роль играют способность субъекта ставить цели и, согласно теории А. Бандуры, чувство уверенности в себе. Другим важным компонентом является психологическая устойчивость. Прокрастинация обратно пропорциональна таким характеристикам, как психологическая устойчивость, стабильность мотивации и настойчивость. Студенты с высокой психологической устойчивостью более устойчивы к трудностям и могут более продуктивно выполнять свою учебную деятельность.

THE RELATIONSHIP BETWEEN ACADEMIC PROCEDURE SELF – CONFIDENCE AND PSYCHOLOGICAL RESILIENCE

Aliyeva Ayshan

ABSTRACT

The article examines the problem of academic procrastination, which is widespread among in the modern educational environment, and its psychological causes. A large part of students' delay in completing educational tasks is due to a lack of internal motivation and various external factors. In preventing this behavior, the subject's ability to set goals and, according to the theory presented by A. Bandura, a sense of self–confidence play an important role. Another important component is psychological resilience. Procrastination behavior is inversely proportional to such characteristics as psychological resilience, stability of motivation, and persistence. Students with high psychological resilience are more resilient in the face of difficulties and can achieve their academic activities more productively.

ERKƏN TUNC DÖVRÜNÜN TƏDRİSİ PROSESİNƏ ELMİ - PEDAQOJİ BAXIŞ

Əşrəfli Məhəmmədəli Namiq oğlu
MDU- nun II kurs magistrantı
ashrafli02@bk.ru

Açar sözlər: Tunc dövrü, ilk dəmir dövrü, metallurgiyanın inkişafı, sosial təbəqələşmə, Kür–Araz mədəniyyəti, tarix tədrisi metodikası, tarixi təfəkkür, problemli təlim.
Ключевые слова: Бронзовый век, ранний железный век, развитие металлургии, социальная стратификация, Кура-Араксская культура, методика преподавания истории, историческое мышление, проблемное обучение.
Keywords: Bronze Age, Early Iron Age, development of metallurgy, social stratification, Kura–Araxes culture, history teaching methodology, historical thinking, problem-based learning.

Tunc və ilk dəmir dövrü insan cəmiyyətinin inkişaf tarixində mühüm mərhələ olmaqla, ibtidai icma quruluşundan sinifli cəmiyyətə keçidin sosial-iqtisadi və mədəni əsaslarını formalaşdıran dövrlər kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələlərdə istehsal təsərrüfatının daha da inkişafı, metallurgiyanın geniş yayılması, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və ilkin dövlətçilik əlamətlərinin meydana çıxması müşahidə olunur. Tarix fənnində bu dövrlərin tədrisi şagirdlərdə cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını anlamaq, tarixi proseslərin mürəkkəbləşməsini dərk etmək və sonrakı tarixi mərhələlərə keçidi əsaslandırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tunc və ilk dəmir dövrü dünya tarixi miqyasında insan cəmiyyətinin "texnologiya–istehsal–sosial münasibətlər" xətti üzrə keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçidini göstərən dövrlərdir. Bu mərhələdə metallurgiyanın inkişafı yalnız yeni materialın (metalın) istifadəsi deyil, istehsalın təşkili, ixtisaslaşmanın artması və mübadilə əlaqələrinin genişlənməsi kimi proseslərlə birgə gedir; nəticədə cəmiyyətin sosial strukturu mürəkkəbləşir və status fərqləri daha görünən formalar almağa başlayır [6, s. 7]. Tarix dərslərində bu dövrlərin tədrisi şagirdin tarixə "tək hadisələr" kimi deyil, uzunmüddətli proseslər kimi yanaşmasını təmin etməli, dəyişmənin tədrici xarakterini izah etməlidir [4, s. 15].

Metodik baxımdan tunc və ilk dəmir dövrünün tədrisi daş dövrü mövzularından fərqli didaktik quruluş tələb edir. Daş dövründə əsas xətt "mühitə uyğunlaşma və ilkin əmək" idisə, metal dövrlərində artıq istehsal münasibətləri, mübadilə, hərbi təşkilatlanma, sosial təbəqələşmə və yaşayış məkanının təşkili daha qabarıq olur [4, s. 15]. Bu səbəbdən müəllim mövzunu yalnız xronoloji ardıcıllıqla izah etməməli, şagirdin sübutla (artefakt, məskunlaşma izi, qəlib, emalatxana qalıqları, dəfn kompleksi) işləmə bacarığını gücləndirən tədqiqatyönümlü fəaliyyətlər qurmalıdır.

Bu fəsildə məqsəd tunc və ilk dəmir dövrünü "sadəcə metal dövrü" kimi təqdim etmək deyil; mövzunu sübut→interpretasiya→nəticə zənciri üzrə şagirdin elmi düşünmə mədəniyyətinə çevirən metodik mexanizmləri əsaslandırmaqdır [4, s. 15].

Birinci ox üzrə şagird metallurgiyanın "əridilmə–tökmə–emal" məntiqini dəlillər üzərində anlamalıdır. Metallurgiyanın "proto-sənaye" kimi təşkil oluna bilməsi barədə elmi izahlar göstərir ki, istehsalın mərhələlərə ayrılması və ixtisaslaşması mümkündür; bu isə metal məmulatın təsadüfi deyil, təşkil olunmuş istehsal məhsulu olduğunu göstərir. Dərsdə bu məntiq "sübut paketi" ilə qurulur: şagird metal emalının hansı izlərlə tanındığını, istehsalın niyə təşkilatlanma tələb etdiyini əsaslandırır [6, s. 7].

İkinci ox – resurs və mübadilə – erkən tunc mövzusunu qlobal kontekstdə düzgün anlamaq üçün vacibdir. Şagirdə izah edilməlidir ki, metallurgiya xammal təminatı və mübadilə əlaqələri ilə sıx bağlıdır; bu bağ zəiflədikdə metallurgiyanın sabit inkişafı çətinləşir,

gücləndikdə isə əlaqə şəbəkələri genişlənir və istehsal-istehlak münasibətləri dərinləşir. Bu hissədə xəritə və məkan analizi (resurs–mərkəz–yayılma) kimi fəaliyyətlər şagirdin tarixi düşünməsini gücləndirir.

Üçüncü ox – sosial nəticələr – erkən tunc mövzusunun ən çətin, eyni zamanda ən formalaşdırıcı xəttidir. Sosial stratifikasiyanın arxeoloji materialda "birbaşa görünmədiyi", lakin müəyyən indikatorlarla izah oluna bildiyi elmi tədqiqatlarda göstərilir; məsələn, daha zəngin dəfn kompleksi, prestij əşyaları və ya istehsal üzərində nəzarətə işarə edən dəlillər status fərqlərinin artmasını əsaslandırmaq üçün istifadə olunur [7, s. 1–2]. Məktəb dərsində bu yanaşma "əşyadan sosial nəticəyə" metodik keçid yaradır: şagird artefaktı yalnız təsvir etmir, onun sosial məna yükünü izah etməyə çalışır[7, s. 1–2].

Orta tunc dövrünün tədrisində tarixi materialların (məskunlaşma izləri, təsərrüfat sübutları, metal istehsalı dəlilləri, dəfn kompleksi və s.) bolluğu həm üstünlük, həm də risk yaradır. Üstünlük ondan ibarətdir ki, şagird daha çox dəlil üzərində işləyir və sübut seçmə bacarığı inkişaf edir; risk isə ondan ibarətdir ki, mövzu faktların yığına çevrilə bilər. Bu problemi aradan qaldırmağın metodik yolu materialları "mövzu indikatorları" üzrə sistemləşdirməkdir: yaşayış məkanı, istehsal, təsərrüfat, mübadilə və sosial təşkilatlanma indikatorları [3, s. 26–34].

Orta tunc mövzusunda məskunlaşma və ev tipi nümunələri (məsələn, dairəvi planlı yaşayış strukturları – roundhouse) şagirdə sosial münasibətlərin məkan üzərində necə "göründüyünü" göstərmək üçün əlverişlidir. Müəllim qeydlərində roundhouse tipli yaşayış məkanlarının və onlarla bağlı infrastruktur elementlərinin təsviri, həmçinin təsərrüfat və gündəlik həyat dəlilləri verilir; bu, dərsdə "məkan–təsərrüfat–sosial həyat" xəttini qurmağa imkan verir. Eyni resursda tunc qılınc istehsalını göstərən gil qəlib (clay mold) nümunəsinin qeyd edilməsi metal tökmənin konkret sübutunu verir və şagirdə "istehsal texnologiyası"nı dəlillə anlamağa kömək edir [3, s. 26–34].

Son tunc–ilk dəmir mövzusunda tədris prosesi müasir dərs tələblərinə uyğun olaraq interaktiv fəaliyyətlərlə tamamlanmalıdır: virtual workshop (səfər mümkün olmadıqda), muzey ekspozisiyasında missiya-tapşırıq, artefaktla işləmə, qısa təqdimat və debat. Bu yanaşmalar şagirdin yalnız "bilməsini" deyil, "əsaslandırmasını" təmin edir [2, s. 2–3].

Erkən tunc dövrü insan cəmiyyətinin inkişaf tarixində keyfiyyətcə yeni mərhələnin başlanğıcı kimi xarakterizə olunur. Bu dövr daş dövründən sonra istehsal təsərrüfatının daha da inkişaf etdiyi, metallurgiyanın geniş tətbiq olunduğu və sosial münasibətlərin mürəkkəbləşdiyi mərhələdir. Erkən tunc dövrünün tədrisi tarix fənnində şagirdlərə ibtidai icma quruluşundan sinifli cəmiyyətə keçidin ilkin əlamətlərini izah etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir .

Erkən tunc dövrü dünya tarixində yalnız "metalın istifadəsinin artması" ilə səciyyələnmir; bu mərhələ daha geniş məna daşıyır: metallurgiyanın yayılması, istehsalın təşkilində ixtisaslaşma, mübadilə şəbəkələrinin böyüməsi və sosial münasibətlərin mürəkkəbləşməsi paralel gedir. Tarix dərsində erkən tuncun təqdimatı buna görə iki risklə üzləşir: birincisi, mövzu "mis–tunc alətlər" siyahısına çevrilir; ikincisi, dəyişmə "birdən baş verən sıçrayış" kimi qavranılır. Halbuki həm arxeoloji, həm də təlim-metodik ədəbiyyat dəyişmənin çox vaxt tədrici getdiyini və dövrlər arasında "kəskin sərhəd" çəkilməsinin şərti olduğunu vurğulayır [5, s. 100].

və ya mövzu yerli ibtidai icma tarixinə aiddirsə. Bu prinsip erkən tuncun tədrisində baza metodoloji xətt kimi götürülməlidir: şagird "tarix = qəfil çevrilişlər" deyil, "tarix = uzunmüddətli proseslər" məntiqini mənimsəməlidir.

və ya mövzu yerli ibtidai icma tarixinə aiddirsə.

Erkən tunc mövzusunda dərsin əsas məqsədi şagirdə metalın yayılmasını fakt kimi çatdırmaq yox, metalın cəmiyyətə təsir mexanizmini izah etdirməkdir. Bu məqsəd aşağıdakı nəticələri hədəfləyir:

Sübutla işləmə bacarığı: şagird metallurgiyanın mövcudluğunu göstərən izləri (məsələn, əridilmə/tökmə izləri, qəliblər, emal alətləri və s.) "dəlil" kimi qəbul edib nəticə çıxara bilir [3, s. 26–34].

Səbəb–nəticə əlaqəsi: texnoloji yeniliyin (metal emalı) təsərrüfat səmərəliliyinə, mübadiləyə, ixtisaslaşmaya və sosial diferensiasiyaya təsirini məntiq zənciri ilə əsaslandırır. Tarixi interpretasiya mədəniyyəti: sosial stratifikasiyanın arxeoloji indikatorlar vasitəs ilə izah edilə biləcəyini, lakin bu izahın həmişə "birbaşa" deyil, dolayısı göstəricilər üzərindən qurulduğunu dərk edir. Tədricilik prinsipi: erkən tuncun başlanması və yayılmasının müxtəlif regionlarda fərqli sürətlə getdiyini və keçidlərin gradual xarakter daşıdığını anlayır

və ya mövzu yerli ibtidai icma tarixinə aiddirsə.

Erkən tuncun qlobal kontekstdə didaktik təqdimatı üçün ən işlək model "texnologiya → istehsalın təşkili → mübadilə şəbəkəsi → sosial nəticələr" ardıcıllığıdır. Bu ardıcıllıq şagirdə erkən tuncun yalnız "material dəyişikliyi" deyil, "cəmiyyətin təşkilində dəyişikliyin başlanğıcı" olduğunu göstərir.

Metallurgiya dərsdə yalnız "metal əridildi" kimi deyil, istehsalın mərhələləşməsi ilə izah olunmalıdır: xammalın seçimi, əridilmə, tökmə, emal, məhsulun istifadəsi. Metallurgiyanın bəzi hallarda ixtisaslaşmış və mərhələlər üzrə bölünmüş istehsal kimi təşkili (yəni "proto-sənaye" məntiqi) erkən tuncun sosial nəticələrini anlamaq üçün açardır [1, s. 7].Şagird bu fikri mənimsəyəndə metallurgiyanın təsadüfi yox, planlı istehsal forması kimi cəmiyyətin əmək bölgüsünü dərinləşdirdiyini daha rahat anlayır.

Erkən tuncun qlobal proses kimi təqdimatında metal istehsalının xammal təminatına bağlılığı və bunun mübadilə əlaqələrini genişləndirməsi şagirdə sadə şəkildə izah edilməlidir. Burada dərsdə "resurs–mərkəz–yayılma" xəritə tapşırığı tətbiq oluna bilər: şagirdlər metallurgiya üçün lazım olan xammalın əldə edilməsi, istehsal mərkəzlərinin formalaşması və məhsulun yayılması barədə model qururlar. Metodik məqsəd "dəqiq marşrut"u əzbərlətmək yox, şagirdə iqtisadi əlaqələrin tarixi inkişafda rolunu göstərməkdir. Bu yanaşma "dəyişmənin tədrici olması" prinsipini də gücləndirir [5, s. 120].

Erkən tunc mövzusunun ən vacib, lakin ən çox sadələşdirilən xətti sosial diferensiasiyadır. Şagirdə izah edilməlidir ki, sosial stratifikasiya "bir cümlə ilə" sübut edilmir; stratifikasiya, daha doğrusu status fərqləri, arxeoloji materialda indikatorlarla təhlil olunur: zəngin dəfn kompleksi, prestij əşyaları, istehsalın nəzarət izləri, müəyyən obyektlərin seçilmiş qruplarla əlaqəsi və s. Bu indikator əsaslı yanaşma stratifikasiya məsələsinin elmi izahını mümkün edir. Deməli, dərsdə şagird tapıntını yalnız təsvir etmir; tapıntının sosial məna yükünü də əsaslandırır [8, s. 9–10].

Müqayisəli təhlil erkən tunc mövzusunun skelet metodudur. Müəllim daş dövrü ilə erkən tunc dövrünü "alət materialı fərqli oldu" kimi sadələşdirməməli, aşağıdakı indikatorlar üzrə müqayisə aparmalıdır: istehsalın təşkili (təsadüfi–ixtisaslaşmış), yaşayış məkanının ölçü və planı, mübadilə izləri, əmək bölgüsü və status göstəriciləri. Bu müqayisə şagirdin tarixi inkişafın mərhələli və tədrici xarakterini anlamasına kömək edir və ya mövzu yerli ibtidai icma tarixinə aiddirsə/

Problemli təlim (inquiry məntiqi) erkən tuncda xüsusilə effektivdir. Dərsin mərkəzi sualı belə qurula bilər:

"Metallurgiyanın yayılması nə üçün yalnız alətlərin dəyişməsi ilə bitmədi, cəmiyyətin təşkilini də dəyişdirdi?"

Bu sual şagirdi "dəlil–izah–nəticə" xəttinə aparır. Şagird bir neçə sübut üzərində işləyir: yaşayış planı, istehsal izləri, metal qəlib, dəfn fərqləri və s. Məsələn, müəllim "gil qəlib" faktını istehsalın planlı xarakterinə dəlil kimi təqdim edib şagirdlərdən "bu fakt nəyi göstərir?" sualına cavab istəyə bilər. Burada məqsəd "qəlib var" demək yox, qəlibin "ixtisaslaşma və istehsal texnologiyası"na işarə etdiyini izah etdirməkdir.Obyektlə öyrənmə (object-based learning) erkən tunc mövzusunda ən güclü didaktik vasitələrdən biridir.

Əşyalarla (və ya onların keyfiyyətli vizual surətləri ilə) işləmə şagirdə texnologiyanı "mənalandırmağa" imkan verir: material, forma, hazırlama izləri, istifadə izi. Bu yanaşmanın hissi (sensory-based) öyrənmə ilə sübutla işləmə bacarığını gücləndirdiyi vurğulanır. Eyni resursda artefaktların öyrənilməsi vasitəsilə tarixi dövrə dair daha dərin anlayış ("insight") əldə etməyin mümkünlüyü xüsusi qeyd olunur. Buna görə erkən tunc dərsində "artefakt pasportu" tapşırığı çox işləkdir: şagird predmetin materialını, funksiyasını, hazırlanma texnikasını və sosial istifadəsini (məsələn, gündəlik alətmi, prestij predmetidirmi?) yazılı əsaslandırır [9, s. 16–17].

Erkən tunc mövzusunda qlobal kontekst yaratmağın ən məhsuldar yolu "case study" seçməkdir. Case seçimi dərsin məqsədinə uyğun olmalıdır: istehsalın təşkili, mübadilə əlaqələri və sosial nəticələr bir nümunədə görünməlidir. Məktəb səviyyəsində müəllim bu case-i geniş tarixi coğrafiya ilə "çərçivələyir" (məsələn, erkən şəhər mərkəzləri, regional metallurgiya ocaqları, ticarət əlaqələri), lakin dərsin əsas işi yenə sübutla izaha qayıdır. Bu yanaşmanın "tədricilik" ideyasını qoruması vacibdir: case "hamıda belə idi" kimi deyil, "belə nümunələr var və bu nümunə dəyişməni göstərir" kimi təqdim olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəhmənli, R. İbtidai icma cəmiyyətinin tarixi. Bakı: Maarif, 1997, – s. 152.
2. Əhmədov, S. Tarix dərslərində tədqiqatyönümlü təlim. Bakı: Müəllim, 2019– s. 320.
3. Bransford, J. D., Brown, A. L., Cocking, R. R. (eds.). How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School. Expanded edition. Washington, DC: National Academies Press, 2000– s. 425.
4. Chazan, M. World Prehistory and Archaeology: Pathways Through Time. 2nd ed. London: Routledge, 2018– s. 342.
5. Fagan, B. M., Durrani, N. World Prehistory: A Brief Introduction. 10th ed. New York: Routledge, 2016– s. 168.
6. Kristiansen, K., Larsson, T. B. The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations. Cambridge: Cambridge University Press, 2005– s. 316.
7. Renfrew, C., Bahn, P. Archaeology: Theories, Methods, and Practice. 7th ed. London: Thames & Hudson, 2016– s. 321.
8. Smithsonian National Museum of Natural History. Hall of Human Origins: Teacher Guide. Washington, DC: Smithsonian Institution, 2015– s.254.
9. Wineburg, S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Philadelphia: Temple University Press, 2001– s. 316.

ERKƏN TUNC DÖVRÜNÜN TƏDRİSİ PROSESİNƏ ELMİ-PEDAQOJİ BAXIŞ

Əşrəfli Məhəmmədəli

XÜLASƏ

Bu məqalədə erkən tunc və ilk dəmir dövrünün tədrisinin elmi-pedaqoji və metodik əsasları araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı metallurgiyanın inkişafı, sosial təbəqələşmə, istehsal münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi və Kür–Araz mədəniyyətinin tarix dərslərində tədris imkanları təhlil edilmişdir. Məqalədə erkən tunc dövrünün yalnız texnoloji dəyişiklik mərhələsi kimi deyil, həm də cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafında mühüm dönüş nöqtəsi kimi təqdim edilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, problemli təlim, obyektlə öyrənmə, müqayisəli təhlil və mənbə

əsaslı yanaşmalar şagirdlərdə tarixi təfəkkürün, analitik düşünmənin və səbəb–nəticə əlaqələrini anlama bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Nəticədə erkən tunc və ilk dəmir dövrünün tədrisinin interaktiv və tədqiqatyönümlü metodların inteqrasiyası əsasında daha effektiv təşkil edilə biləcəyi qənaətinə gəlinmişdir.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ РАННЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА

Ашрафли Мамедали

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются научно-педагогические и методические основы преподавания раннего бронзового и раннего железного веков. В ходе исследования проанализированы развитие металлургии, социальная стратификация, усложнение производственных отношений, а также возможности изучения Кура-Араксской культуры на уроках истории. Подчеркивается, что ранний бронзовый век следует рассматривать не только как этап технологических изменений, но и как важный переломный момент в социально-экономическом развитии человеческого общества. Результаты исследования показывают, что проблемное обучение, обучение на основе артефактов, сравнительный анализ и источниковедческий подход положительно влияют на развитие исторического мышления, аналитических навыков и понимания причинно-следственных связей у учащихся. Сделан вывод о том, что преподавание раннего бронзового и раннего железного веков может быть более эффективно организовано на основе интеграции интерактивных и исследовательских методов обучения.

SCİENTİFİC AND PEDAGOGİCAL APPROACH TO TEACHİNG THE EARLY BRONZE AGE

Ashrafli Mahammadali

SUMMARY

This article examines the scientific, pedagogical, and methodological foundations of teaching the Early Bronze Age and the Early Iron Age. The study analyzes the development of metallurgy, social stratification, the complication of production relations, and the possibilities of teaching the Kura–Araxes culture in history lessons. The article emphasizes that the Early Bronze Age should be presented not only as a stage of technological change but also as a significant turning point in the social and economic development of human society. The findings indicate that problem-based learning, object-based learning, comparative analysis, and source-based approaches positively influence the development of historical thinking, analytical reasoning, and the understanding of cause-and-effect relationships among students. It is concluded that the teaching of the Early Bronze and Early Iron Ages can be organized more effectively through the integration of interactive and research-oriented methods.

RƏQƏMSAL ASILILIĞIN QARŞISININ ALINMASINDA DÖVLƏT VƏ CƏMIYYƏTIN BIRGƏ ROLU

İsmayılova Əsmər Elçin qızı
BDU-nun I kurs magistrantı
asmarelcinqizi16@gmail.com

Açar sözlər: rəqəmsal asılılıq, internet, sosial münasibətlər, süni intellekt, gənclər, sosial platformalar.
Ключевые слова: Цифровая зависимость, интернет, социальные отношения, искусственный интеллект, молодёжь, социальные платформы
Keywords: digital addiction, internet, social relations, artificial intelligence, youth, social platforms

Giriş. Rəqəmsallaşan dünyada texnologiya hər gün daha da inkişaf etməkdədir. Bu inkişaf sayəsində internet və rəqəmsal vasitələrin bir çox hissəsi gündəlik və sosial həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Texnologiyalar bizim həyatımızı asanlaşdırmaqla yanaşı düzgün istifadə edilmədikdə rəqəmsal asılılıq riski faktorunu yaradır. İnternetdən düzgün istifadə olunmaması ilə yaranan asılılıq, introvertliliyə meyillilik, ünsiyyətdə çətinliklər və s qəbildən problemlər xüsusilə gənclərin sosial münasibətlərində qabarıq mənfi nəticələrlə müşahidə olunur. Halbuki, risk faktorlarının öncədən müəyyən edilməsi və müvafiq maarifləndirmə, preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bu halların qarşısı alına bilər. Xüsusilə, inkişaf dövründə olan gənclərin iştirakı ilə bu qəbildən tədbirlərin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsal asılılıq insanın onlayn mühitə psixoloji və davranış baxımından həddindən artıq bağlılığı kimi xarakterizə olunur (Young, 1996). Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına əsasən, uzunmüddətli ekran istifadəsi diqqət pozuntusu və emosional balanssızlıq kimi problemlərə yol açа bilər (World Health Organization [WHO], 2021). Kimberly S. Young apardığı araşdırmalarına əsasən internetə olan asılılığı narkotik, alkoqol və qumara olan aludəçiliyə bənzədir.Hətta bir sıra simptomları: internet istifadəsinə nəzarətin itməsi, günün böyük hissəsini onlayn keçirmək, sosial funksiyaların zəifləməsi və internet olmadıqda narahat hiss etmək öz məqaləsində vurğulamışdır. Tədqiqatçıların fikrincə rəqəmsal asılılığın əsas subyektləri əsasən gənclər, tənha insanlar, stress və depressiya yaşayan insanlardır (Young, 1998). Bu səbəbdən rəqəmsal asılılıq bəzi tədqiqatçılar tərəfindən klinik diqqət tələb edən davranış pozuntusu kimi qiymətləndirilir (Griffths, 1998). Rəqəmsal asılılığın yaratdığı problemlərə sosial müstəvidə daha detallı təhlil etsək, bu problemləri şərti qruplaşdıra bilərik:

1. Akademik problemlər – bugünkü dövrdə əksər insanlar təhsil sahəsində resursları internet və süni intellekt (Sİ) vasitəsilə asanlıqla əldə edir və tədqiqat vasitəsi kimi istifadə edirlər. Əsas problemlər tələbə, şagirdlərin əlaqəsiz veb-saytlara, oyunlara, kanallara və ya söhbət qruplarına qoşulması zamanı yaranır. Bu da vaxtında tapşırıqların yerinə yetirilməməsi, aşağı qiymətlər və ya akademik fəaliyyətdə zəifləmə ilə müşayiət olunur. Süni intellekt vasitəsilə hazır cavabları əldə edən tələbələr öz tənqidi düşüncə və kreativ yanaşma bacarığını da zamanla itirmiş olur.
2. Sosial münasibətlərdə problemlər - internetə, sosial şəbəkələrə və ya süni intellektlə söhbətə olan asılılıq hal-hazırda insanların sosial münasibətlərinə dağıdıcı zərər vurur. Beləki, ailədaxili, valideyn – övlad, evlilik, həmçinin dostluq münasibətlərində ünsiyyətin, birgə fəalliyyətin azalmasına gətirib çıxarır. Rəqəmsal asılılıqdan əziyyət çəkən şəxslər bütün gününü kompüter və ya telefon arxasında virtual mühitdə keçirərkən əslində real dünyadan özlərini təcrid etməyə və bir müddət sonra cəmiyyətə uyğunlaşa bilmədiyindən tən-

halaşmağa başlayır. Rəqəmsal asılılıq sosial sferada ailə münasibətlərinin zəifləməsinə, evliliklərdə münaqişə və boşanma hallarının artmasına səbəb olur. Xüsusilə valideynlərin vaxtlarının böyük hissəsini rəqəmsal vasitələrdə keçirməsi ailədaxili məsuliyyətlərin yerinə yetirilməməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə uşaqlar valideyn diqqəti və nəzarətindən uzaq qalaraq baxımsız böyüyə, sosial və psixoloji problemlərlə qarşılaşa bilərlər. Həmçinin sosial şəbəkələrdə kontent yaradaraq və ya müxtəlif asan yollarla pul qazanmaq tendensiyası insanlarda, xüsusilə yeniyetmə və gənclərdə zəhmətkeşlik, özünü inkişaf istəyini də xeyli azaldır.

3. Virtual dostluqlar – biz bu anlayışa yerli və beynəlxalq müstəvidə qurulan virtual dostluqlar olmaqla 2 cürə yanaşa bilərik. Beynəlxalq müstəvidə fərqli sosial platformalar üzərindən fərqli ölkələrdən dostluqlar qurmaq fərqli dilləri öyrənmək, intellektual biliklərin mübadiləsi, ünsiyyət ehtiyacının qarşılanması, mədəniyyətlərin qarşılıqlı mübadiləsi baxımından əhəmiyyətlidir. Yerli virtual dostluqlar dedikdə isə daha çox eyni ölkə daxilində fərqli sosial platformalar üzərindən qurulan və virtual mühitdə davam edən dostluqlar nəzərdə tutulur. Lakin, bu qəbildən olan dostluqların bir sıra mənfi nəticələri də mövcuddur:

- Saxta kimlik, aldadılma – xüsusilə bu hal emosional travma, manipulyasiya, istismara səsbəb olur.
- Psixoloji asılılıq – durmadan mesaj gözləmək, sosial mediada aktiv qalmaq stressə səbəb ola bilər
- Kibertəzyiq və zorakılıq – təhqir, şantaj, təhdid, şəxsi məlumatların yayılması və s

4. Maddi zərər – ödənişli oyunlara, saytlara, onlayn xidmətlərə asılılıq nəticəsində maddi baxımdan zərər çəkənlərin də sayı az deyil.

Qeyd olunan problemlərin həlli üçün cəmiyyət və dövlət birgə fəaliyyət göstərməlidir. Cəmiyyətdə insanlar arasında rəqəmsal asılılığın qarşısı alınmalıvə buna dair dövlət tərəfindən keçirilən preventiv tədbirlər, layihələr dəstəklənməlidir. Bu prosesdə cəmiyyətin hər bir üzvü mühüm rol oynayır. Xüsusilə də valideynlər övladlarının və ya gənclər dostlarının, ailə üzvlərinin süni intellektlə insan əvəzi həddindən artıq söhbətləşməsinə, gündəlik qayğılarını insanla bölüşmək yerinə süni intellektlə bölüşməsini vərdiş halına gətirməsinə icazə verməməli və fəsadları ilə bağlı onu məlumatlandırmalıdır. Ən böyük fəsad isə özü barədə, həmçinin yaxınları haqqında bütün şəxsi məlumatları bölüşməklə məlumat bazalarının oğurlanmasına bilvasitə zəmin yaratmaqdır.

Dövlətin rolunu təhlil etdikdə ilk olaraq, mövcud qanunvericilik bazası nəzərə alınmalıdır. [AR1]Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında qanun[AR2] mövcud olsa da, rəqəmsal asılılığın 16-29 yaş gənclər arasında risk faktoruna çevrilməsi nəzərə alınmaqla qanuna müvafiq əlavələrin edilməsi zərurəti yaranır (Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında qanun[AR3], 2020) İnternet asılılığının qarşısının alınması üçün platformaların məsuliyyəti, asılılıq yaradan funksiaların məhdudlaşdırılmasının qanunlarla tənzimlənmə vacibdir (İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında qanun, 1998) Asılılıq yaradan funksiya dedikdə - sonsuz sürüşdürmə, avtomatik video keçidi, gecə bildirişləri, ekran vaxtı limiti, manipulyasiya edən alqoritm və s nəzərdə tutulur. Bu məsələlərlə bağlı istifadəçilər və sosial media platformaları [AR4]üçün məhdudiyyətlər, cərimələrin qanunda öz əksini tapmasını problemin həllində əhəmiyyətlidir.

İlham Əliyev tərəfindən 19 mart 2025-ci il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası" təsdiq olunmuşdur. Strategiyanın əsas məqsədləri kimi süni intellektin təhlükəsiz və etik istifadəsini təmin etmək, fərdi məlumatların qorunmasını gücləndirmək, dövlət qurumlarında Sİ sistemlərinə nəzarət mexanizmlərinin yaranması göstərilməkdədir (Süni intellekt Strategiyası, 2025).

Süni intellektdən düzgün istifadəyə dövlət tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsi, qaydaların və məhdudiyyətlərin tətbiqi baş verə biləcək mənfi halların qarşısının alınmasında vacibdir. Təbii ki, cəmiyyətin də bu qayda və tələblərə riayət etməsi burada həlledici rol oynayır.

Rəqəmsal asılılığın aradan qaldırılması, asılılıqdan əziyyət çəkən insanlara yardım etmək, aktiv maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi baxımından sosial xidmət göstərəcək peşəkar sosial işçilərin hazırlanması, həmin kadrların AR Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və tabeliyindəki müvafiq qurumlar, AR Gənclər və İdman Nazirliyi, AR Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidmətində fəaliyyət göstərməsi riskli halların daha tez müəyyənləşdirilməsi və sahə üzrə mütəxəssis müdaxiləsi ilə qarşısının alınması baxımından vacibdir.

Nəticə olaraq, rəqəmsal asılılıq müasir dövrün kompleks sosial problemlərindən biridir. Onun qarşısının alınması üçün tək bir yanaşma kifayət etmir. Dövlət siyasəti, ailə nəzarəti və ictimai maarifləndirmə vahid sistem şəklində tətbiq edildikdə daha effektiv nəticə əldə etmək mümkündür. Gələcəkdə rəqəmsal savadlılığın artırılması bu problemin azaldılmasında əsas rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alaşahan Simge, Çiçeklioğlu Hüseyn, Bıyıkbeyi Tuğba, Hırlak Bengü(2016), Öğrencilerin İnternet Bağımlılığı ile Sosyal Bağlılıkları Arasındaki İlişki. T.C.MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ, Uluslararası Gençlik Araştırmaları Kongresi, Bildiri Kitabı.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2025). Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni inellekt Strategiyası. Prezident.az.
3. Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2017). Social networking sites and addiction: A review. International Journal of Environmental Research and Public Health, 14(3), 311.
4. Young. K.S (1998). İnternet addiction: The emergence of a new clinical disorder. CyberPsychology&Behaviour, 1(3), 237-244.
5. World Health Organization. (2021). Digital health and well-being. https://www.who.int

RƏQƏMSAL ASILILIĞIN QARŞISININ ALINMASINDA DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏTİN BİRGƏ ROLU

İsmayılova Əsmər

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, rəqəmsal asılılığın cəmiyyətə, gənclərin sosial münasibətlərinə təsiri araşdırılması vacibdir. Məqalədə rəqəmsal asılılığın səbəbləri, sosial nəticələri təhlil edilmiş, süni intellekt texnologiyalarından təhlükəli istifadənin yaratdığı risklər nəzərdən keçirilmişdir.Cəmiyyətin rolu və dövlətin rolu, mövcud hüquqi baza təhlil edilmişdir. Rəqəmsal asılılığın qarşısının alınması üçün bir yanaşma kifayət etmədiyindən dövlətin və cəmiyyətin birgə rolunun vacibliyi vurğulanmışdır. Sağlam gələcək üçün bu gün gənclərin gündəlik rəqəmsal tələbatının balanslaşdırılmasına nəzarət mühimdir.

ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ЗАВИСИМОСТИ: СОВМЕСТНАЯ РОЛЬ ГОСУДАРСТВА И ОБЩЕСТВА

Исмаилова Асмар

АННОТАЦИЯ

В статье подчёркивается важность изучения влияния цифровой зависимости на общество, особенно на социальные отношения молодёжи. В исследовании анализируются причины и социальные последствия цифровой зависимости, а также рассматриваются риски, связанные с опасным использованием технологий искусственного интеллекта. Проанализированы роль общества и государства, а также существующая правовая база. Поскольку одного подхода недостаточно для предотвращения цифровой зависимости, подчёркивается важность совместной роли государства и общества. Для здорового будущего важно регулировать и балансировать ежедневные цифровые потребности молодёжи.

DIGITAL ADDICTION PREVENTION: THE JOINT ROLE OF THE STATE AND SOCIETY

Ismayilova Asmar

ABSTRACT

The article highlights that examining the impact of digital addiction on society, particularly on young people’s social relationships, is important. The study analyzes the causes and social consequences of digital addiction and considers the risks associated with the harmful use of artificial intelligence technologies. The roles of society and the state, as well as the existing legal framework, are analyzed. Since a single approach is not sufficient to prevent digital addiction, the importance of the joint role of the state and society is emphasized. For a healthy future, it is important to regulate and balance young people’s daily digital needs.

РОЛЬ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЁНКА

Шарифова Гюлсюм Рауф
преподаватель кафедры педагогики БГУ,
доктор философии по педагогике
gulya_aze@mail.ru

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi; uşağın şəxsiyyəti; mənəvi dəyərlər; valideynlər; ailə; sosiallaşma; inkişaf.
Ключевые слова: семейное воспитание; личность ребёнка; нравственное развитие; родители; семья; воспитание детей.
Keywords: family upbringing; child personality; moral values; parents; family; socialization; development.

Введение. Одним из важнейших факторов формирования личности ребёнка является семья. Именно в семейной среде ребёнок впервые знакомится с окружающим миром, усваивает нормы поведения, учится общению и получает первые представления о добре и зле. Семья выступает первым социальным институтом, оказывающим влияние на психическое, нравственное и интеллектуальное развитие ребёнка.

В современных условиях, когда общество сталкивается с быстрыми социальными изменениями, роль семьи становится ещё более значимой. Несмотря на влияние школы, средств массовой информации и цифровой среды, именно родители закладывают основы характера ребёнка, его ценностные ориентиры и отношение к жизни. Атмосфера уважения, поддержки и взаимопонимания в семье способствует гармоничному развитию личности.

Проблема семейного воспитания остаётся актуальной, поскольку многие особенности поведения ребёнка напрямую связаны с семейной обстановкой. Недостаток внимания со стороны родителей, конфликты в семье, отсутствие нравственного примера могут негативно повлиять на формирование личности ребёнка.

Семейное воспитание представляет собой целенаправленный процесс воздействия родителей и других членов семьи на ребёнка с целью его всестороннего развития. Оно включает нравственное, трудовое, эстетическое, физическое и интеллектуальное воспитание.

С раннего возраста ребёнок подражает взрослым. Он перенимает манеру общения, отношение к людям, привычки и нормы поведения. Поэтому личный пример родителей является одним из важнейших методов воспитания. Если в семье царят уважение, честность и доброжелательность, ребёнок усваивает эти качества как естественную норму жизни.

Большое значение имеет эмоциональный климат семьи. В атмосфере любви и безопасности ребёнок чувствует уверенность в себе, легче раскрывает способности, проявляет инициативу. Напротив, постоянные конфликты, грубость и равнодушие могут вызвать тревожность, замкнутость и агрессивность.

Исследователи подчёркивают, что стиль семейного воспитания оказывает существенное влияние на формирование личности ребёнка. Демократический стиль, основанный на уважении, разумной требовательности и диалоге, способствует развитию самостоятельности и ответственности. Авторитарный стиль, напротив, может подавлять инициативу ребёнка и вызывать страх. Чрезмерная опека также отрицательно влияет на развитие самостоятельности.

Твблица 1. Влияние стилей семейного воспитания на ребёнка

Стиль воспитания	**Особенности**	**Влияние на личность**
Демократический	Уважение, диалог, поддержка.	Самостоятельность, уверенность.
Авторитарный	Жёстки контроль, наказания.	Замкнутость, страх, зависимость.
Попустительский	Отсутсвие контроля.	Безответсвтенность.
Гиперопека	Чрезмерная забота	Несамостоятельность.

Семья также играет важную роль в формировании нравственных качеств ребёнка. Через семейные традиции, уважение к старшим, взаимопомощь и заботу о близких ребёнок усваивает моральные ценности общества. Национальные и духовные традиции, передаваемые в семье, способствуют воспитанию патриотизма, уважения к культуре и истории своего народа.

Передача семейных традиций способствует сохранению связи поколений. Рассказы старших членов семьи о прошлом, уважительное отношение к семейной истории, совместное празднование национальных и семейных праздников формируют у ребёнка чувство принадлежности и уважения к своим корням.

Кроме того, семья влияет на отношение ребёнка к учёбе и труду. Если родители проявляют интерес к обучению ребёнка, поддерживают его стремление к знаниям, формируют дисциплину и трудолюбие, ребёнок чаще достигает успехов в школе и в дальнейшей жизни.

Психологи отмечают, что поддержка родителей особенно важна в подростковом возрасте. В этот период ребёнок переживает эмоциональные и социальные изменения, формирует самооценку и мировоззрение. Доверительные отношения в семье помогают подростку преодолевать трудности и избегать негативного влияния окружающей среды.

Взаимодействие семьи и школы также имеет большое значение. Когда родители сотрудничают с педагогами, интересуются успехами ребёнка и участвуют в образовательном процессе, это положительно отражается на дисциплине, мотивации и учебных достижениях ребёнка.

Таким образом, семейное воспитание играет решающую роль в формировании личности ребёнка. Именно в семье закладываются основы характера, нравственные качества, отношение к людям, труду и обществу. Позитивная семейная атмосфера, личный пример родителей и разумный стиль воспитания способствуют развитию гармоничной, самостоятельной и ответственной личности.

В современных условиях необходимо повышать педагогическую культуру родителей, укреплять семейные ценности и создавать благоприятную эмоциональную среду для детей. Только при тесном сотрудничестве семьи и общества возможно полноценное воспитание подрастающего поколения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Москва: Просвещение, 1981.
2. Макаренко А.С. Книга для родителей. – Москва: Педагогика, 1985.
3. Выготский Л.С. Психология развития ребёнка. – Москва, 2000.
4. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. – Москва, 2008.
5. Кон И.С. Ребёнок и общество. – Москва, 1999.

UŞAĞIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏ TƏRBİYYƏSİNİN ROLU

Şərifova Gülsüm

XÜLASƏ

Məqalədə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə tərbiyəsinin rolu araşdırılır. Ailə mühitinin, valideyn tərbiyə üsullarının, mənəvi-əxlaqi atmosferin və ailə dəyərlərinin uşağın xarakterinin, davranışının və dünyagörüşünün inkişafına təsiri təhlil olunur. Qeyd edilir ki, ailə şəxsiyyətin emosional, intellektual və mənəvi inkişafına təsir göstərən ilk və ən mühüm sosial institutdur. Valideynlərin şəxsi nümunəsinin, etibarlı münasibətlərin və ailə ilə məktəb əməkdaşlığının əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Nəticə etibarilə, sağlam ailə mühiti harmonik, müstəqil və məsuliyyətli şəxsiyyətin formalaşmasına şərait yaradır.

РОЛЬ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЁНКА

Гюлсюм Шарифова

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль семейного воспитания в формировании личности ребёнка. Анализируется влияние семейной среды, стиля воспитания родителей, морально-нравственной атмосферы и семейных ценностей на развитие характера, поведения и мировоззрения ребёнка. Подчёркивается, что семья является первым и важнейшим социальным институтом, оказывающим влияние на эмоциональное, интеллектуальное и нравственное развитие личности. Особое внимание уделяется значению личного примера родителей, доверительных отношений и сотрудничества семьи со школой. Делается вывод о том, что благоприятная семейная атмосфера способствует воспитанию гармоничной, самостоятельной и ответственной личности.

THE ROLE OF FAMILY UPBRINGING IN THE FORMATION OF A CHILS'S PERSONALITY

Gulsum Sharifova

ABSTRACT

The article examines the role of family upbringing in the formation of a child's personality. It analyzes the influence of the family environment, parenting styles, moral atmosphere, and family values on the development of the child's character, behavior, and worldview. It is emphasized that the family is the first and most important social institution influencing the emotional, intellectual, and moral development of personality. Special attention is given to the importance of parental example, trusting relationships, and cooperation between family and school. It is concluded that a positive family atmosphere contributes to the upbringing of a harmonious, independent, and responsible personality.

ERKƏN TƏLİM MODELİ ABA TERAPİYASI (TƏTBİQİ DAVRANIŞ ANALİZİ) İLƏ AUTİZM SPEKTR POZUNTUSU OLAN UŞAQLARIN CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASİYASI

Məmmədova Humay Etibar qızı
BDU-nun 1-ci kurs magistrantı
humay.mc@gmail.com

***Açar sözlər*:** autizm spektr pozuntusu, TDA, erkən müdaxilə
***Key words*:** autism spectrum disorder, ABA, early intervention
***Ключевое слова*:** расстройство аутистического спектра, ПАП, раннее вмешательство

Giriş. Autizm Spektr Pozuntusu – xəstəlik deyil, neyroinkişaf fərqliliyidir [1]. Bu fərqlər nəticəsində həmin insanlar dünyanı başqa cür görür və fəqrli qavrayırlar. Bu fərq ünsiyyət, davranış və maraqlara təsir edir. ASP - sosial ünsiyyətdə çətinlik, davranış problemləri, təkrarlayıcı davranışlar və məhdud maraq sahəsi, dil və kommunikasiya bacarıqlarında yetərsizlik ilə müşayət olunur [2]. Spektr sözü autizimin çox müxtəlif formalarda görülə bildiyini vurğulamaq üçün istifadə olunur. Çünki bütün Autizm Spektr Pozuntusu olan şəxslərdə neyroinkişaf xüsusiyyətləri də fərqlidir. Autizm terminini ilk dəfə uşaq inkişaf pozuntusu kimi 1943-cü ildə Amerikalı uşaq psixiatrı Leo Kanner tərəfindən istifadə edilib [3]. Autizm Spektr Pozuntusuna nəyin səbəb olduğu uzun illərdir araşdırılsa da, tibbi olaraq dəqiq bir cavab tapılmasa da, günümüzdə bu sualın cavabını neyrobioloji, neyropsixiatrik və neyroanotomik sahələrdə aparılan araşdırmalar vermişdir. Açıqlanan məlumatlarda autizmin yaranma səbəbinin, növünün fərqli olduğunu, həmçinin insanda olan bəzi genlərin dəyişməsinin bu neyroinkişaf fərqlərinin yaranmasına səbəb olduğu qeyd olunur [4]. Hər il Amerika Xəstəliklərə Nəzarət və Profilaktika Mərkəzi Autizm Spektr Pozuntusu ilə bağlı statistikanı cəmiyyətə təqdim edir. 27 may 2025-ci ildə açıqlanan rəqəm ailələri və bu sahədə çalışan mütəxəssisləri çox məyus etdi.

Belə ki, Amerika üzrə bu rəqəm yaşı 8 olan hər 31 uşaqda 1-ə bərabər idi. Eyni mənbələr bu rəqəmin 2020-ci ildə hər 36 uşaqda 1-ə bərabər olduğunu açıqlamışdır [5]. Bu göstərir ki, hər keçən il ASP diaqnozu olan uşaqların sayı artır və onların cəmiyyətə inteqrasiya problemi öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Əgər bir cəmiyyətdə fərqli neyroinkişaf xüsusiyyətlərinə sahib insanların sayı artırsa deməli həmin şəxslər üçün uyğun mühit və şərait yaradılmalıdır. Cəmiyyətə, sosial mühitə inteqrasiya kiçik yaşlardan başlayır. Bu proses ilk olaraq uşaq bağçalarında başlayır, daha sonra məktəblərdə, universitetlərdə və ən sonda da iş yerlərində davam edə bilməsi üçün erkən müdaxilənin vacibliyini qeyd etmək lazımdır.

Bunun üçün də ən effektiv terapiya növü kimi ABA (Tətbiqi Davranış Analizi) terapiyası hesab olunur. ABA terapiyası günümüzdə geniş tətbiq edilən, elmi əsaslara dayanan təlim növüdür.[6] Belə ki, Amerika Psixoloji Assosiasiyası (APA) uzun illər aparılmış tədqiqatlara əsaslanaraq ABA terapiyasını autizm spektr pozuntusu diaqnozu almış uşaqların reabilitasiyasında tətbiq edilən, elmi əsaslı və effektiv müdaxilə üsulu kimi qiymətləndirir [7]. ABA - Tətbiqi Davranış Analizi terapiyası öz fəlsəfəsini B.F.Skinnerin davranışçılıq nəzəriyyəsinin üzərində qurmuşdur. Skinner hesab edirdi ki, insan davranışı mühit və möhkəmləndirmə (mükafat və cəza) vasitəsi ilə öyrənir [8]. Autizm Spektr Pozuntusu olan uşaqlarla ABA terapiyasını ilk olaraq yoxlayan şəxs İvar Lovaas olmuşdur.

ABA terapiyasının effektivliyini yoxlamaq üçün 1987-ci ildə apardığı tədqiqatın nəticəsinə əsasən intensiv təlim sayəsində (həftədə 30-40 saat) uşaqların təxminən 47%-i normal inkişaf səviyyəsinə yaxın nəticələr göstərmişdilər. Lovaasın fikrincə ilk olaraq

uşaqlarda davranışlar müşahidə olunmalı və analiz edilməlidir, daha sonra müsbət davranışlar möhkəmləndirilməlidir, uyğun olmayan davranışlar isə zaman içində sistemli bir şəkildə, addım-addım azaldılmalıdır [9].

ABA terapiyası uşaqların sadəcə yeni bacarıqlar öyrənməsinə deyil, həm də həmin bacarıqların gündəlik həyatda tam mənimsəməsinə kömək etmək üçün addım-addım hazırlanmış bir təlim modelidir. Bu model dörd aydın mərhələdən ibarətdir: mənimsəmə, axıcılıq (sürət), davametdirmə (qalıcılıq) və ümumiləşdirmə.

1. Mənimsəmə: Öyrənmənin ilk addımı

Mənimsəmə mərhələsi, uşağın yeni bir bacarıqla tanış olduğu mərhələdir. Bu zaman hələ uşaq bu bacarıqla tanış deyil, bu səbəbdən ABA terapistləri öyrənmələrinə kömək olmaq üçün müəyyən ip uclarından, modelləşdirmələrdən və həvəsləndirmələrdən istifadə edə bilərlər. Bu mərhələni torpağa toxum əkmə mərhələsi olaraq düşünə bilərik. Müəyyən bacarıqlar yeni-yeni formaşmağa başlayır və daha çox dəstəyə ehtiyac vardır.

Mənimsəmə mərhələsinin xüsusiyyətləri:

- Uşaq yeni bacarıqlar öyrənməyə başlayır;
- Səhvlərin olması tam normal bir haldır;
- Uşağa istiqamət verilməsi vacib şərtdir;
- Mükafatlandırma öyrənmə motivasiyasını artırır

2. Axıcılıq (sürət): Daha sürətli və daha az səhv etmək

Uşaq yeni bir bacarığı öyrəndikdən sonrakı addım axıcılıqdır. Axıcılıq, praktika, sürət və özgüvənlə əlaqəlidir. Qazanılmış bacarıq artıq çətin yerinə yetirilməməlidir, təbii şəkildə axıcı (sürətli) olmalıdır.

Axıcılıq (sürət) mərhələsinin xüsusiyyətləri:

- Bacarıqlar doğru və daha az əmək tələb edəcək şəkildə olur;
- Uşaq, geri dönüşləri sürətli və avtomatik hala gələnə qədər təcrübə edər
- Yönləndirmələr azalar, müstəqillik artar
- Bu mərhələdə təkrarlama çox önəmlidir; təkrarlama nə qədər çox olarsa, axıcılıq (sürət) da bir o qədər artar

3. Davametdirmə (qalıcılıq): Qazanılmış bacarığın möhkəmləndirilməsi

Bir bacarığı öyrənmək başqa, onu uzun zaman içində qoruyub saxlamaq başqa bir anlamdır. Məhz bu zaman davametdirmə (qalıcılıq) anlamı qarşılaşırıq. Qalıcılıq təlim bitdikdən sonra da bacarığın unudulmamasına, itməməsinə şərait yaradır

Davametdirmə (qalıcılıq) mərhələsinin xüsusiyyətləri

- Bacarıqlar günlər, həftələr, aylar ərzində qorunub saxlanılır;
- Uşaq öyrəndiyi bacarığı gün ərzində istifadə etməsə də tələb olunduğu zaman nümayiş etdirə bilir;
- Terapistlər qazanılmış bacarığın unudulub unudulmadığını görmək üçün vaxtaşırı yoxlamalar apara bilərlər

4. Ümumiləşdirmə: Qazanılmış bacarığı hər yerdə istifadə etmək

Bu mərhələ ən son mərhələ olmaqla yanaşı ən önəmli mərhələ hesab olunur. Bu mərhələdə uşaq öyrəndiklərini fərqli ortamlarda, fərqli məkanlarda, fərqli insanlarla və fərqli vəziyyətlərdə istifadə edə bilməlidir. Ümumiləşdirilmə edilmədiyi təqdirdə bacarıqlar yalnız təlim otağında sərgilənə bilir, bu da real dünyadakı təsiri məhdudlaşdırar.

Ümumiləşdirmə mərhələsinin xüsusiyyətləri:

- Öyrənilmiş bacarığı fərqli mühitlərdə (ev,məktəb,cəmiyyət) istifadə etmək
- Öyrənilmiş bacarığı fərqli insanlarla (valideyn,müəllim,yaşıdlar) birlikdə göstərmək

- Öyrənilmiş bacarığı eynən deyil, bir az başqa formalarda tətbiq etmək [10].

ABA terapiyası Autizm Spektr Pozuntusu başda olmaqla, bir çox inkişaf fərqlilikləri göstərən fərdlərin öyrənməsini, sosial bacarıqlarını və günlük yaşam vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan erkən müdaxilə, təlim modelidir. ABA terapiyasının köməkliyi ilə Autizm Spektr Pozuntusu olan uşaqlarda həm fərdi həm də sosial mühitə uyğun davranışlar formalaşdırılır. Beləliklə həmin şəxslər cəmiyyətə daha rahat inteqrasiya edə bilirlər. ABA terapiyası elə bir təlim növüdür ki, uşağın həyatının ilk illərindən başlayaraq, hər bir yaş dövrü üçün uyğun proqramlar işləyib, hazırlayır. Əlbbətə ki, proqramlar hazırlanarkən hər bir uşağın şəxsi keyfiyyətləri də nəzərə alınır. Yəni ABA terapiyası həm uşağın bağça yaş dövrü üçün, həm məktəb yaş dövrü üçün həm də inkişaf göstəriciləri normalara yaxın davam edərsə universitet dövrü üçün uyğun proqramlar tərtib edib həmin şəxsə cəmiyyətdə daha rahat var olma imkanı yaradır.

Bu gün cəmiyyətdə fərqli xüsusiyyətlərə sahib şəxslər normal inkişafa sahib olan şəxslər tərəfindən heç də asanlıqla qəbul olunmurlar. Sosial ünsiyyət çətinlikləri, təkrarlayıcı davranışlar, sensor həssaslıq və ən çətini isə ünsiyyət nitqinin olmaması müxtəlif məkanlarda autizm spektr pozuntusu olan şəxslər və onların ailə üzvləri üçün çox böyük narahatçılığa səbəb olur. Bu ictimai iaişə obyektləri, ictimai nəqliyyat vasitələri, əyləncə məkanları, təhsil ocaqları da ola bilər. Yaşana biləcək bütün bu çətinlikləri minimuma endirmək üçün erkən təlimin nə qədər önəmli olduğunu bir daha vurğulamaq istəyirik. Təlimin elmi əsaslarla təsdiqini tapmış olması, intensiv formada həyata keçirilməsi gələcəkdə yarana biləcək problemlərinin qarşısının alınmasında önəmli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. American Psychiatric Association. (2024). What are neurodevelopmental disorders? psychiatry.org
2. American Psychiatric Association. (2022). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5-TR). Washington,
3. Kanner, L. (1943). Autistic disturbances of affective contact. Nervous Child, 2(3), 217–250. guilfordjournals.com
4. World Health Organization. (2023, November 15). Autism spectrum disorders. who.int
5. Centers for Disease Control and Prevention. (2025, May 27). Data and statistics on autism spectrum disorder.
6. Cooper, J. O., Heron, T. E., & Heward, W. L. (2020). Applied behavior analysis (3rd ed.). Pearson.
7. American Psychological Association. (n.d.). Applied behavior analysis. apa.org
8. Skinner, B. F. (1953). Science and human behavior. Macmillan.
9. Lovaas, O. I. (1987). Behavioral treatment and normal educational and intellectual functioning in young autistic children. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 55(1), 3–9. doi.org
10. Little Champs ABA. (n.d.). Four stages of learning in ABA. littlechampsaba.com

ERKƏN TƏLİM MODELİ OLAN ABA TERAPİYASI (TƏTBİQİ DAVRANIŞ ANALİZİ) İLƏ AUTİZM SPEKTR POZUNTUSU OLAN UŞAQLARIN CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASİYASI

Məmmədova Humay

XÜLASƏ

Məqalədə Autizm Spektr Pozuntusu olan uşaqların reabilitasiyasında erkən müdaxilənin onların cəmiyyətə daha rahat adaptasiyasına müsbət təsirləri dəyərləndirilir. ABA terapiyası elmi əsaslara dayanan həmçinin uğura gedən yolda ən effektiv təlim növü hesab olunur. Çünki kiçik yaşlardan tətbiq olunun bu terapiya növü gələcəkdə xoşa gəlməyən davranışların qarşısının alınmasında böyük rol oynayır. Beləcə uşaqlar həyatlarının hər dövründə yaşadıqları çətinliklərlə daha rahat başa çıxa bilir, sosial mühitə daha sərbəst adaptasiya ola bilirlər.

ИНТЕГРАЦИЯ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА В ОБЩЕСТВО ПОСРЕДСТВОМ МОДЕЛИ РАННЕГО ОБУЧЕНИЯ – АВА ТЕРАПИИ (ПРИКЛАДНОЙ АНАЛИЗ ПОВЕДЕНИЯ)

Хумай Мамедова

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается положительное влияние раннего вмешательства на социальную адаптацию детей с расстройствами аутистического спектра (РАС) в процессе их реабилитации. АВА-терапия считается наиболее эффективным методом обучения, основанным на научных принципах. Применение данной терапии в раннем возрасте играет важную роль в предотвращении нежелательного поведения в будущем. Таким образом, дети могут легче справляться с трудностями на разных этапах жизни и более свободно адаптироваться к социальной среде.

INTEGRATION OF CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER INTO SOCIETY THROUGH THE EARLY LEARNING MODEL OF ABA THERAPY (APPLIED BEHAVIOR ANALYSIS)

Mammadova Humay

SUMMARY

The article evaluates the positive impact of early intervention on the social adaptation of children with Autism Spectrum Disorder (ASD). ABA therapy (Applied Behavior Analysis) is considered the most effective, evidence-based educational method for achieving successful outcomes. Implementing this therapy at an early age plays a crucial role in preventing challenging behaviors in the future. Consequently, children can more easily overcome difficulties throughout various stages of their lives and adapt more freely to the social environment.

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ MÜƏLLİMİN ROLU

p.ü.f.d., dosent Allahverdiyeva Səfurə Bayram qızı
BDU-nun Pedaqogika kafedrası, Əməkdar müəllim

Açar sözlər: təhsil, inklüziv, müəllim, şagird, metod, fəal təlim, diferensial təlim
***Keywords*:** education, inclusion, teacher, student, method, active learning, differentiated instruction.
Ключевые слова: образование, инклюзия, учитель, ученик, метод, активное обучение, дифференцированное обучение

Təhsil sahəsində baş verən yeniliklər insan hüquqları və bərabər imkanlar prinsipinin ön plana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan inklüziv təhsil müasir təhsil sisteminin əsas istiqamətlərindən biridir. O, yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də cəmiyyətin daha ədalətli və humanist şəkildə formalaşmasını təmin edir. Təhsil sistemində inklüziv yanaşmanın geniş tətbiqi gələcək nəsillərin daha tolerant, anlayışlı və sosial məsuliyyətli yetişməsinə zəmin yaradır.

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bu istiqamətdə proqramlar və layihələr həyata keçirilir, beləliklə bütün uşaqların keyfiyyətli təhsilə çıxışı təmin olunur. Ölkəmizdə bu gün inklüziv təhsil bu prinsiplər əsasında həyata keçirilir: bərabər imkanların təmin olunması; əməkdaşlıq və tolerantlıq; ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması; fərdi yanaşmanın tətbiqi; müxtəlifliyin qəbul edilməsi və dəyərləndirilməsi.

Göründüyü kimi bu prinsiplər məktəblilər arasında humanizmi, bərabərliyi təmin edərək təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Göründüyü kimi müasir təhsil sistemində inklüzivlik prinsipləri getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, inklüziv təhsil sinifdəki bütün uşaqların fiziki, psixoloji və sosial xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər birinin eyni təhsil mühitində oxumalarını nəzərdə tutur. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsində, müsbət nəticə verməsində şübhəsiz ki, müəllim rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsində əsas təşkilatçı və aparıcı qüvvə müəllimdir. İnklüziv təhsildə müəllimin ən vacib, əhəmiyyətli vəzifələrindən biri sinifdə şagirdlər arasında müsbət və dəstəkləyici mühit yaratmaqdır.

Belə ki, bu mühitdə hər bir şagird özünü təhlükəsiz, dəyərli və hər kəs tərəfindən qəbul olunmuş hiss etsin. Müəllimin qayğılı münasibəti sayəsində şagirdlər arasında xoş münasibət, qarşılıqlı hörmət və bir-birilə əməkdaşlıq etməyə sövq edən mühit yaradılmalıdır.

Belə ki, müəllim fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlarla, normal uşaqlar arasında ayrı-seçkiliyin qarşısını almaqla, tolerantlığı təbliğ etmiş olur. Bu hər bir müəllimin gündəlik fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır. Hər bir müəllim inklüziv sinifdə təhsil alan hər bir şagirdin qabiliyyətlərini, öyrənmə tempini, ehtiyaclarını diqqətlə öyrənməli və onlara fərdi yanaşmalıdır. Tədris materiallarını şagirdlərin anlama, dərk etmə səviyyəsinə uyğunlaşdırmaqla, fərqli tapşırıqlar hazırlamalı və müxtəlif təlim metodlarından istifadə etməklə dərsi təşkil etməlidir. Bununla da müəllim hər bir şagirdin güclü və zəif tərəflərini aşkar etməklə, onların inkişafını dəstəkləməlidir. Normal siniflərdən fərqli olaraq inklüziv təhsildə ənənəvi tədris üsulları kifayət etmir, müəllim burada interaktiv, yaradıcı və şagirdyönümlü metodlardan istifadə etməlidir.

Göründüyü kimi inklüziv sinifdə qrup işləri, oyunlar, layihə əsaslı öyrənmə və texnologiyalardan istifadə daha effektiv nəticə verir. Bu metodlardan istifadə həm də şagirdlərin aktivliyini artırır, eyni zamanda da onların bir-birini daha yaxşı anlamasına kömək edir. Bu zaman müəllim yalnız bilik verən deyil, o, həm tərbiyəçi, həm də onlara

psixoloji dəstək verən, qayğı göstərən dəyərli bir şəxsdir. Çox zaman xüsusi qayğıya ehtiyacı olan bu uşaqlarda tez-tez özlərinə qarşı inamsızlıq, həyata küskünlük, özünə qapanma yarana bilir. Bu zaman müəllimlər diqqətli olmalı, onları motivasiya etməklə onlarda həyata, yaşamağa sevgi yaratmaqla özgüvən formalaşdırmalıdırlar. Belə ki, müəllim bu uşaqların hər bir kiçik uğrunu böyük nailiyyət kimi qeyd edərək onlarda özgüvəni formalaşdıra bilər. Məsələn, müəllim sinifdə oxu çətinliyi olan bir şagirdə fərdi yanaşaraq ona daha böyük şriftlə yazılan mətni verir, ona xüsusi vaxt ayırır və mətni birlikdə oxuyurlar. Digər şagirdlər səssiz oxuyur. Bu zaman şagird dərsdən geri qalmır və özünə inamı artır.

Digər bir misal: əgər sinifdə fiziki məhdudiyyəti olan bir şagird varsa, müəllim şagirdlərin yerlərini elə təşkil edir ki, hər kəs rahat hərəkət edə bilsin. Eyni zamanda müəllim digər şagirdlərlə empatiya və insanların bir-birlərinə dəstək olmaları haqqında söhbətlər aparır. Bu da sinifdə qarşılıqlı hörmət və anlayış mühiti formalaşdırır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan bir şagird tapşırığı tam yerinə yetirə bilməsə də, müəllim onun göstərdiyi səyi tərifləyir və kiçik uğrunu belə qeyd edir, qiymətləndirir. Bu da şagirddə təlimə maraq oyadır.

Müəllim inklüziv sinifdə eyni mövzunu müxtəlif yollarla vizual olaraq (şəkillər, video və ya oyunlar) praktik tapşırıqlarla həyata keçirir ki, bu zaman şagirdlər mövzunu daha yaxşı başa düşür, dərs maraqla keçir.

Sinifdə bəzi şagirdlər fiziki qüsurlu uşaqlara xoş olmayan münasibət göstərdikdə, müəllim dərsdə tolerantlıq mövzusunda söhbət apararaq, hamının birlikdə fəaliyyətini təşkil edir, bu da şagirdlərdə bir-birilərinə müsbət münasibət formalaşdırır.

Deməli inklüziv təhsilin uğuru birbaşa müəllimin yanaşmasından, münasibətindən və peşəkarlığından asılıdır.

İnklüziv təhsilin effektli nəticə verməsi üçün müəllimlər mütləq valideynlərlə də sıx əlaqə saxlamalı, onların fikirlərini də öz iş prinsiplərində nəzərə almalıdırlar. Belə bir yanaşma uşaqlarla yanaşı valideynlərdə də özgüvəni artırmış olur. Bununla yanaşı müəllimlərin, həm də psixoloq, loqoped və digər mütəxəssislərlə də əməkdaşlıq etməsi çox önəmlidir. Belə yanaşma, mütəxəssislərlə əməkdaşlıq inklüziv siniflərdə şagirdlərin inkişafına kömək edərək bir növ kompleks yanaşmanı təmin etmiş olur.

İnklüziv təhsildə müvəffəqiyyətin qazanılmasında müəllimlərin öz üzərlərində də mütəmadi çalışmaları çox önəmlidir. Belə ki, inklüziv təhsil müəllimdən davamlı şəkildə yeniliklərlə tanışlıq, öyrənmə və inkişaf tələb edir. Onlar indiki şəraitdə müasirliyi təmin edən yeni metodları mənimsəməli və öz bilik bacarıqlarını yeniləməlidirlər. Bu da onların inklüziv siniflərdə daha keyfiyyətli, effektiv fəaliyyətlərinə imkan yaradaraq, keyfiyyətli təhsilə zəmin yaradır.

İnklüziv təhsilin həyata keçirilməsində müəllimlər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşa bilərlər. Məsələn, maddi-texniki bazanın zəif olması, müəllimlərin bu məsələ ilə bağlı hazırlıqlarının zəif olması və sinifdəki şagirdlərin sayının çoxluğu da onların işində çətinlik yaradan səbəblərdəndir. Əlbəttə, bu problemlərin həlli üçün məktəb rəhbərliyi tərəfindən dəstək, əlavə texniki vasitələrlə təmin olunması və müəllimlərin ixtisasartırma kurslarına cəlb edilməsi və bu sahədə dövlət siyasətinin gücləndirilməsi vacibdir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, inklüziv təhsildə müəllimin rolu əvəzsizdir. Çünki, o, yalnız bilik verən deyil, həm də fərqlilikləri təmin edən, fərqlilikləri qəbul etdirən və hər bir şagirdin inkişafına şərait yaradan əsas şəxsdir. Belə ki, müəllim bu məsələlərə düzgün yanaşması inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsinin əsas şərtidir. Bu da öz növbəsində daha ədalətli, daha tolerant və inkişaf etmiş bir cəmiyyətin formalaşmasına zəmin yaradır.

Belə bir yanaşma sosial ədaləti, bərabərliyi və insan hüquqlarını bərpa edir. İnklüziv təhsil təkcə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdləri deyil, bütün öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların hər birinin təhsil mühitində iştirakını təmin edir. Belə

bir yanaşma təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, həm də cəmiyyətin sosial inteqrasiyasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Ümumi təhsil kurikulumu, Bakı 2020
2. Abbasov A., Əlizadə H. – Pedaqogika, Bakı Müəllim nəşriyyatı, 2018
3. Mehdiyev R. Təhsildə müasir yanaşmalar, Bakı – 2019
4. Hüseynov F. – İnteraktiv təlim metodları, Bakı – 2017
5. Hüseynova N.T. – İnklüziv təhsil. 2021
6. Vəliyev İ. – Tarix fənninin tədrisi metodikası, Bakı – 2016

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ MÜƏLLİMİN ROLU

Səfurə Allahverdiyeva

XÜLASƏ

Məqalədə, inklüziv təhsilin müasir dövrdə təhsil sistemində yeri və rolu araşdırılır. İnklüziv təhsildə müəllim yalnız bilik verən deyil, həm də şagirdlər arasında bərabərliyi təmin edən şəxsdir. Müəllim inklüziv mühitdə səbrli, anlayışlı və yaradıcı olmalıdır. Gələcəkdə inklüziv təhsilin daha geniş tətbiqi Azərbaycanda daha ədalətli və inkişaf etmiş cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verəcəkdir.

THE ROLE OF THE TEACHER IN INCLUSIVE EDUCATION

Safura Allahverdiyeva

ABSTRACT

The article examines the place and role of inclusive education in the modern education system. In inclusive education, the teacher is not only a provider of knowledge but also a person who ensures equality among students. In an inclusive environment, the teacher should be patient, understanding, and creative. In the future, the wider implementation of inclusive education will contribute to the formation of a more just and developed society in Azerbaijan.

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Сафура Аллахвердиева

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются место и роль инклюзивного образования в современной системе образования. В инклюзивном образовании учитель является не только носителем знаний, но и человеком, обеспечивающим равенство между учениками. В инклюзивной среде учитель должен быть терпеливым, понимающим и творческим. В будущем более широкое внедрение инклюзивного образования будет способствовать формированию более справедливого и развитого общества в Азербайджане.

UNİVERSİTET GƏNCLƏRİNDƏ ÖZÜNƏİNAM SƏVİYYƏSI İLƏ SOSİAL FOBİYA ARASINDAKI KORELATİV MÜNASİBƏT

Əsgərli Sübhanə Xamiz qızı
Sosial Psixologiya üzrə magistrantı
Bakı Dövlət Universiteti
Askherly@gmail.com

Açar sözlər: sosial fobiya, özünəinam, tədqiqat, hörmət.
Keywords: social phobia, self-confidence, research, respect.
Ключевые слова: социальная фобия, уверенность в себе, исследование, уважение.

Müasir dövrdə ən çox rast gəlinən pozuntulardan biri də sosial fobiyadır. Geniş yayılmasına görə, bir çox tədqiqat zamanı sosial fobiyanı psixoloji və davranış problemlərinə səbəb olan ən vacib emosional pozuntulardan biri kimi araşdırmışdır. Sosial fobiya insanların həyatlarının müxtəlif aspektlərinə əhəmiyyətli dərəcədə dərin təsir göstərir. Məsələn, həyat fəaliyyətlərində, sosial performans və qarşılıqlı vəziyyətlərdə qorxu və narahatlıq yaşayırlar [1, s.98].

Son zamanlarda daha çox diaqnoz qoyulduğu, ciddi narahatlıq və depressiyaya səbəb olduğu üçün sosial fobiyaya maraq artmaqdadır.

IX əsrdə psixoloqlar və pedaqoqlar psixi pozğunluqların, xüsusən də sosial narahatlığın öyrənilməsinə böyük maraq göstərmişlər və 20-ci əsrdə sosial fobiya ciddi problem kimi qəbul edilərkən 21-ci əsr narahatlıq dövrü olaraq adlandırılır.

Bu yeni bir fenomen olmasa da, psixoloqlar sosial fobiyadan ilk dəfə olaraq 1980-ci ildə Amerika Psixiatriya Assosiasiyası (APA) tərəfindən nəşr olunan Psixi Bozuklukların Diaqnostik aqnostik və Statistik Təlimatının Üçüncü Nəşrinə (DSM-II) psixiatrik pozuntulardan biri kimi daxil edildiyi andan narahat olmağa başladılar [2, s.96].

Sosial fobiya yalnız sosial vəziyyətlərdən qaçınmağı deyil, həm də həyat keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, streslə belə vəziyyətlərə dözümlü olmaqdan bəhs edir [3].

Sosial fobiyanın formalaşmasında sosial öyrənmə və erkən yaş təcrübələrinin rolu xüsusi qeyd olunur. Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə, fərdlər davranış modellərini müşahidə və imitasiya yolu ilə mənimsəyirlər. Bu baxımdan, uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə valideynlərin həddindən artıq tənqidi münasibəti, sosial vəziyyətlərdən qorxan model davranışların müşahidə olunması və ya emosional dəstəyin azlığı sosial narahatlığın inkişafına zəmin yarada bilər. Nəticədə fərd sosial situasiyalarda özünü təhlükə altında hiss etməyə başlayır və bu da fobik reaksiyaların formalaşmasına səbəb olur.

Sözün əsl mənasında tərcümədə "sosial fobiya" sözü "cəmiyyət qorxusu" deməkdir. T. E. Daudun qeyd etdiyi kimi, "keçmiş əsrlərdə narahatlıq adətən fiziki təhlükənin qavranılmasından yaranırdı; bu gün təhlükə əsasən sosial və şəxslərarası xarakter daşıyırdı [1, s.97].

Sosial fobiya ümumi insan təcrübəsidir və gündəlik fəaliyyətlər üçün müəyyən dərəcədə narahatlıq lazımdır. Belə təcrübə gündəlik həyat fəaliyyətlərinə müdaxilə etdikdə bu, pozğunluğa çevrilir. Sosial fobiyada və ya sosial anksiyete pozuntusunda (SAD) fərd bir və ya bir neçə sosial situasiyada nəzərəçarpacaq qorxu və ya sıx narahatlıq yaşayır, burada belə bir fərd başqaları tərəfindən mümkün yoxlamaya məruz qalır. Bu, tanımadığı insanlarla görüşməkdən, söhbətdən tutmuş müşahidə olunmağa və ya ictimai performansa, fobiya kimi müxtəlif sosial qarşılıqlı baş verə,əsasən gec uşaqlıq və ya yeniyetməlik dövründə inkişaf edir, kritik və ya ağır sosial pozğunluqların başlanğıcı adətən həm kişilərdə, həm də qadınlarda 15-25 yaş arasında özünü göstərir.

Sosial fobiya fərdin cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirilir, şəxsiyyət xüsusiyyətləri bu qarşılıqlı əlaqəni böyük ölçüdə müəyyən edən amildir [4].

Sosial fobiya yaşayan gənclər sosial situasiyalarda özünü qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir, başqalarının fikrindən həddindən artıq narahat olur və ictimai mühitdən qaçmağa meylli olurlar. Bu isə onların özünəinam səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Özünəinamın azalması sosial fəaliyyətlərin məhdudlaşmasına, akademik performansın zəifləməsinə və tələbənin sosial mühitə adaptasiyasının çətinləşməsinə səbəb olur. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, sosial fobiya ilə özünəinam arasında mənfi istiqamətli korrelyativ münasibət vardır; yəni sosial fobiya artdıqca özünəinam səviyyəsi azalır. Bu araşdırmanın məqsədi universitet gənclərində sosial fobiya və özünəinam arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək və bu əlaqənin onların psixoloji rifahına təsirini qiymətləndirməkdir [4, s.190].

Ayrılıqda baxsaq, tədqiqatlar arasında özünəinam səviyyəsiylə bağlı həddindən artıq çox araşdırma mövcuddur. Çünki özünəinam səviyyəsi insanın sosial mühitə uyğunlaşmasına və fəaliyyətinə təsir edən şəxsi keyfiyyətidir.

Özünəinam insanın uğur qazanmasına, ümumi işdə, ünsiyyətdə məhsuldar olmasına, komanda bacarığının yüksəlməsinə imkan verir.

Özünəinam və uğur birlikdə irəliləyir. Çünki inam uğur qazanmağa səbəb olur, uğur isə özünəinamın artmasına səbəb olur [5, s.189].

Özünəinam ilk dəfə xarici elmdə davranış yanaşması çərçivəsində öyrənilmişdir.

Özünəinam ilə sosial fobiya arasındakı qarşılıqlı əlaqə fərdin özünüdəyərləndirmə səviyyəsinin sosial iştirak və davranış modelləri ilə hansı səviyyədə və hansı şəkildə əlaqəli olduğunu üzə çıxarmağa imkan verir. Buna görə tələbələr arasında sosial fobiya və özünəinam əlaqəsinin empirik əsaslarla tədqiqi yalnız fərdi psixoloji rifah baxımından deyil, eyni zamanda ali təhsil mühitində tələbəyönümlü müdaxilə strategiyalarının planlaşdırılması baxımından da aktuallıq kəsb edir. Bu tədqiqat, tələbələrin həm akademik, həm də sosial mühitdə daha funksional iştirakını təmin edəcək preventiv psixoloji yanaşmaların əsaslarını formalaşdırmağa xidmət edir. Azərbaycan reallığında bu məsələlərin kompleks empirik tədqiqi isə mövzu üzrə ilk sistemli yanaşmalardan biri kimi çıxış edir.Beləliklə, tələbələrdə sosial fobiya və özünüqiymətləndirmə arasında əlaqənin psixoloji aspektlərinin təhlili, bu günün psixoloji və pedaqoji praktikası üçün olduqca əhəmiyyətli nəzəri və tətbiqi nəticələr vəd edir. Bununla yanaşı sosial fobiya və özünəinam anlayışları ayrı-ayrılıqda geniş formada araşdırılmışdır.

A. Salter inamsızlığın səbəblərini izah etməyə çalışdı. O, öz hisslərini, istəklərini və ehtiyaclarını açıq və kortəbii şəkildə ifadə edə bilməyən, özünü həyata keçirməkdə məhdud olan və buna görə də başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə çətinliklər yaşayan psevdosuveren şəxsiyyətin formalaşmasına gətirib çıxardığını təklif etdi [6, s.13].

Sosial fobiya səviyyəsinin yüksək olması tələbələrdə özünəinamın formalaşmasına mane olur, akademik performansın aşağı düşməsinə, sosial təcridə və emosional gərginliyə gətirib çıxarır.

Özünəinam isə gənclərin davranış modeli, qərarvermə qabiliyyəti, sosial çevikliyi və psixoloji rifahının əsas indikatorlarından biridir. Bu baxımdan sosial fobiya ilə özünəinam səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsi həm tədqiqatçılar, həm psixoloqlar, həm də ali təhsil müəssisələri üçün vacibdir.

A. Salter inhibə proseslərinin üstünlük təşkil etdiyi bir şəxsiyyətin dəyişdirilməsi üçün bir sistem hazırladı [6, s.11]. Bu transformasiyanın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, öyrənilmiş tormozlayıcı reaksiyalar əvəzinə, təlim zamanı özünə inamlı davranışın həyata keçirilməsinə kömək edən yeni şərti reflekslər formalaşmalı idi [6, s.12].

1940-cı ildə müəyyən edilib ki,psixoloqların və psixoterapevtlərin praktiki işi zamanı özünəinam və nevrozların, somatik xəstəliklərin inkişafı arasında əlaqə mövcuddur.

Tədqiqatçılardan biri olan D.Volney araşdırma zamanı kəşf etdi ki, özünəinamın olmaması sosial fobiyadan qaynaqlanır [7, s.42]. Hər hansı mühitdə qorxu yaşayan insan, həmin situasiyaya qarşı həssas olur və onunla əlaqəli başqa situasiyada da eyni həssaslığı göstərir.Bu mühitdən qaçmaq qorxusu da uğur qazanmaq şansını azaldır. Uğur qazanmaq şansının azalması qorxunu gücləndirir və bu güc fəaliyyəti azaldır .

Tədqiqat aparsaq, bu qarşılıqlı əlaqəni onlayn mühitdə və ya müxtəlif yaş qruplarında müqayisə edə bilərik.

Beləliklə, bir çox tədqiqatçı və psixoloqun fikirlərinə əsaslanaraq, sosial fobiyanı özünəinama təsir edən amillərdən biri kimi araşdırmaq üçün tədqiqatlarən aparılması təadiqləndi. Sosial cəhətdən narahat olan insanlar psixoloji və emosional balanssızlıq, təcrid və başqalarından qorxu, sosial iştirak və ünsiyyət fobiyası ilə qarşılaşırlar, buna görə də özünəinam səviyyəsinə yüksək təsir göstərir. Sosial fobiyası olmayan insanlar yüksək səviyyəli özünəinama malikdirlər ki, onlar uğursuzluqlarla üzləşə və onu utanc hissi duymadan yeni vəziyyətlərə girə bilsinlər. Bu, fərdlər arasında sosial fobiya və özünəinam arasında mənfi əlaqə olduğunu göstərir.

Eyni zamanda, idrak yanaşmalar sosial fobiyanın yaranmasını fərdin özünü və sosial mühitini mənfi şəkildə qiymətləndirməsi ilə izah edir. Clark və Wells modelinə görə, sosial fobiyaya malik şəxslər sosial situasiyalarda özlərini daimi müşahidə və qiymətləndirmə altında hiss edir, bu isə "özünə fokuslanmış diqqət"in artmasına gətirib çıxarır.

Zoccolillo sosial fobiya və özünəinam arasındakı tərs əlaqəni ortaya qoyur [1, s.97]. Yəni fərd nə qədər yüksək sosial fobiya keçirirsə, bir o qədər aşağı özünəinam nümayiş etdirir. Sosial fobiya da şəxsin mənlik imicinə təsir göstərir.

Əgər insanın özünə hörməti aşağıdırsa, o, sosial vəziyyətlərə mənfi münasibət bəsləyir. Üstəlik, o, camiyyətlə effektiv şəkildə məşğul ola bilməyəcək. Şübhəsiz ki, şəxsi və peşəkar həyatında fərd ünsiyyətdən qaçacaq və nəticədə uğur əldə edə bilməyəcək.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, əgər şəxs daimi narahatlıq halı yaşayırsa, onun özünəinamı aşağı düşəcək. Hope, Chavous, Jagers, və Sellers özünə uyğunluq, müsbət psixoloji sabitlik və akademik nailiyyatlərə nail olmaqda özünəinamın vacib roluna istinad edir [8].

Bu araşdırmalara əsasən demək olar ki, sosial fobiyanın tədqiqində özünəinam faktorunun nəzərə alınması vacibdir. Belə desək, aşağı özünəinam səviyyəsi fobiya davranışlarıın və sosial qarşılıqlı narahatlığın artması ilə əlaqələndirilir. Bu səbəbdən, sosial fobiyanın qarşısının alınması və idarə olunması üçün özünəinamı artırıcı müdaxilələr önəmli rol oynaya bilər. Sosial fobiya və özünəinam anlayışları psixologiya elminin həm nəzəri, həm də empirik istiqamətlərində geniş şəkildə işlənmiş olsa da, bu iki anlayışın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi xüsusilə tələbələr nümunəsində daha məhdud empirik əsaslarla təhlil olunmuşdur. Beynəlxalq səviyyədə Fərdi Akyüz, Jefferies və Ungar, Gültekin və Dərəboy kimi tədqiqatçılar sosial fobiya və özünəinam arasındakı mənfi əlaqəni müəyyən etmiş və bu münasibətin müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli olduğunu vurğulamışlar. Morris Rosenberg tərəfindən hazırlanmış Özünüqiymətləndirmə Şkalası və Liebovitz Sosial Fobiya Qiymətləndirilməsi, bu sahədə ölçmə vasitəsi kimi tez-tez tətbiq olunmuş və onların nəticələri əsasında araşdırmalar davam etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1) Murad, O. S. (2020). Social anxiety in relation to self-esteem among university students in Jordan. International Education Studies, 13(2), 95–105

2) Furmark T. Social phobia: overview of community surveys. Acta Psychiatr Scand 2002: 105: 84±93. ã Munksgaard 2002

3) Особенности идентичности при социальной фобии / Мякотин И. С., 2017

4) Ярославский педагогический вестник, 189-193, 2017

5) The Role of Self-Confidence and Self-Awareness in Enhancing Academic Value: An SEM Analysis, International Journal of Social Learning December 2024, Vol. 5 (1), 189-201

6) Why and How to Read CRT (Conditioned Reflex Therapy) - A Front Piece in the 2019 Edition of Conditioned Reflex Therapy by Andrew Salter, September 2019

7) Richard A Shweder, Joan G Miller, The social construction of the person, 41-69, 1985

8) Hope, E. C., Chavous, T. M., Jagers, R. J., & Sellers, R. M. (2013). Connecting self-esteem and achievement: Diversity in academic identification and dis-identification patterns among black college students. *American Educational Research Journal, 50*(5), 1122–1151.

UNİVERSİTET GƏNCLƏRİNDƏ ÖZÜNƏİNAM SƏVİYYƏSI İLƏ SOSİAL FOBİYA ARASINDAKI KORELATİV MÜNASİBƏT

Əsgərli Sübhanə

XÜLASƏ

Sosial fobiya universitet gəncləri arasında geniş yayılan emosional pozuntulardan biridir və fərdlərin sosial qarşılıqlı əlaqələrinə, akademik fəaliyyətinə və ümumi həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, sosial fobiya ilə özünəinam arasında mənfi korrelyasiya mövcuddur: sosial fobiya səviyyəsi artdıqca, özünəinam azalır.Özünəinam fərdin psixoloji rifahı, sosial çevikliyi və uğur əldə etmə qabiliyyəti üçün əsas göstəricidir. Sosial fobiyası yüksək olan gənclər ictimai situasiyalardan qaçmağa meylli olur, bu isə onların özünəinamının zəifləməsinə və sosial təcridə səbəb olur. Bu səbəbdən, sosial fobiyanın qarşısının alınması və idarə olunmasında özünəinamı artırıcı müdaxilələr önəmli rol oynayır.

КОРРЕЛЯТИВНАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ УРОВНЕМ УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ И СОЦИАЛЬНОЙ ФОБИЕЙ У УНИВЕРСИТЕТСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аскерли Субхана

АННОТАЦИЯ

Социофобия является одним из наиболее распространенных эмоциональных расстройств среди студентов университетов и негативно влияет на социальное взаимодействие, академическую успеваемость и общее качество жизни. Исследования показывают, что существует отрицательная связь между социофобией и самооценкой: по мере роста уровня социофобии самооценка снижается. Самооценка является ключевым показателем психологического благополучия человека, социальной гибкости и способности к достижению успеха. Молодые люди с высоким уровнем социофобии склонны избегать социальных ситуаций, что приводит к снижению их самооценки и социальной изоляции. Поэтому вмешательства, повышающие самооценку, играют важную роль в профилактике и лечении социофобии.

CORRELATIVE RELATIONSHIP BETWEEN SELF-CONFIDENCE LEVEL AND SOCIAL PHOBIA IN UNIVERSITY YOUTH

Askerli Subhana

ABSTRACT

Social phobia is one of the most common emotional disorders among university students and negatively affects individuals' social interactions, academic performance, and overall quality of life. Studies show that there is a negative correlation between social phobia and self-esteem: as the level of social phobia increases, self-esteem decreases. Self-esteem is a key indicator of an individual's psychological well-being, social flexibility, and ability to achieve success. Young people with high levels of social phobia tend to avoid social situations, which leads to a weakening of their self-esteem and social isolation. Therefore, self-esteem-boosting interventions play an important role in the prevention and management of social phobia

PASSİV-AQRESSİV DAVRANIŞIN SOSİAL-PSİXOLOJİ TƏZAHÜRLƏRİ

Abdulhəmidzadə Nuray Şahin qızı
BDU-nun 1-ci kursmagistrantı
nabdulhemidzade@gmail.com

Açar sözlər: Passiv-aqresiyya, komnukasiya, iş mühiti, interpersonal münasibətlər.
Keywords: Passive-aggression, communication, work environment, interpersonal relationships.
Ключевые слова: Пассивно-агрессивное поведение, общение, рабочая среда, межличностные отношения

Müasir sosial-psixoloji tədqiqatlarda interpersonal münasibətlərin keyfiyyəti fərdin emosional ifadə tərzi və kommunikativ davranışları ilə sıx şəkildə əlaqələndirilir. Bu kontekstdə passiv-aqressiv davranış xüsusi maraq doğuran fenomenlərdən biridir. Passiv-aqressiya fərdin daxili narazılıq, qəzəb və müqavimət hisslərini birbaşa ifadə etmək əvəzinə, onları dolayı, maskalanmış və sosial cəhətdən daha az nəzərə çarpan formada ifadə etməsidir.Psixoloji ədəbiyyatda bu fenomen həm şəxsiyyət xüsusiyyəti, həm də öyrənilmiş davranış modeli kimi izah olunur. Sosial mühit, ailə tərbiyəsi, emosional ifadə bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi və konflikt idarəetmə strategiyaları passiv-aqressiv davranışın formalaşmasında mühüm rol oynayan amillər kimi qeyd edilir.

Mövzunun aktuallığı onunla bağlıdır ki, passiv-aqressiv davranış həm şəxsi münasibətlərdə, həm də iş və təşkilati mühitdə məhsuldarlığın azalmasına, emosional gərginliyin artmasına və sosial adaptasiyanın zəifləməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, onun təzahür formalarının, psixoloji mexanizmlərinin və sosial nəticələrinin öyrənilməsi xüsusi elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Passiv-aqressiv termini ilk dəfə 1945-ci ildə Villiam C.Menninger tərəfindən hərbi texniki bülletenində passiv müxalifət, qeyri-kafi cavablar, maneəçilik və xarici tələblərə qarşı ümumi müqavimətlə özünü göstərən hərbi stressə qarşı müəyyən bir reaksiyanı təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir. Beləliklə, bu, DSM-nin müxtəlif nəşrlərində təsvir edilən və yalnız iş davranışının müşahidələrindən qaynaqlanan yeganə Axis II şəxsiyyət pozğunluğudur. Bundan əlavə, mövcud konsepsiyalaşdırmalar xüsusilə qeyd edir ki, bu istəklə bağlı meyllər ən çox iş vəziyyətlərində baş verir (DSM-IV). Bununla belə, əlavə etmək vacibdir ki, passiv-aqressiv (PA) işçinin nümayiş etdirdiyi müxalifət və müqavimət, məsuliyyəti yayındırmaq, günahı kənarlaşdırmaq və effektiv fəaliyyətdəki çatışmazlıqlar üçün "etibarlı" bəhanələr toplamaqda əhəmiyyətli bacarıq sayəsində mümkün olan səthi uyğunluq rəhbərliyi altında həyata keçirilir [1, s.457].

Passiv aqressiya qəzəbin gizli ifadəsidir və bütün növ sosial mühitlərdə rast gəlinir. Ümumi bir nümunə, işi gecikdirərək və ya hətta müdiri zəiflətməklə nəzarətçi rəhbərə qarşı səssizcə üsyan edən bir işçidir. Başqa bir nümunə, gözləntiləri yerinə yetirməməklə müəllimin tələblərinə müqavimət göstərən bir tələbədir. Passiv aqressiyaya aid edilən spesifik davranışlara süründürməçilik, özünü kar və ya anlamayan kimi təqdim etmək, unutqanlıq, itaətsizlik, zəif performans, inadkarlıq və əhval-ruhiyyənin dəyişməsi daxildir. Qəzəbin passiv ifadəsi şüurlu və ya şüuraltı ola bilər və tez-tez nəzərdə tutulan qurbanı məyus etmək və qıcıqlandırmaq üçün nəzərdə tutulub. Həddindən artıq hallarda, passiv davranış uğursuz nailiyyətə və ya işin itirilməsinə səbəb ola bilər.

Menecerlər və məsləhətçilər tez-tez təşkilatın ayrı-ayrı üzvlərinin dəyişiklik prosesinə qarşı sakit düşmənçilik və riayət etməmə münasibəti nümayiş etdirdiyi vəziyyətlərlə qarşılaşdıqlarını bildiriblər. Bu manea zahirən düzgün davranış örtüyü ilə gizlənə bilər. Bu fenomenlə qarşılaşdıqda, onu "passiv-aqressiv davranış" adlandırmaq olar [2, s722].

İnsanların passiv aqressiyanı digər gizli aqressiya formaları ilə qarışdırması qeyri-adi hal deyil. Ənənəvi klinik formasında passiv aqressiya, vəziyyətə cavab olaraq aktiv şəkildə mənfi davranış nümayiş etdirmək əvəzinə, müsbət davranışı qorumağı əhatə edir. Gizli aqressiya, cinayətkarın öz şəxsiyyətini gizlətməyə motivasiyalı olması ilə fərqlənir. Maliyyə baxımından təhlükəli şayiələr yaymaq, həmkarının sərt diskini korlamaq və əmlakı oğurlamaq və ya zədələmək gizli olmaq üçün nəzərdə tutulsa da, adətən təcavüzün aktiv ifadəsidir və ümumiyyətlə sabotaj adlanır [1, s.459].

Aqressiyanı yalnız açıq davranış forması kimi deyil, həm də dolayı və örtülü şəkildə təzahür edən psixoloji hal kimi izah edir və bu zaman fərdin narazılığını birbaşa ifadə etmədən passiv davranışlar vasitəsilə göstərdiyini qeyd edirlər [3].

Passiv aqressiv davranış bir çox formada olur, lakin ümumiyyətlə mənfi davranışda özünü göstərən qeyri-verbal aqressivlik kimi təsvir edilə bilər.Əsəbi və ya məyus olduğunuz zaman dürüst ünsiyyət qurmaq əvəzinə, hisslərinizi boğub, şifahi şəkildə susdura, qəzəbli baxışlar göstərə, davranışda açıq-aşkar dəyişikliklər edə bilərsiniz. Həmçinin bu zaman dolayı yollarla işlərlə razılaşmayada bilərsiniz..Passiv-aqressiv insan həmişə qəzəbli və ya kinli olduğunu göstərməyə bilər. Onlar mehriban və xoş niyyətli görünə bilərlər. Lakin, bunun altında manipulyasiya baş verə bilər,buna görə də "Passiv-Aqressiv" termini yaranıb.

Passiv aqressiya, münasibətlərdə insanlar arasındakı etimadı sarsıdan emosional istismar forması kimi görünə bilən dağıdıcı davranış nümunəsidir. Bu, mənfi emosiyalar və hisslər toplandıqda baş verir [4].

Passiv aqresiyaya müxtəlif mühitlərdə rast gəlinir. Iş yerində passiv-aqressiv işçi və ya işəgötürən bu üsullardan nəzarət və ya qorxutma forması kimi istifadə edə bilər. İşəgötürənlər həmçinin işçi problemləri ilə qarşılaşdıqda, göz yumduqda passiv aqressivlikdən istifadə edə bilərlər.İş yerinin passiv-aqressiv davranış üçün mükəmməl yer olmasının səbəbləri bunlardır:Yetkinlərin əksəriyyəti işdə başqa yerlərdən daha çox vaxt keçirir.İşçi adətən tək deyil, əsasən komanda şəklində işləyir. Komanda qaçılmaz olaraq münasibətlərin ortaya çıxdığı yerdir.Fərdlərin ifadə edilməli olan şəxsi emosiyaları var. Peşəkar atmosferi olan rəsmi bir iş yerində işçilərin onları ifadə etməsi daha çətindir; Nəticə etibarilə, səmimi və şəxsi emosiyalara yer olmayan yerdə PA davranışı daha çox özünü göstərir.Həmkarlar üçün nəticələr:Passiv-aqressiv işçilər iş yerində mənfi şəxslərarası qüvvədir. Məsələn, müntəzəm olaraq iclaslara vaxtında qatılmayan, tez-tez gecikən və ya iştirak etməyən və ya heç vaxt xüsusi vəzifələr üçün könüllü olmayan PA işçisi həmkarlarının təşkilata verdiyi töhfələri azaltmasına, ya da təşkilatla münasibətlərində bərabərsizlik hiss etməsinə səbəb ola bilər.Ədalətsizlik və bərabərsizlik qavrayışları daha da aqressivliyi artıra bilər və beləliklə, passiv-aqressiv yoluxma yarana bilər [4].

Uşaqlıqda qəzəbini ifadə etmək şansı olmayan bir uşaq, çox güman ki, sonradan, iyerarxiyaya tabe olmalı olduqda bunu ifadə etməyə çalışacaq. Təcavüzkar passiv işçi, müdiri və ya ətrafındakı digər insanları uşaqlıqdan bəri zorakı yetkin kimi görəcək və buna uyğun hərəkət edəcək.

Elektron rabitə passiv aqressiv davranışı təşviq edir, işçinin passiv aqressiv mesajları üz-üzə ötürməkdənsə elektron şəkildə ötürməsi daha asandır.İnsan resursları siyasəti işdən çıxarılmanı dəfələrlə çətinləşdirir. Onlar işçiləri qorumaq üçün nəzərdə tutulub, passiv-aqressiv davranışı dərindən nəzərə almırlar. Qarşılaşma zamanı passiv-aqressiv işçi həmişə davranışı üçün izahat tapmağa hazırdır. Bu da işdən çıxarılmanı çətinləşdirir.Passiv-aqressiv davranış fərdin daxili narazılıq və aqressiv impulslarını açıq şəkildə ifadə etmək əvəzinə dolayı və maskalanmış davranış formaları vasitəsilə ortaya qoyması ilə xarakterizə olunur. Bu fenomen sosial qarşılıqlı təsir prosesində qeyri-müəyyənlik və kommunikativ dissonans yaradır və fərdin adaptiv sosial fəaliyyətini məhdudlaşdıra bilər.Müasir psixoloji

yanaşmalarda passiv-aqressiya həm şəxsiyyət xüsusiyyəti, həm də öyrənilmiş davranış modeli kimi izah olunur.

Dolayı müqavimət və prokrastinasiya:Passiv-aqressiv davranışın ən geniş yayılmış təzahürlərindən biri dolayı müqavimətdir. Bu zaman fərd sosial və ya peşəkar öhdəlikləri formal olaraq qəbul etsə də, onların icrasını gecikdirmə, unutqanlıq və ya qeyri-effektiv fəaliyyət vasitəsilə sabotaj edir. (Parsons & Wicks, 1983). Prokrastinasiya isə bu prosesin davamlı və strukturlaşmış forması olub, fərdin məsuliyyətdən yayınma strategiyası kimi dəyərləndirilir.

Davranış sabotajı və funksional pozuntu:Davranış sabotajı passiv-aqressiv meyllərin daha dərin səviyyəsini əks etdirir və məqsədli şəkildə fəaliyyət nəticələrinin zəiflədilməsinə yönəlir. Bu zaman fərd sosial sistem daxilində açıq konflikt yaratmadan destruktiv təsir göstərir.

Sarkazm və kinayəli kommunikasiya:Passiv-aqressiv fərdlər aqressiv impulslarını birbaşa ifadə etməkdən çəkinərək sarkazm, istehza və dolayı tənqid formalarına müraciət edirlər. Bu kommunikativ strategiya sosial baxımdan daha qəbul olunan hesab edilsə də, əslində gizli düşmənçiliyin ifadə formasıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, sarkazm interpersonal münasibətlərdə emosional gərginliyi artırır və qarşılıqlı anlaşmanı zəiflədir

Emosional uzaqlaşma və sosial izolyasiya:Emosional uzaqlaşma zamanı fərd ünsiyyətdən qəsdən imtina edir, Bu davranış forması münasibətlərdə etimadın azalmasına və emosional bağların zəifləməsinə səbəb olur.

Verbal və qeyri-verbal uyğunsuzluq:Fərd sözlə razılıq ifadə etsə də, davranış səviyyəsində müqavimət nümayiş etdirir. Bu uyğunsuzluq sosial qavrayışda kognitiv dissonans yaradır və ünsiyyətin effektivliyini azaldır .

Özünü qurban kimi təqdim etmə strategiyası:Passiv-aqressiv fərdlər tez-tez məsuliyyətdən yayınmaq məqsədilə özlərini qurban rolunda təqdim edirlər. Bu davranış sosial mühitdə empati və dəstək əldə etməyə yönəlmiş psixoloji strategiya kimi çıxış edir. Eyni zamanda, bu yanaşma fərdin öz davranışına tənqidi yanaşmasının qarşısını alır.

Gizli düşmənçilik və sosial sabotaj:Gizli düşmənçilik açıq aqressiyanın olmaması ilə yanaşı dolayı zərərvermə meylləri ilə müşayiət olunur. Bu, xüsusilə kollektiv fəaliyyətlərdə əməkdaşlığın pozulmasına və sosial münasibətlərdə etimadın azalmasına səbəb olur.

Emosional manipulyasiya:Emosional manipulyasiya zamanı fərd qarşı tərəfdə günahkarlıq, borcluluq və ya məsuliyyət hissi yaradaraq dolayı təsir göstərir. Bu davranış forması sosial münasibətlərdə qeyri-bərabər güc dinamikasının formalaşmasına gətirib çıxarır.

İnadkar passivlik və adaptasiya problemləri:Passiv-aqressiv fərdlər dəyişikliklərə qarşı açıq müqavimət göstərmədən, lakin passiv şəkildə əməkdaşlıqdan imtina etməklə reaksiya verirlər. Bu davranış rigidlik və adaptivliyin aşağı səviyyəsi ilə əlaqələndirilir və sosial mühitdə funksional problemlərə səbəb olur .

Davranış qəzəb və düşmənçilik hisslərini əks etdirdiyinə görə aqressivdir və fərdin aqressivliyini hərəkətə gətirməsinə mane olan qorxu və narahatlıq hisslərini ehtiva etdiyinə görə passivdir .

Avtokratik liderlik üslubu, ehtimal ki, məcburi təbiəti və uyğunluğa meylli olması səbəbindən passiv-aqressiv davranışın xəbərçisi ola bilməsidir. Onlar həmçinin gücsüzlük və ya nəzarətin itirilməsi hallarının passiv-aqressiv davranışa daha çox səbəb olma ehtimalının olduğunu aşkar edirlər. [5]

Passiv-aqressiv davranış, açıq şəkildə ifadə olunmayan narazılığın gecikdirmə, səmərəsiz icra və dolayı müqavimət kimi davranış formaları ilə sosial münasibətlərdə özünü göstərən öyrənilmiş adaptiv olmayan ünsiyyət strategiyasıdır [6].

Passiv aqressiya psixoloji müdafiə mexanizmlərinin nəticəsi kimi qəbul edilir,burada daxili münaqişələr və basdırılmış emosiyalar dolayı aqressiya kimi təzahür edir.Bu isə başqaları ilə konstruktiv qarşılıqlı əlaqələri çətinləşdirir [7, s.158].

Nəticə etibarilə, passiv-aqressiya həm fərdi, həm də təşkilati səviyyədə funksional pozuntulara səbəb olan əhəmiyyətli sosial-psixoloji fenomendir.

ƏDƏBİYYAT

1) Handbook of Mental Health in the Workplace,Jay C. Thomas and Michel Hersen.2002.
2) Journel of managerial psychology 15 (7),716-736,2000
3) Bayramov, Ə. S., Əlizadə, Ə. Ə. Psixologiya. Bakı.
4) Andrea Harrn, Counselling Directory, 13, 2011
5) 98 Təşkilati Psixologiya Jurnalı, Cild 19(4) 2019
6) Parsons & Wicks, R. J. Passive-Aggressiveness: Theory and Practice. (1983).
7) Beynəlxalq tibb və psixologiya jurnalı 8 (1), 156-160,2025

PASSİV-AQRESSİV DAVRANIŞIN SOSİAL-PSİXOLOJİ TƏZAHÜRLƏRİ

Nuray Abdulhəmidzadə

XÜLASƏ

Məqalədə passiv-aqressiv davranış sosial-psixoloji baxımdan kompleks bir fenomen kimi təhlil olunur. Bu davranış forması fərdin daxili qəzəb, narazılıq və müqavimət hisslərini birbaşa ifadə etmək əvəzinə, onları dolayı və maskalanmış üsullarla (gecikdirmə, sabotaj, sarkazm, emosional uzaqlaşma və s.) ortaya çıxarması ilə xarakterizə edilir.Tədqiqatlarda passiv-aqressiya həm şəxsiyyət xüsusiyyəti, həm də öyrənilmiş davranış modeli kimi izah olunur və onun formalaşmasında ailə tərbiyəsi, sosial mühit, emosional ifadə bacarıqları və liderlik üslubları mühüm rol oynayır. Xüsusilə iş mühitində bu davranış əməkdaşlığın zəifləməsinə, məhsuldarlığın azalmasına və təşkilati konfliktlərin artmasına səbəb olur.

SOCIAL PSYCHOLOGICAL MANIFESTATIONS OF PASSIVE AGRESSIVE BEHAVIOR

Nuray Abdulhamidzada

ABSTRACT

The article analyzes passive-aggressive behavior as a complex phenomenon from a socio-psychological perspective. This form of behavior is characterized by the fact that, instead of directly expressing the individual's inner feelings of anger, dissatisfaction and resistance, they are revealed in indirect and masked ways (delay, sabotage, sarcasm, emotional distancing, etc.). In research, passive-aggression is explained as both a personality trait and a learned behavior pattern, and family upbringing, social environment, emotional expression skills and leadership styles play an important role in its formation. Especially in the work environment, this behavior leads to weakening of cooperation, decreased productivity and increased organizational conflicts.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ПАССИВНО-АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Нурай Абдулгамидзаде

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется пассивно-агрессивное поведение как сложное явление с социально-психологической точки зрения. Эта форма поведения характеризуется тем, что вместо прямого выражения внутренних чувств гнева, недовольства и сопротивления индивид проявляет их косвенными и замаскированными способами (затягивание, саботаж, сарказм, эмоциональная дистанция и т. д.). В исследованиях пассивно-агрессивное поведение объясняется как черта личности и как усвоенный поведенческий паттерн, при этом важную роль в его формировании играют семейное воспитание, социальная среда, навыки эмоционального выражения и стили руководства. Особенно в рабочей среде такое поведение приводит к ослаблению сотрудничества, снижению производительности и усилению организационных конфликтов.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA EMPATİK QABİLİYYƏTLƏRİN İNKİŞAF MEXANİZMLƏRİ

Nuranə Akif qızı Fətullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
Təhsil psixologiyası üzrə I kurs magistrant
fatullayevanurana011@gmail.com

Açar sözlər: empatiya, empatiya qabiliyyəti, uşaqların emosional inkişafı, davranış modeli, valideyn-övlad münasibətləri, şəxsiyyət, məktəbəqədər yaş, empatiyanın inkişaf mexanizmləri.
Keywords: empathy, empathy ability, children's emotional development, behavioral model, parent-child relationships, personality, preschool age, development mechanism of empathy.
Ключевые слова: эмпатия, способность к эмпатии, эмоциональное развитие детей, поведенческая модель, отношения между родителями и детьми, личность, дошкольный возраст, механизми развитие эмпатии.

Giriş. Müasir dövrün cəmiyyətinin inkişafının əsas faktorlarından biri sosial və psixoloji cəhətdən tərbiyə olunmuş yetkin şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Bu isə uşaqlarda empatik münasibət və qabiliyyətlərin meydana gəlməsi mövzusunu aktual etməyə başlayır. Uşaqlarda bu cür qabiliyyətlərin yaranması və inkişafı uşaqlıqdan, xüsusən məktəbəqədər yaş dövründən etibarən başlayır. Bu yaş dövründə artıq uşağın emosional və sosial istiqamətləri inkişafa doğru gedir. Həmçinin intellektual inkişafın da vacib mərhələsidir. Bu onun gələcəkdəki həyat fəaliyyətində öz təsirini göstərir.

Uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin rolu danılmazdır. Həmçinin ailə mühiti – yəni valideynlərin öz övladlarına qarşı olan münasibəti, tərbiyə tərzi, onlara göstərilən emosional dəstək səviyyəsi, ailədaxili ünsiyyət keyfiyyəti uşaqlarda empatik qabiliyyətlərin formalaşmasında vacib amillər kimi qəbul edilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, emosional cəhətdən sağlam, demokratik, sevgi dolu və düzgün ünsiyyət qura bilən ailələrdə dünyaya gələn və böyüyən uşaqlar başqalarına qarşı daha empatik, səbirli və tolerantdılar.

Empatiyanın inkişafına bir sıra amillər təsir göstərə bilər. Məsələn: valideyn-övlad arasındakı qarşılıqlı münasibət, uşağın emosional ehtiyaclarına həssaslıqla yanaşmaq, uşağın yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə qurulmuş ünsiyyət, tərbiyə prosesində qurulmuş nizam-intizam və mükafatlandırma sistemi və.s.

Empatiya qabiliyyətləri uşağın emosional dünyasını ifadə etməsinə şərait yaradan təbii mühit və nümunəvi davranış modelləri ilə effektiv olaraq formalaşır. Çünki empatiya məcburi və süni şəkildə yaradılmış bir proses deyil də, müşahidə və həyat təcrübəsi əsasında inkişaf edir. Buna görə də birmənalı olaraq valideynlərin bir-biriləri,övladları və başqaları ilə qurduqları qarşılıqlı emosional münasibətlər uşağın zehninə təsir etməyə başlayır. Həmçinin böyüklərin başqalarına göstərdiyi hörmət və ya problemli situasiyalarda güzəştli davranışları uşaqların cəmiyyətdəki sosial davranışlarını da bir növ formalaşdırmış olur. Çünki empatiya kiçik yaşlardan uşaqlara zehni, emosional və sosial cəhətdən təsirsiz ötüşmür.

Empatiya insanın sosial varlıq kimi formalaşmasının, mənəvi tərbiyəsinin və ünsiyyət bacarıqlarının əsas komponentlərindən biri olan başqalarının hisslərini və emosional vəziyyətini anlamaq, onların nə hiss etdiklərini duymağa çalışmaq və reaksiya vermək qabiliyyətidir. Bu qabiliyyət həmçinin başqalarının yaxşı olmasına kömək etmək istəyi ilə də bağlıdır. Məxsusilə bu bacarıq vasitəsilə uşaqlar gələcəkdə öz hisslərini anlaya,

cəmiyyətdə öz yerini tapa və cəmiyyətin digər üzvləri ilə sağlam münasibətlər qura bilmə potensialına malik olurlar.

Həmçinin uşaqların sosial mühitə uyğunlaşması prosesi də empatiya və rəğbət kimi sosial keyfiyyətlərinin var olmasının nəticəsidir. Empatiyanın köməkliyi ilə uşaq asanlıqla başqalarının hisslərini anlayır və onlara emosional reaksiya verməyə başlayır. Ancaq rəğbət məhz empatiyaya söykənərək uşaqların kömək etməyə və dəstəkləməyə hazır olduqlarını göstərir.

Məktəbəqədər yaş dövründə olan uşaqlarda empatiya və rəğbət hissinin formalaşması təbii bir prosesdir. Doğru istiqamətləndirilmiş pedaqoji təsir vasitəsilə daha çox inkişaf etməyə başlayır. Bu prosesdə mühüm rol oynayan amillərə ailədaxili mühiti, tərbiyəçinin yanaşması və valideynlərin münasibətini misal göstərmək olar. Eyni zamanda onların emosional inkişafına mənfi təsir göstərən amillər də vardır. Bunlara isə rəqəmsal texnologiyalardan virtual mühitdə uşaqların daha çox istifadə etməsi nümunədir. Buna görə də empatiya və rəğbətin inkişaf etdirilməsi məsələsi aktual mövzulardan biri olaraq qalır.

Empatiya və rəğbət məsələsi bir çox yerli və xarici alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Avropa psixologiyasında empatiya anlayışı ilk dəfə 19-cu əsrdə formalaşdırılmış və insanın başqalarının daxili vəziyyətini anlamaq qabiliyyəti kimi şərh edilmişdir. Amerikalı psixoloqlar empatiyanı idrak və affektiv komponentlərə bölmüşlər. Koqnitiv empatiya başqalarının düşüncələrini anlamaq, affektiv empatiya isə onların hisslərini hiss etməkdir. Bu əsasda müəyyən edilmişdir ki, uşaqlarda empatiya tədricən inkişaf edir. Digər tərəfdən, Asiyalı alimlər empatiyanın inkişafında ailə mühitinin və mədəni dəyərlərin əhəmiyətini xüsusi vurğulamışlar. Onlar inanırlar ki, güclü kollektivizmin olduğu cəmiyyətlərdə uşaqlarda empatiya səviyyəsi daha yüksəkdir. Özbək alimləri də bu məsələyə xüsusi diqqət yetiriblər. Onlar empatiyanı məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əxlaqi tərbiyənin əsas komponenti hesab edirlər. Tədqiqatlarda oyun fəaliyyətlərinin, nağılların və sənət əsərlərinin bu prosesdəki rolu vurğulanır.

Müasir pedaqoji yanaşmalarda uşaqlarda empatiyanın interaktiv metodlar, rol oyunları və dramatizasiya metodları vasitəsilə inkişaf etdirilməsinin effektiv olduğu sübut olunmuşdur. Bu tədqiqat məktəbəqədər təhsil təşkilatlarında aparılmışdır. Tədqiqatda 5-6 yaşlı uşaqlar iştirak etmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi pedaqoji metodların empatiya və rəğbətin inkişafında effektivliyini müəyyən etmək idi. Tədqiqat prosesində müşahidə, söhbət, rol oyunları, psixoloji test metodlarından istifadə edilmişdir. Eksperimental qrup uşaqlarla xüsusi proqram əsasında işləmişdir. Bu proqrama nağıllara əsaslanan söhbətlər, dramatik oyunlar, qrup fəaliyyətləri və problemli vəziyyətlərin həllində məşqlər daxil idi. Nəzarət qrupu ənənəvi tədris metodlarını əldə etmişdir. Tədqiqat zamanı uşaqların başqalarına münasibəti, kömək etmək istəyi və emosional reaksiyaları izlənilmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, eksperimental qrupdakı uşaqlarda empatiya səviyyəsi xeyli artmışdır. Onlar başqalarının emosional vəziyyətini daha tez başa düşməyə başladılar və müvafiq reaksiya verdilər. Bu qrupdakı uşaqlarda dostlarına kömək etmək istəyinin artması, münaqişələrin azalması, müsbət ünsiyyətin yaxşılaşması kimi dəyişikliklər özünü göstərdi. Nəzarət qrupunda bu cür dəyişikliklər daha az dərəcədə müşahidə edildi. Bu, xüsusi pedaqoji yanaşmaların effektivliyini təsdiqləyir.

Nəticələr göstərir ki, empatiya və rəğbətin inkişafı təsadüfi deyil, sistemli pedaqoji fəaliyyətin nəticəsidir. Xüsusilə, oyun fəaliyyətləri və interaktiv metodlar bu prosesdə mühüm rol oynayır. Tərbiyəçinin şəxsi nümunəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər uşaq böyüklərdən şəfqət və diqqət görərsə, bu davranışı təkrarlayacaq. Bundan əlavə, ailə mühiti də vacib amildir. Valideynlərin uşağa qarşı sevgi dolu münasibəti onun empatik inkişafına müsbət təsir göstərir.

Nəticə. Nəticə olaraq, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda empatiya və rəğbət hissinin inkişafı onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesi effektiv

şəkildə təşkil etmək üçün pedaqoji və psixoloji yanaşmaların birləşdirilməsi zəruridir. İnkişaf etmiş empatiyaya malik uşaq gələcəkdə sosial cəhətdən aktiv, xeyirxah və məsuliyyətli bir insan kimi böyüyəcək. Buna görə də, məktəbəqədər təhsil sistemində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Praktik baxımdan rol oyunlarının geniş istifadəsi, nağıl və hekayələrə əsaslanan söhbətlərin təşkili, uşaqlarda müsbət mühitin yaradılması, valideynlərlə əməkdaşlığın gücləndirilməsi kimi tövsiyələr verilə bilər. Bu əsasda, uşaqlarda empatiya və rəğbət hissinin inkişaf etdirilməsi ilə cəmiyyətdə sağlam sosial mühit formalaşdırıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kholmatov, M. (2020). Moral education and empathy in preschool children. Tashkent: University Publishing House.
2. Yo'ldoshev, A. (2019). Methodology for the development of emotional intelligence in children. Tashkent: Pedagogy.
3. Qodirov, S. (2021). Social skills and empathy in preschool children. Andijan: Andijan State University Publishing House.
4. Rustamova, N. (2018). Problems of moral education in children at an early age. Tashkent: Science and Enlightenment.
5. Olimova, F. (2022). Pedagogical games and the development of empathy in children. Tashkent: Scientific publications.
6. Eisenberg, N., & Spinrad, T. L. (2014). Empathy-related responding in children. Developmental Psychology, 50(1), 29–38.
7. Hoffman, M. L. (2000). Empathy and moral development: Implications for caring and justice. Cambridge University Press.
8. Decety, J., & Jackson, P. L. (2004). The functional architecture of human empathy. Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews, 3(2), 71–100.
9. Batson, C. D. (2011). Altruism in humans. Oxford University Press.
10. Thompson, R. A. (2006). The development of the social brain in early childhood. Current Directions in Psychological Science, 15(2), 71–75.
11. Denham, S. A., et al. (2012). Social-emotional learning profiles of preschoolers' early school success. Early Childhood Research Quarterly, 27(1), -1–12
12. Dumarova, G. K. (2026). Mechanisms of developing empathy and compassion in preschool children. Ethiopian İnternational Journal of Multidisciplinary Research, 13(4), 395-397

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA EMPATİK QABİLİYYƏTLƏRİN İNKİŞAF MEXANİZMLƏRİ

Nuranə Fətullayeva

XÜLASƏ

Məqalədə empatiya anlayışının məzmununa aydınlıq gətirilmiş, onun koqnitiv, affektiv və davranış komponentləri təhlil edilmişdir. Müəllif tarixilik prinsipini əsas götürərək bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatları təhlil etmiş və sistemləşdirmişdir. Eyni zamanda məktəbəqədər yaş uşaqlarda empatiya qabiliyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillər tədqiq edilmişdir. Müəllif sonda belə qərara gəlir ki, uşaqların öz həmyaşıdları ilə münasibətlərinə, eləcə də böyüklərlə pozitiv ünsiyyət üslubununqurulmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ЭМПАТИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Нурана Фатуллаева

АННОТАЦИЯ

В статье уточняется содержание понятия эмпатии, анализируются её познавательные, аффективные и поведенческие компоненты. Автор анализирует и систематизирует исследования, проведённые в этом направлении, взяв за основу принцип историчности. Одновременно изучаются факторы, влияющие на формирование эмпатии у детей дошкольного возраста. Автор делает вывод о том, что она существенно влияет на отношения детей со сверстниками, а также на формирование позитивного стиля общения со взрослыми.

DEVELOPMENTAL MECHANISMS OF EMPATHIC ABILITIES IN PRESCHOOL CHILDREN

Nurana Fatullayeva

ABSTRACT

The article clarifies the content of the concept of empathy, analyzes its cognitive, affective and behavioral components. The author analyzes and systematizes the research conducted in this direction, taking the principle of historicity as a basis. At the same time, the factors influencing the formation of empathy in preschool children are studied. The author concludes that it significantly affects children's relationships with their peers, as well as the formation of a positive communication style with adults.

DIAGNOSTIC ANALYSIS OF NARCISSISTIC PERSONALITY DISORDER: THE DYNAMICS BETWEEN GRANDIOSE AND FRAGILE SELF

Güner Yaren Berfin Murat qızı
BDU I Kurs Magistrantı
psk.yarenguner@gmail.com

***Keywords*:** Narcissistic Personality Disorder (NPD), Pathological Narcissism, Self-Esteem Regulation, DSM-5 Criteria, Thick-skinned and Thin-skinned Narcissism, Differentiated Diagnosis
***Açar sözlər*:** Narsisistik Şəxsiyyət Pozuntusu (NŞP), Patoloji Narsisizm, Özünəhörmətin Tənzimlənməsi, DSM-5 Meyarları, Qalın dərili və Nazik dərili Narsisizm, Diferensial Diaqnoz
Ключевые слова: Нарциссическое расстройство личности (НРЛ), Патологический нарциссизм, Регуляция самооценки, Критерии DSM-5, Толстокожий и тонкокожий нарциссизм, Дифференциальный диагноз

The term "narcissism" is now widely used in everyday life and on social media, its origins are far older. Greek mythology's Narcissus is the source of its name. The idea has been given its name by this mythological figure who fell in love with his own reflection, but it has also reappeared in therapeutic literature. Sigmund Freud was one of the most important theorists and therapeutic practitioners who have contributed to the concept of narcissism. Freud defined narcissism in his article "An Introduction to Narcissism," which was published in 1914 [1].

Freud described narcissism as the condition in which libidinal energy—the basic life impulse that guides human behavior—is diverted from objects and focused on the ego, or self. According to Freud, everyone experiences a "primary narcissism" stage. This stage, which occurs in early development, is a healthy period of self-love during which the person devotes all of their energy toward their own ego development and self since they are unable to discern it from the outside world. At birth, life energy, or libido as Freud refers to it, is focused on the self. Because the baby is still unable to see the outside world, it believes that it is the center of the universe. Because of this,

Freud refers to this initial stage of narcissism as "natural narcissism." However, the elimination of all object investments in the outside world, which leads to the return and maintenance of libidinal energy to the self, is narcissism observed in adulthood and considered unhealthy. During normal development, the person directs this energy toward other people, their career, interests, and the outside world. When a person reroutes this energy back to themself due to early life experiences, the pathological side emerges.

This "withdrawal" state brought on by the energy returning to the ego is referred to by Freud as secondary narcissism. In fact, this viewpoint highlights the broken object interaction that underlies narcissism. Heinz Kohut agrees with Freud's theory of basic narcissism, but contends that narcissism is a developmental delay brought on by inadequate parental mirroring rather than a disease [2]. He highlights that in order for a child to develop a healthy self, they must get mirroring and validation from their parents. The child must identify with the idealized parent at this typical developmental stage. An individual experiences a narcissistic injury when three needs—validation, mirroring, and identification—are not satisfied. To put it another way, the self is damaged.

Kohut stresses that the narcissistic individual is actually someone trying to repair a fragmented self. A child who did not receive enough or the necessary validation from their parents during childhood tries to complete themselves in adulthood. This effort is the foot-

print of a fragile self. Alongside these perspectives, Otto Kernberg offers a more structural theory [3]. This structural theory also defines narcissism from a more rigid standpoint. Disappointments experienced in this early period push the individual to develop a defense mechanism, thus constructing a pathological "grandiose self" by combining images of "real self," "ideal self," and "ideal object." As a result of this defense mechanism, the individual builds a massive ego as a bridge between the self they perceive as ideal and their real self. Narcissistic individuals divide not only their selves but also the world. By placing themselves at the top of the value hierarchy, they place other people in a lower position. Kernberg states that narcissistic individuals harbor a deep emptiness and aggression within them, which causes them pain. To alleviate this pain, these individuals reconstruct their relationships with the outside world by devaluing others.

Of course, narcissistic personality disorder cannot be simply called a self-esteem problem. Although historical and clinical explanations are based on various theorists, this perspective is now more firmly established in clinical literature. Narcissistic personality disorder, which cannot be simply called a self-esteem problem, is a personality disorder that permeates a person's entire life and significantly affects their functioning.

The inclusion of personality disorders in diagnostic manuals can be considered a significant step for modern diagnostic systems and psychiatry. Although Narcissistic Personality Disorder has a historical background, it took time for it to be officially recognized as a diagnosis in the literature. In the early days of the DSM diagnostic manual, that is, during the publication periods of DSM-I and DSM-II, personality disorders were grouped under the more general "character disorders," and the concept of narcissism was not defined as an independent diagnosis.

The publication of DSM-III in 1980 marked a clinical turning point [4]. For the first time, Narcissistic Personality Disorder (NPD) found its place as an independent diagnostic category in the DSM diagnostic manual. Following this turning point, the latest version published in 2013 further categorized the criteria, placing narcissism under "Cluster B" [5].

Looking at its historical journey, this personality disorder, which has been viewed from various perspectives, now has a much clearer foundation in the clinical field. It is important to base the diagnosis of Narcissistic Personality Disorder on the DSM-5 diagnostic manual published by the American Psychiatric Association [5]. According to DSM-5, NPD is diagnosed using nine criteria focused on grandiosity, a need for admiration, and a lack of empathy. The presence of at least five of these criteria is essential for diagnosis:

1. Grandiosity (exaggeration) in achievement and ability.
2. Fantasy of unlimited power, success, intelligence, or beauty.
3. An unwavering belief in being "special" and "unique."
4. An excessive expectation of admiration.
5. A feeling of entitlement (being entitled to everything).
6. Using others for one's own benefit (exploitation) in relationships.
7. Lack of empathy (failure to understand/care about the feelings of others).
8. Envy of others or believing that everyone envies them.
9. Arrogant, haughty behavior and attitudes.

When these criteria are sufficiently evaluated for diagnosis, the individual receives a diagnosis of narcissistic personality disorder. As we see in the diagnoses, the DSM-5 diagnostic criteria for NPD primarily address the individual's aggressive and outwardly directed behaviors and thoughts. While this definition is quite sufficient to describe the grandiose type of NPD, there is a group in the clinical field that does not meet these criteria but can be considered equally pathological, a silent but equally vulnerable group. From this perspective, NPD can be conceptualized from two different perspectives. In 1987, Herbert Rosenfeld defined two different extremes for the outwardly manifested aspect of narcissism [6].

Rosenfeld, in categorizing narcissism, points to two distinct groups: ‘thick-skinned narcissism’ and ‘thin-skinned narcissism.’

The group that meets the criteria of the DSM-5 diagnostic manual and is considered in clinical practice, which we can define as grandiose or overt narcissism, is the group of narcissists that Rosenfeld describes as "thick-skinned." They appear to have high self-esteem, are more dominant characters in social settings, and show anger or even deny criticism. In fact, criticism almost seems to bounce off this thick skin, creating the impression that criticism doesn't affect their ego at all. They use "omnipotence" and "projection" as defense mechanisms. The primary motivation of these individuals is to maintain the illusion of superiority they have created. These individuals continue to exist in society through these grandiose behaviors they project outwards. The individual, seemingly to conceal their fragile ego, constantly drags down the other person, thus positioning themselves higher in the value hierarchy. Another group, less visible than grandiose narcissism in meeting DSM-5 criteria, is fragile (covert) narcissism. This group consists of "thin-skinned" narcissists.

From the outside, they may appear quite humble, shy, and even socially anxious. However, deep down, they harbor a belief that no one understands them. They possess a silent sense of grandiosity, believing themselves to be exceptionally intelligent, talented, or unique. Unlike grandiose narcissists, the self-esteem of fragile narcissists is far more susceptible to shattering. Criticisms that fail to penetrate the thick-skinned narcissist's shell seem to penetrate the fragile ego of these thin-skinned narcissists. They can be considered extremely fragile; even the slightest negative feedback leads to profound shame and a depressive breakdown. The outward anger and denial mechanisms that grandiose narcissists develop in response to criticism can be interpreted as an inward vulnerability in this group. They prefer social withdrawal and passive-aggressive attitudes as defenses. Any indifference in social settings, workplaces, or romantic relationships causes a profound breakdown in them. Their self-esteem crumbles instantly. They may even choose not to enter into relationships at all to avoid rejection, and for this reason, this group is sometimes confused with social phobia when they come to therapy.

The common denominator of both narcissistic types is the inability to maintain self-worth independently of the external world. Some theorists attribute this to an inward turning of libido, while others believe it stems from a lack of sufficient parental validation to build self-worth. The individual attempts to protect this fragility in their self-perception through various defense mechanisms. Both types of narcissism fundamentally involve a belief in their own specialness, but this belief is nourished by different sources.

Grandiose narcissists build this belief by receiving praise or deflecting criticism, while vulnerable narcissists try to feed it through excessive sensitivity to the expectations of others or through their own victimization. This nourishment is similar to a substance addiction. Individuals with this personality disorder may draw nourishment from their spouses, children, parents, or colleagues. In a clinical setting, recognizing vulnerable narcissism is difficult because these clients often present with complaints of depression or social phobia. Without proper assessment, the empathy offered by the therapist may be perceived as a weakness by the grandiose type, while for the vulnerable type it is a vital need for "mirroring."

Of course, diagnostic manuals and modern psychiatry can more easily identify the grandiose type when defining narcissistic personality disorder. The quiet and fragile narcissist group may exist in clinical settings with very different diagnoses. However, current literature sheds light on a much more dynamic structure in addition to this distinction [7]. Although the low self-esteem and shame inherent in both types may manifest as different groups, an individual with narcissistic personality disorder, when sufficiently praised and idealized by their partner in a relationship, may adopt a grandiose personality, while the

slightest rejection or damage to their self-esteem can lead them to become a fragile, or more introverted and passive-aggressive, narcissist type. Today, the literature points to a broader dynamism.

This diagnostic analysis of Narcissistic Personality Disorder shows that the concept is too dynamic and profound to be confined to a single diagnostic criterion. In addition to examining the historical journey of narcissistic personality disorder, looking at the current literature allows us to view it from a much broader perspective. A critical task for clinical psychologists is to be able to see the fragmented self-structure beneath the mask the client displays (whether it be arrogance or shame). A competent clinician, by having a much broader perspective rather than looking through a single window, can structure not just one aspect but all dimensions of an individual's personality. Providing appropriate treatment and therapy is only possible by thoroughly analyzing the individual's inner world.

REFERENCES

1. Freud, S. (1914). On narcissism: An introduction. Standard Edition (Vol. 14). London: Hogarth Press.

2. Kohut, H. (1971). The analysis of the self. New York: International Universities Press.

3. Kernberg, O. F. (1975). Borderline conditions and pathological narcissism. New York: Jason Aronson.

4. American Psychiatric Association. (1980). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (3rd ed.). Washington, DC: Author.

5. American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.). Arlington, VA: Author.

6. Rosenfeld, H. (1987). Impasse and Interpretation. London: Tavistock Publications.

7. Levy, K. N. (2012). Subtypes, dimensions, and manifestations of narcissism. Journal of Clinical Psychology, 68(8), 813-819.

DIAGNOSTIC ANALYSIS OF NARCISSISTIC PERSONALITY DISORDER: THE DYNAMICS BETWEEN GRANDIOSE AND FRAGILE SELF

Güner Yaren Berfin

ABSTRACT

Narcissism can be considered a multifaceted concept. Rooted in Greek mythology, its branches extend to the present day. This article offers an in-depth look at the concept of narcissism, which is frequently discussed in the modern world, attempting to explain its historical development and how it is addressed in modern psychiatry. Throughout history, explanations and research on narcissism from the perspectives of various theorists have led us to the criteria of the current diagnostic system. In this context, this article presents a comprehensive diagnostic analysis of narcissistic personality disorder. It examines the historical and theoretical dimensions of this personality disorder, from its inclusion in diagnostic manuals to its emergence in modern psychiatry. Although individuals with narcissistic personality disorder may exist in society through behaviors stemming from fragile self-esteem, this fragile self-esteem can manifest in various ways. One of the main aims of this article is to differentiate between grandiose narcissism, frequently seen in clinical practice, and fragile narcissism, which is quieter and almost invisible.

NARSİSİSTİK ŞƏXSİYYƏT POZUNTUSUNUN DİAQNOSTİK ANALİZİ: QRANDİOZ VƏ HƏSSAS "MƏN" ARASINDAKI DİNAMİKA

Güner Yaren Berfin

XÜLASƏ

Narsisizm çoxşaxəli bir anlayış kimi qəbul edilə bilər. Kökləri yunan mifologiyasına dayanan bu anlayışın budaqları günümüzə qədər uzanır. Bu məqalə müasir dünyada tez-tez müzakirə olunan narsisizm anlayışına dərindən nəzər salır, onun tarixi inkişafını və müasir psixiatriyada necə ələ alındığını izah etməyə çalışır. Tarix boyu müxtəlif nəzəriyyəçilərin perspektivlərindən narsisizmlə bağlı verilən izahlar və aparılan araşdırmalar bizi hazırkı diaqnostik sistemin meyarlarına gətirib çıxarmışdır. Bu kontekstdə, məqalə narsistik şəxsiyyət pozuntusunun hərtərəfli diaqnostik təhlilini təqdim edir. Bu şəxsiyyət pozuntusunun diaqnostik dərsliklərə daxil edilməsindən müasir psixiatriyada meydana çıxmasına qədər olan tarixi və nəzəri ölçülərini araşdırır. Narsistik şəxsiyyət pozuntusu olan fərdlər cəmiyyətdə kövrək özünəhörmətdən qaynaqlanan davranışlarla mövcud olsalar da, bu kövrək özünəhörmət müxtəlif yollarla təzahür edə bilər. Bu məqalənin əsas məqsədlərindən biri klinik praktikada tez-tez rast gəlinən grandioz (böyüklük) narsisizm ilə daha sakit və demək olar ki, görünməz olan kövrək narsisizmi bir-birindən fərqləndirməkdir.

ДИАГНОСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАРЦИССИЧЕСКОГО РАССТРОЙСТВА ЛИЧНОСТИ: ДИНАМИКА МЕЖДУ ГРАНДИОЗНЫМ И УЯЗВИМЫМ «Я»

Гюнер Ярен Берфин

АННОТАЦИЯ

Нарциссизм можно рассматривать как многогранное понятие. Его корни уходят в греческую мифологию, а ветви тянутся до наших дней. В данной статье предлагается углубленный взгляд на концепцию нарциссизма, которая часто обсуждается в современном мире; предпринимается попытка объяснить его историческое развитие и то, как он рассматривается в современной психиатрии. На протяжении всей истории объяснения и исследования нарциссизма с точки зрения различных теоретиков привели нас к критериям современной диагностической системы. В этом контексте статья представляет собой всесторонний диагностический анализ нарциссического расстройства личности. В ней рассматриваются исторические и теоретические аспекты этого расстройства личности: от его включения в диагностические руководства до появления в современной психиатрии. Хотя люди с нарциссическим расстройством личности могут существовать в обществе через поведение, обусловленное хрупкой самооценкой, эта хрупкая самооценка может проявляться по-разному. Одной из основных целей данной статьи является разграничение грандиозного нарциссизма, часто встречающегося в клинической практике, и хрупкого нарциссизма, который является более тихим и почти невидимым.

SOSİAL İŞ VƏ İQTİSADİYYAT

ABŞ-DA GƏNC KADRLARIN SOSİAL MÜDAFİƏSİ

Arzu Rüstəmova
Azərbaycan Turizm və Menecment
Universiteti, magistrant
arzu.rustamovaa@gmail.com

Açar sözlər: ABŞ, əmək, məşğulluq, təhsil, təqaüd, peşəkar, sosial, gənc, müdafiə.
Keywords: USA, labor, employment, education, scholarship, professional, social, youth, protection.
Ключевые слова: США, труд, занятость, образование, стипендии, профессиональная, социальная, молодежь, защита.

GİRİŞ

ABŞ-da gənc kadrların sosial müdafiəsi, ölkənin iş gücü bazarının inkişafında və gənclərin iqtisadi həyatdakı rolunun artırılmasında mühüm bir sahə olaraq önə çıxır. Gənc kadrlar, xüsusilə 16-24 yaş arasındakı fərdlər, iş bazarına daxil olarkən bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklərə aşağı əmək haqqı, qeyri-sabit iş şəraiti, hüquq bərabərsizlikləri və iş şəraitinin təhlükəsiz olmaması daxildir. Gənclərin iş dünyasına inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və onların sosial müdafiəsini təmin etmək məqsədilə ABŞ-da müxtəlif hüquqi və sosial proqramlar mövcuddur.

ABŞ-da gənclərin əmək hüquqlarını qorumaq üçün bir sıra qanunlar tətbiq edilir. Uşaq Əmək Qanunu, gənclərin yaşlarına uyğun olaraq iş saatları və iş şəraiti haqqında tələblər qoyur. Bu qanun, gənclərin təhsil və digər inkişaf proqramlarında iştirak etmələrini də təşviq edir. Dövlət tərəfindən təklif olunan məşğulluq və təlim proqramları, gənclərin iş bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Eyni zamanda, peşəkar təlimlər və sosial xidmətlər, gənclərə öz karyeralarını qurarkən dəstək verir.

Bundan əlavə, gənclərin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün ABŞ-da müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatlar, gənc işçilərin hüquqlarını qorumaq, onların təhsil və məşğulluq imkanlarını artırmaq üçün layihələr həyata keçirirlər. Gənc kadrların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, onların daha yaxşı iş şəraitində işləməsini təmin etmək və iş dünyasına uğurla inteqrasiya olmalarına kömək etmək üçün davamlı səylər tələb edir. Gənc işçilərin sosial müdafiəsinin inkişafı, ölkənin ümumi iqtisadiyyatının və sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

TƏHLİL

ABŞ-da gənc kadrların sosial müdafiəsinin təhlili, ölkənin iş gücü bazarındakı vəziyyəti və gənclərin iş dünyasına daxil olmalarını asanlaşdırmaq məqsədilə tətbiq edilən hüquqi və sosial proqramların effektivliyini qiymətləndirir. Gənc işçilərin qarşılaşdıqları çətinliklər və onlara təmin edilən sosial müdafiə tədbirləri arasındakı əlaqəni anlamaq, bu sahədəki problemləri həll etmək və gənclərin iş dünyasında uğurlu bir şəkildə inteqrasiya olunmalarını təmin etmək üçün vacibdir[1,s.45].

Gənc kadrların sosial müdafiəsini təmin etmək üçün əsasən iki istiqamət önə çıxır: hüquqi müdafiə və sosial dəstək. ABŞ-da gənclərin əmək hüquqlarını qorumağa yönəlmiş qanunlar, əsasən Uşaq Əmək Qanunu ilə tənzimlənir. Bu qanun, gənclərin iş saatlarını, yaşlarına uyğun iş növlərini və əmək şəraitini tənzimləyir. Lakin, gənc işçilərin hüquqlarının təmini sahəsində bəzi problemlər hələ də qalır. Məsələn, gənclərin çoxu qeyri-rəsmi iş sahələrində və ya təminatsız işlərdə çalışırlar ki, bu da onların sosial müdafiəsini

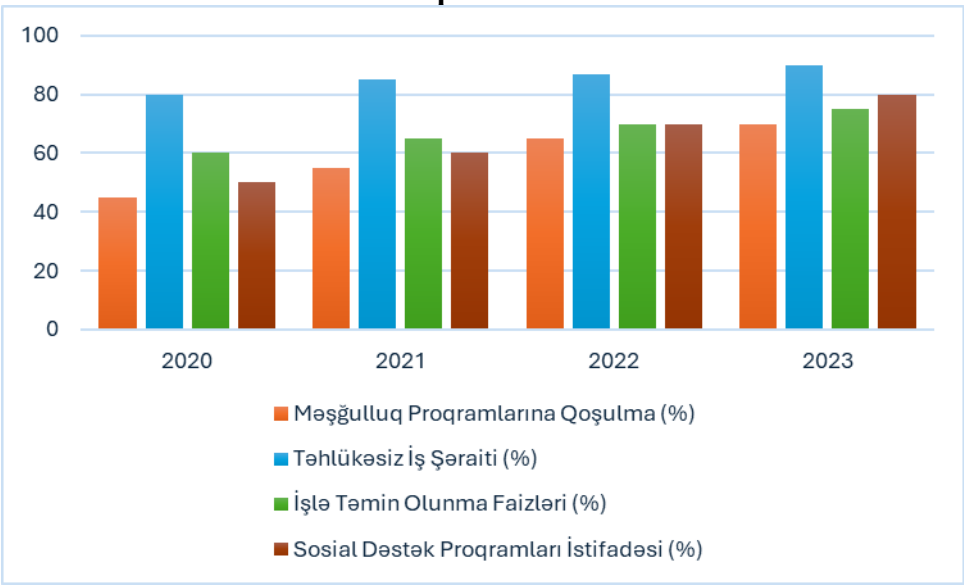
zəiflədir. Bununla yanaşı, gənc işçilərin əmək şəraiti və iş mühiti, bəzən təhlükəsizsiz və qeyri-sabit ola bilər. Bu da gənclərin hüquqlarının daha yaxşı qorunmasını tələb edir[2,s.100].

Digər tərəfdən, sosial dəstək proqramları, gənclərin məşğulluq imkanlarını artırmağa yönəlmişdir. ABŞ-da müxtəlif məşğulluq və təlim proqramları mövcuddur ki, bunlar gənclərin iş bazarına daxil olmasına və peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə imkan yaradır. Ancaq, bu proqramların effektivliyi regiondan bölgəyə dəyişir və bəzi bölgələrdə gənclərin bu proqramlardan istifadə imkanları məhduddur. Ayrıca, sosial dəstək proqramlarının daha da genişləndirilməsi, gənclərin təhsil və məşğulluq sahəsində daha çox imkanlara sahib olmalarını təmin edərdi[3,s.27].

Bununla yanaşı, ABŞ-da qeyri-hökumət təşkilatları və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları, gənclərin sosial müdafiəsi sahəsində mühüm rol oynayır. Bu təşkilatlar, gənclərin hüquqlarını müdafiə edir, onların təhsil, iş və sosial təhlükəsizlik sahələrində daha yaxşı imkanlar əldə etmələrini təmin edirlər. Bu sahədəki təşəbbüslər, ümumilikdə gənclərin iş dünyasına inteqrasiyasını və sosial müdafiəsini gücləndirir [4,s.304].

Nəticə olaraq, ABŞ-da gənc kadrların sosial müdafiəsi sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər olsa da, hələ də qarşıda bir çox çətinliklər mövcuddur. Gənclərin iş şəraiti və əmək hüquqlarının gücləndirilməsi, onların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi üçün daha çox diqqət və resurs ayrılmalıdır. Gənclərin təhsil və məşğulluq imkanlarının artırılması, onların sosial müdafiəsinin və iş dünyasında uğurla inteqrasiya olmalarının təməlini qoyar [5,s.84].

Qrafik 1:ABŞ-da Gənc Kadrların Sosial Müdafiəsi: Məşğulluq və Sosial Dəstək Proqramları

Mənbə:https://www.bls.gov/opub/ted/2023/60-2-percent-of-youth-participated-in-the-labor-force-in-july-2023.htm

Qrafik 1, 2020-ci ildən 2023-ə qədər ABŞ-da gənc kadrların sosial müdafiəsi ilə əlaqəli əsas göstəriciləri təsvir edir. Məşğulluq proqramlarına qoşulma faizləri, təhlil edilən dövr ərzində davamlı bir artım göstərir. 2020-ci ildə bu faiz 45%-dən başlayaraq 2023-cü ildə 70%-ə çatmışdır, bu da gənclərin məşğulluq imkanlarının artdığını və məşğulluq proqramlarına daha çox qatıldıqlarını göstərir [6,s.128].

Təhlükəsiz iş şəraitinin inkişafı da müsbət dəyişikliklər nümayiş etdirir. 2020-ci ildə təhlükəsiz iş şəraitində işləyən gənclərin faizi 80%-dən başlayaraq 2023-cü ildə 90%-ə

yüksəlmişdir. Bu, gənc işçilərin daha yaxşı iş şəraitində çalışdıqlarını və onların sosial müdafiələrinin gücləndiyini göstərir [7,s.30].

İşlə təmin olunma faizləri də yüksələn bir tendensiya göstərir. 2020-ci ildə işlə təmin olunma faizi 60%-ə yaxın olarkən, 2023-cü ildə bu faiz 75%-ə çatmışdır. Bu, gənclərin iş tapma imkanlarının yaxşılaşdığını və iş bazarına inteqrasiya prosesinin daha müsbət nəticələndiyini göstərir [8,s.100].

Sosial dəstək proqramlarına qoşulma faizləri də artmışdır. 2020-ci ildə 50% olan bu faiz, 2023-cü ildə 80%-ə çatmışdır. Bu göstərici, gənclərin daha çox sosial dəstək proqramlarından faydalandıqlarını və bu proqramların onlara iş və təhsil sahələrində dəstək verdiyini göstərir.

Qrafik 1, ABŞ-da gənc kadrların sosial müdafiəsi ilə əlaqədar vəziyyətin yaxşılaşdığını və bu sahədəki proqramların daha təsirli olduğunu göstərir [9,s.70].

Nəticə

Nəticə olaraq, ABŞ-da gənc kadrların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər və proqramlar müsbət nəticələr doğurmuşdur. 2020-2023 illəri arasındakı dövr ərzində gənclərin məşğulluq proqramlarına qoşulma faizi, təhlükəsiz iş şəraitində işləmələri, işlə təmin olunma faizləri və sosial dəstək proqramlarından istifadə edilməsi sahələrində əhəmiyyətli artımlar müşahidə olunmuşdur. Bu artımlar, gənclərin iş bazarına inteqrasiyasının asanlaşdığını, onların sosial müdafiəsinin gücləndiyini və iş şəraitlərinin yaxşılaşdığını göstərir. Həmçinin, məşğulluq və sosial dəstək proqramlarının təsiri ilə gənclərin iqtisadi müstəqilliyi artır və onların karyera inkişafı üçün daha yaxşı imkanlar yaranır.

Bu inkişaflar, ABŞ-ın gənc kadrların sosial müdafiəsi sahəsindəki siyasətlərinin effektivliyini və onların gələcəkdə daha sağlam və sabit əmək bazarında yer almasına yönəlmiş addımların uğurunu nümayiş etdirir. Lakin, hələ də bəzi sahələrdə təkmilləşdirmə tələb olunur, xüsusilə qeyri-rəsmi və təhlükəsiz iş şəraitində işləyən gənclərin sayı nəzərə alındıqda. Bu, gənclərin daha güclü hüquqi və sosial müdafiəyə malik olmalarını təmin etmək üçün əlavə səylər tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araujo, C., Baird, S., Das, S., Özler, B., Parisotto, L. (2024). *Social Protection and Youth: Policy Research Working Paper 10832*. World Bank. PDF, 45 s. https://documents1.worldbank.org/
2. İsmayılov, İ. (2021). *Peşə təhsilinin əmək bazarına təsiri və Azərbaycanda gənclərin məşğulluğu ilə bağlı problemlər*. Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 1(141), 85–100 s.
3. Qarayev, R. (2012). *Gənclərin məşğulluğunun dövlət tənzimlənməsi məsələləri* (elmi tədqiqat). Elmi-Tədqiqat Jurnal, 3(6), 23–27 s.
4. Mortimer, J. T. (2003). *Working and growing up in America* (Adolescent Lives). Harvard University Press. 304 səh.
5. Mortimer, J. T., Staff, J., Vuolo, M. C., Wakefield, S., & Xie, W. (2008). *Tracing the timing of 'career' acquisition in a contemporary youth cohort*. *Work and Occupations,* 35, 44-84.
6. Call, K. T., Mortimer, J. T., & Shanahan, M. (1996). *Adolescent earnings and relation-ships with parents*. In M. D. Finch & M. J. Shanahan (Eds.), *Adolescents, Work, and Family* (s.97-128).
7. Rothstein, D. S. (2001). *Youth Employment in the United States*. *Monthly Labor Review*, 124(8). (20-30 səh.)

8. Bird, N. & Silva, W. (2020). *The Role of Social Protection in Young People's Transition to Work*. IPC-IG Research Report No. 41. UNICEF & IPC-IG. ~100 səh.
9. Chacaltana, J. (2024). *Youth Employment Policies: Patterns and Trends in Two Unique Data Sets*. ILO Working Paper 108. PDF, 50-70 səh.

ABŞ-DA GƏNC KADRLARIN SOSİAL MÜDAFİƏSİ

Arzu Rüstəmova

XÜLASƏ

ABŞ-da gənc kadrların sosial müdafiəsi, ölkənin iş gücü siyasətinin əsas aspektlərindən biridir. Bu, xüsusilə işə qəbul, əmək hüquqları, təhsil, məşğulluq və sosial xidmətlər sahələrindəki siyasətləri əhatə edir. Gənc işçilər, xüsusən də 16-24 yaş arası olanlar, əmək bazarına daxil olarkən bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklərə aşağı əmək haqqı, qeyri-sabit iş şəraiti və əmək hüquqlarının zəif qorunması daxil ola bilər.

ABŞ-da gənc kadrların sosial müdafiəsinin hüquqi əsasları, bir sıra federal və dövlət qanunları ilə tənzimlənir. Ən əhəmiyyətli qanunlardan biri, Uşaq Əmək Qanunu (Child Labor Laws) olub, bu qanun gənc işçilərin iş saatlarını, iş şəraitlərini və təhlükəsizlik şərtlərini tənzimləyir. Bundan əlavə, Gənclərin Təhsil və Təlim Proqramları, gənclərin iş dünyasına daxil olmalarını dəstəkləyən təhsil və təlim imkanları yaradır.

Gənclərin sosial müdafiəsinin artırılması üçün müxtəlif sosial proqramlar mövcuddur. Məsələn, gənc işçilərə təhsil xərclərini ödəmək üçün verilən təqaüdlər və ya stipendiyalar, məşğulluq proqramları, iş yerində psixoloji dəstək xidmətləri bu sahədə həyata keçirilən təşəbbüslərdən bəziləridir. Bununla yanaşı, gənclərin iş həyatına inteqrasiyası üçün peşəkar təlimlər və işəgötürənlər üçün qaydalar da mövcuddur.

Əlavə olaraq, ABŞ-da gənc işçilərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi üçün qeyri-hökumət təşkilatları da fəal rol oynayır. Bu təşkilatlar, gənc işçilərin hüquqlarını müdafiə edir, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində layihələr həyata keçirir. Gənclərin iş dünyasında uğurlu inteqrasiyasını təmin etmək üçün daha da çox çalışılmalı və dövlətin dəstəyi artırılmalıdır.

SOCIAL PROTECTION OF YOUNG WORKERS IN THE USA

Arzu Rustamova

ABSTRACT

In the USA, social protection of young workers is one of the main aspects of the country's labor policy. It covers policies in the areas of recruitment, labor rights, education, employment, and social services. Young workers, especially those aged 16-24, face many difficulties when entering the labor market. These difficulties can include low wages, unstable working conditions, and weak protection of labor rights. The legal basis for social protection of young workers in the USA is regulated by a number of federal and state laws. One of the most important laws is the Child Labor Laws, which regulates working hours, working conditions, and safety conditions for young workers. In addition, Youth Education and Training Programs create education and training opportunities that support young people's entry into the world of work. There are various social programs to increase the social protection of young people. For example, scholarships or bursaries to cover education costs for young workers, employment programs, and psychological support services at the workplace are some of the initiatives implemented in this area. In addition, there are also professional

training and regulations for employers for the integration of young people into working life. In addition, non-governmental organizations also play an active role in ensuring the social protection of young workers in the United States. These organizations defend the rights of young workers, implement projects to improve working conditions and improve labor legislation. More efforts should be made and state support should be increased to ensure the successful integration of young people into the world of work.

СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА МОЛОДЫХ РАБОТНИКОВ В США

Арзу Рустамова

РЕЗЮМЕ

В США социальная защита молодых работников является одним из главных аспектов трудовой политики страны. Она охватывает политику в областях найма, трудовых прав, образования, занятости и социальных услуг. Молодые работники, особенно в возрасте 16-24 лет, сталкиваются со многими трудностями при выходе на рынок труда. Эти трудности могут включать низкую заработную плату, нестабильные условия труда и слабую защиту трудовых прав. Правовая основа социальной защиты молодых работников в США регулируется рядом федеральных и государственных законов. Одним из наиболее важных законов является Закон о детском труде, который регулирует рабочее время, условия труда и безопасность для молодых работников. Кроме того, программы образования и профессиональной подготовки молодежи создают возможности для обучения и повышения квалификации, которые поддерживают выход молодых людей на рынок труда. Существуют различные социальные программы для усиления социальной защиты молодежи. Например, стипендии или гранты для покрытия расходов на образование молодых работников, программы занятости и услуги психологической поддержки на рабочем месте — это лишь некоторые из инициатив, реализуемых в этой области. Кроме того, существуют также профессиональные программы обучения и правила для работодателей по интеграции молодежи в трудовую жизнь. Несмотря на это, неправительственные организации также играют активную роль в обеспечении социальной защиты молодых работников в Соединенных Штатах. Эти организации защищают права молодых работников, реализуют проекты по улучшению условий труда и совершенствованию трудового законодательства. Необходимо приложить больше усилий и увеличить государственную поддержку для обеспечения успешной интеграции молодежи в мир труда.

АНАЛИЗ СТРУКТУРНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И ДИВЕРСИФИКАЦИИ ДОХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА АЗЕРБАЙДЖАНА: ОТ РЕСУРСНОЙ ЗАВИСИМОСТИ К УСТОЙЧИВОМУ РОСТУ

Азер Алиев, научный сотрудник
Института Экономики Министерства
Науки и Образования Азербайджанской Республики
E-mail: *aziko67@mail.ru* ***ORCID:*** *0009-0006-7432-072X*

Ключевые слова: государственный бюджет, диверсификация, ненефтяные доходы, фискальная политика, ГНФАР, Азербайджанский инвестиционный холдинг, макроэкономическая стабильность, прочие поступления.
Açar sözlər: dövlət büdcəsi, diversifikasiya, qeyri-neft gəlirləri, fiskal siyasət, ARDNF, Azərbaycan İnvestisiya Holdinqi, makroiqtisadi sabitlik, digər daxilolmalar.
Keywords: state budget, diversification, non-oil revenues, fiscal policy, SOFAZ, Azerbaijan Investment Holding, macroeconomic stability, other revenues.

Введение

В эпоху глобальной энергетической трансформации и нестабильности сырьевых рынков вопрос обеспечения фискальной устойчивости государственного бюджета становится экзистенциальным для стран с богатыми природными ресурсами. Азербайджанская Республика, пройдя через этапы масштабного инфраструктурного строительства, вступает в новую фазу экономического развития, характеризующуюся стремлением к полной минимизации зависимости от углеводородных доходов. Синхронизация ключевых направлений макроэкономического регулирования требует не только эффективного налогового администрирования, но и качественного управления неналоговыми инструментами.

Координация фискальных инструментов с процессами формирования «прочих доходов» признается фундаментальным условием для достижения долгосрочной независимости национальной экономики от внешних конъюнктурных факторов [3].

Современный этап качественного роста экономики Азербайджана определяется необходимостью финансирования масштабных проектов на освобожденных территориях в рамках программы «Великого возвращения», что требует поиска новых, устойчивых источников пополнения бюджета, выходящих за рамки традиционного энергетического сектора [2].

❖ **Теоретические основы преодоления ресурсной зависимости**

В рамках данного исследования феномен «голландской болезни» рассматривается не просто как теоретическая модель, а как прикладной риск, требующий активной фискальной стерилизации со стороны государства. Масштабный приток валютных средств от экспорта углеводородов может спровоцировать перегрев экономики, укрепление реального эффективного курса маната и, как следствие, снижение конкурентоспособности национального ненефтяного производства.

Для нейтрализации этих рисков Азербайджан применяет модель фискальной стерилизации через Государственный нефтяной фонд (ГНФАР). Однако стратегическая задача заключается в том, чтобы ненефтяные доходы бюджета покрывали значительную часть текущих государственных расходов. В этом контексте категория прочих поступлений (дивиденды госкомпаний, прибыль ЦБ, административные сборы) приобретает статус стратегического фискального инструмента, обеспечивающего гибкость и устойчивость бюджетного планирования [7].

❖ **Законодательная база и единая бюджетная классификация**

Процесс формирования бюджетных доходов в Азербайджане жестко регламентирован законом «О бюджетной системе» [1]. С целью повышения прозрачности и соответствия международным стандартам (GFSM 2014) [6]. С 2018 года применяется обновленная единая бюджетная классификация [6].

Согласно данной системе, доходы группируются по следующим стратегическим направлениям:

- Налоговые доходы: Включают налоги на прибыль, НДС, акцизы и подоходный налог, формирующие основу ненефтяного фискального пространства;
- Социальные отчисления: Взносы на обязательное государственное страхование, обеспечивающие устойчивость пенсионной системы;
- Гранты: Текущие и капитальные поступления от международных институтов;
- Прочие доходы (Неналоговые): Наиболее динамичная категория, включающая;
- Доходы от собственности (дивиденды от участия государства в коммерческих организациях);
- Чистая прибыль Центрального банка;
- Поступления от платных услуг бюджетных организаций;
- Административные сборы, штрафы и государственные пошлины.

Детальный анализ этих категорий позволяет оценить не только количественный, но и качественный уровень государственного управления финансовыми активами.

❖ **Взаимосвязь между доходами государственного бюджета и ВВП: макроэкономическая корреляция**

Анализ структурной трансформации и диверсификации доходов государственного бюджета Азербайджана: от ресурсной зависимости к модели устойчивого и сбалансированного экономического роста.

Взаимосвязь между доходами государственного бюджета и ВВП: макроэкономическая корреляция и её практическое значение. В период 2019-2023 гг. экономика страны столкнулась с рядом внешних шоков, включая пандемию, волатильность мировых цен на нефть и региональные геополитические изменения, что обусловило необходимость проведения адаптивной фискальной политики, направленной на снижение негативных эффектов и обеспечение макроэкономической стабильности.

Статистические данные показывают, что удельный вес доходов государственного бюджета в структуре ВВП в анализируемый период варьировался в диапазоне 22-34%, что отражает как влияние внешнеэкономических факторов, так и постепенные структурные изменения в формировании доходной базы государства.

Стабилизация отношения ненефтяных доходов бюджета к ВВП на уровне 21-22% свидетельствует об эффективности налоговых реформ в Азербайджане.

Качественный рост налоговых поступлений стал возможен благодаря цифровизации инструментов контроля, внедрению современных механизмов налогового администрирования и системным мерам по легализации экономической деятельности, что в совокупности обеспечило расширение налоговой базы и повышение прозрачности финансовых потоков [5]. Таким образом, реализуемые институциональные преобразования сыграли ключевую роль в укреплении доходной базы государственного бюджета.

Тенденции 2023 года показывают, что несмотря на номинальное снижение общего ВВП (обусловленное коррекцией цен на нефть), ненефтяной сектор продемонстрировал рост на 7,9 млрд манатов, достигнув 77,7 млрд манатов. В результате доля совокупных бюджетных доходов в ВВП составила 28,6%, увеличившись на 5,7 процентных пункта по сравнению с предыдущим годом [4].

❖ **Статистическая динамика и прогнозные показатели (2019-2026 гг.)**

Для более глубокого понимания трансформации бюджетной модели необходимо рассмотреть динамику поступлений в разрезе фактических и прогнозных данных.

Таблица 1. Динамика и структура доходов государственного бюджета Азербайджана (в млн манатов)

Показатель	2021	2022	2023	2024	2025 (прогноз)	2026 (прогноз)
Общие доходы	26 419,1	30 679,6	35 236,4	37 164,2	38 316,0	36 525,0
Ненефтяные доходы	12 870,0	15 300,0	17 080,0	19 194,6	19 800,0	19 685,7
Доля ненефтяных доходов (%)	48,7%	49,8%	48,5%	51,6 %	51,7%	53,9%
Трансферт из ГНФАР	11 350,0	7 923,0	11 737,6	12 781,0	14 481,0	12 000,0

Источник: Составлено автором на основе данных Министерства финансов и Счетной палаты АР

Некоторое снижение номинальных доходов, предусмотренное в параметрах бюджета на 2026 год, обусловлено консервативным подходом к прогнозированию цен на энергоресурсы. Это еще больше подчеркивает стратегическую значимость стабильного роста ненефтяного сектора.

Устойчивость ненефтяных доходов:

Наблюдается стабильный среднегодовой темп роста (СГТР, CAGR) ненефтяных поступлений на уровне 8-10%. Это обусловлено не только ростом ненефтяного ВВП, но и повышением эффективности таможенного и налогового администрирования.

Прогноз на 2026 год: ожидается качественный перелом, когда доля ненефтяных доходов в структуре бюджета уверенно превысит 53%, что станет важным шагом к достижению стратегических целей развития «Азербайджан 2030» [2].

Волатильность трансфертов: Колебания объема трансфертов из ГНФАР (SOFAZ) в 2022-2024 гг. отражают гибкость правительства в использовании «подушки безопасности» для финансирования капитальных затрат (инфраструктурные проекты, Карабах) без ущерба для макроэкономической стабильности.

- **Прочие поступления: баланс между административными и корпоративными доходами**

Категория прочих поступлений (неналоговых доходов) в бюджетной системе Азербайджана долгое время рассматривалась как вспомогательная. Однако в контексте новой экономической стратегии её роль трансформируется в активный инструмент фискальной политики.

Основные компоненты «прочих поступлений» включают в себя:

Дивиденды от государственных предприятий: Это наиболее перспективный сегмент. Если ранее государственные компании (ГП) зачастую требовали субсидий, то сегодня, благодаря реформам, они превращаются в доноров бюджета.

В 2023 году объем выплаченных дивидендов составил 151,1 млн манатов. Основными плательщиками выступают такие гиганты, как SOCAR, ОАО «Азербайджанские железные дороги» (ADY), ОАО «Азербайджанское Каспийское морское пароходство» (ASCO).

Доходы от управления государственным имуществом: Сюда относятся средства от аренды земель и приватизации. В 2023 году поступления от аренды госимущества составили 31,3 млн манатов, что указывает на необходимость более активного вовлечения неиспользуемых активов в коммерческий оборот.

Прибыль Центрального банка Азербайджана (ЦБА):

Перечисление чистой прибыли ЦБА в бюджет служит инструментом координации монетарной и фискальной политик. В 2024 году этот показатель составил 250 млн манатов, обеспечивая дополнительную ликвидность для реализации социальных программ.

Административные сборы и госпошлины: Рост этих поступлений напрямую связан с цифровизацией государственных услуг. За период 2021-2023 гг. объем госпошлин вырос с 200 до 337,8 млн манатов, что свидетельствует о высокой прозрачности и эффективности системы «ASAN» [8].

❖ **Роль Азербайджанского инвестиционного холдинга (АИХ) в повышении фискальной отдачи**

Создание Азербайджанского инвестиционного холдинга (АИХ) в 2020 году стало поворотным моментом в управлении государственными активами. АИХ выступает в роли «профессионального собственника», внедряя международные стандарты корпоративного управления в крупнейших государственных компаниях.

Влияние АИХ на бюджет проявляется через три канала:

1. Операционная эффективность: Снижение себестоимости продукции госкомпаний автоматически увеличивает базу для выплаты дивидендов.
2. Транспарентность: Переход на Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) исключает возможность скрытия прибыли.
3. Снижение нагрузки на расходы: Повышение рентабельности госкомпаний освобождает бюджет от необходимости выдавать государственные гарантии по их кредитам и выделять прямые субсидии на покрытие убытков [8].

❖ **Сравнительный анализ международного опыта: стратегические ориентиры для Азербайджана**

Для оптимизации структуры доходов Азербайджану необходимо адаптировать лучшие мировые практики стран, успешно преодолевших «ресурсную ловушку».

- Норвежская модель (Statens pensjonsfond Utland)

Норвегия добилась того, что её бюджет практически не зависит от текущих цен на нефть. Весь доход от ресурсов направляется в суверенный фонд, а бюджет использует только ожидаемую доходность (около 3%). Данный опыт является ключевым ориентиром для Азербайджана в плане постепенного снижения доли трансфертов из ГНФАР (SOFAZ) в государственную казну.

- Сингапурская модель (Temasek и GIC)

Сингапур, не обладая природными ресурсами, получает колоссальные неналоговые доходы за счет эффективного управления государственным капиталом [7]. Опыт холдинга Temasek по управлению портфелем активов является эталоном для качественного развития Азербайджанского инвестиционного холдинга (АИХ).

- Канадская модель (Alberta Heritage Savings Trust Fund)

Канада успешно применяет дифференцированные ставки рентных платежей и административных сборов, которые направляются на развитие человеческого капитала. Это позволяет превращать «прочие доходы» в долгосрочные инвестиции в будущее.

Цифровизация и фискальные реформы в Азербайджане

Современная фискальная система Азербайджана делает ставку на технологии Big Data и искусственный интеллект.

«Зеленый коридор»: Внедрение этой системы в таможне позволило увеличить объем пошлин с 1,2 млрд до 1,6 млрд манатов, минимизировав коррупционные риски.

Автоматизация портала «ASAN»: Интеграция административных штрафов в единую базу данных обеспечила практически 100% собираемость неналоговых платежей. Эти меры значительно укрепили доходную базу местных бюджетов и создали прозрачную среду для бизнеса.

❖ **Заключение: Итоги трансформации и стратегические выводы**

Проведенное исследование динамики и структуры доходов государственного бюджета Азербайджана позволяет сформулировать следующие концептуальные выводы:

1. Завершение этапа ресурсной зависимости: Азербайджан успешно преодолел период критической привязки к нефтяным доходам. Прогнозируемый рост доли ненефтяных поступлений до 53,9% к 2026 году подтверждает формирование новой, более устойчивой архитектуры государственных финансов, основанной на диверсификации.
2. Эффективность институциональных преобразований:

Создание Азербайджанского инвестиционного холдинга и комплексная цифровизация фискальных органов стали драйверами роста «прочих поступлений». Внедрение современных моделей корпоративного управления трансформирует госкомпании из реципиентов бюджетных средств в их активных доноров.

3. Гибкость фискального пространства:

Расширение категории неналоговых доходов (дивиденды, прибыль ЦБ, административные сборы) обеспечивает правительству необходимую маневренность в условиях внешних шоков. Это позволяет эффективно финансировать приоритетные стратегические проекты, включая программу «Великое возвращение», минимизируя при этом прямое давление на резервы ГНФАР.

❖ **Рекомендации по совершенствованию бюджетной политики**

На основе проведенного анализа и текущих реалий 2026 года, предлагаются следующие конкретные меры по укреплению бюджета:

Оптимизация дивидендной политики: необходимо установить четкий норматив (например, 25-30% от чистой прибыли по МСФО), который государственные компании (SOCAR, ADY и др.) должны ежегодно перечислять в бюджет. Это превратит «прочие доходы» из случайных поступлений в предсказуемый финансовый поток.

Эффективное использование госимущества: Проведение полной цифровой описи государственных земель и зданий. Их активная сдача в аренду через прозрачные онлайн-аукционы позволит превратить неиспользуемые активы в реальные деньги для бюджета.

Снижение зависимости от Нефтяного фонда: предлагается ежегодно снижать верхний лимит трансфертов из ГНФАР на 1-2%. Это создаст здоровую мотивацию для налоговых органов искать новые источники доходов в ненефтяном секторе.

Внедрение сервисов «G2B» (Государство для бизнеса):

Государство может зарабатывать на предоставлении платных аналитических услуг для бизнеса. Используя свои огромные базы данных (Big Data информацию о рыночных трендах, потреблении и ценах), госорганы могут готовить для предпринимателей ценные отчеты и прогнозы. Таким образом, бюджет получит дополнительный доход, а бизнес качественную аналитику для развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Азербайджанской Республики «О бюджетной системе» Баку, 2002 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2024 год).
2. Указ Президента Азербайджанской Республики «Об утверждении Национальных приоритетов социально-экономического развития: Азербайджан 2030» Баку, 2021.
3. Basdevant, O., Hooley, J.,& Imamoglu, E.How to Design a Fiscal Strategy in a Resource-Rich Country. IMF Departmental Paper No. 2021/015, Washington, DC: International Monetary Fund, 2021.
4. Велиев, З.Т. Бюджет: Теория и практика З.Т. Велиев. Баку: Изд-во «Элм», 2010.
5. Заключение Счетной палаты Азербайджанской Республики по проекту Закона Азербайджанской Республики «Об исполнении государственного бюджета на 2023 год».- Баку, 2024.
6. Постановление Кабинета Министров Азербайджанской Республики № 440 «Об утверждении единой бюджетной классификации» от 11 октября 2018 года.
7. World Bank. Azerbaijan Economic Update: Toward Sustainable and Inclusive Growth.- Washington, DC: World Bank Group, 2023.
8. Отчеты Азербайджанского инвестиционного холдинга (АИХ) за 2021-2024 гг.

АНАЛИЗ СТРУКТУРНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И ДИВЕРСИФИКАЦИИ ДОХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА АЗЕРБАЙДЖАНА: ОТ РЕСУРСНОЙ ЗАВИСИМОСТИ К УСТОЙЧИВОМУ РОСТУ

Азер Алиев

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен комплексный анализ трансформации доходной части государственного бюджета Азербайджана в период 2019-2026 гг. Основное внимание уделено процессу диверсификации и снижению зависимости от углеводородных ресурсов. Автор исследует динамику ненефтяных налоговых поступлений и «прочих доходов» (дивиденды госкомпаний, прибыль ЦБ, административные сборы) в корреляции с темпами роста ВВП. В работе оценивается роль Азербайджанского инвестиционного холдинга в оптимизации управления госактивами и внедрение цифровых фискальных инструментов.

На основе международного опыта (Норвегии, Сингапура) предложен пакет рекомендаций по укреплению макроэкономической устойчивости и достижению целей стратегии «Азербайджан 2030».

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BÜDCƏSI GƏLIRLƏRININ STRUKTUR TRANSFORMASIYASI VƏ DIVERSIFIKASIYASININ TƏHLILI: RESURS ASILILIĞINDAN DAYANIQLI ARTIMA DOĞRU

Azər Əliyev

XÜLASƏ

Bu məqalədə 2019-2026-cı illər ərzində Azərbaycanın dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin transformasiyasının kompleks təhlili təqdim olunur. Əsas diqqət diversifikasiya prosesinə və karbohidrogen resurslarından asılılığın azaldılmasına yönəldilmişdir. Müəllif qeyri-neft

vergi daxilolmalarının və «digər daxilolmaların» (dövlət şirkətlərinin dividendləri, Mərkəzi Bankın mənfəəti, inzibati rüsumlar) dinamikasını ÜDM-in artım templəri ilə korrelyasiyada tədqiq edir. İşdə Azərbaycan İnvestisiya Holdinqinin dövlət aktivlərinin idarə edilməsinin optimallaşdırılmasındakı rolu və rəqəmsal fiskal alətlərin tətbiqi qiymətləndirilir.

Beynəlxalq təcrübəyə (Norveç, Sinqapur) əsaslanaraq, makroiqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsi və «Azərbaycan 2030» strategiyasının hədəflərinə çatılması üçün tövsiyələr paketi təklif edilmişdir.

ANALYSIS OF STRUCTURAL TRANSFORMATION AND DIVERSIFICATION OF AZERBAIJAN'S STATE BUDGET REVENUES: FROM RESOURCE DEPENDENCE TO SUSTAINABLE GROWTH

Azer Aliev

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the transformation of the revenue side of Azerbaijan's state budget during the 2019-2026 period. The primary focus is on the process of diversification and the reduction of dependence on hydrocarbon resources. The author investigates the dynamics of non-oil tax revenues and «other revenues» (dividends from state-owned enterprises, Central Bank profits, administrative fees) in correlation with GDP growth rates. The study evaluates the role of the Azerbaijan Investment Holding in optimizing the management of state assets and the implementation of digital fiscal instruments.

Drawing on international experience (Norway, Singapore), a package of recommendations is proposed to strengthen macroeconomic stability and achieve the objectives of the «Azerbaijan 2030» strategy.

NEFT MƏHSULLARININ QİYMƏTLƏRİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ DİNAMİKASINA TƏSİRİ

b.m. Süleymanov Fariz Vidadi oğlu
Məsimov Heydər Əlhəddin oğlu,
ADAU-nun II kurs magistrantı
fariz.suleymanov@adau.edu.az

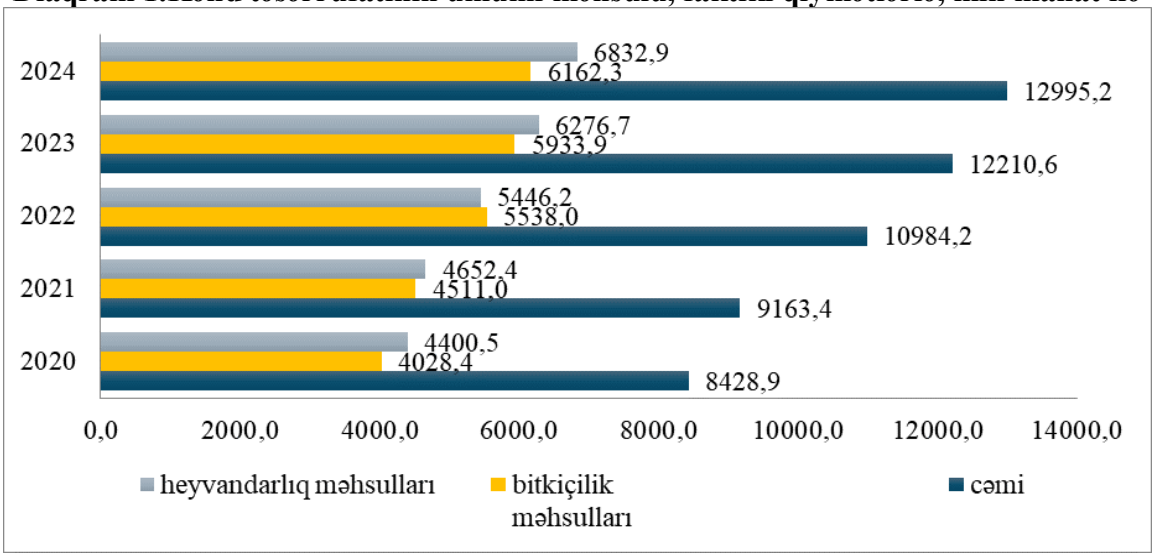
***Açar sözlər*:** kənd təsərrüfatı, neft məhsulları, yanacaq energetika məhsulları, neft məhsullarının qiyməti, maya dəyəri
***Ключевые слова*:** сельское хозяйство, нефтепродукты, топливо и энергоносители, цена нефтепродуктов, себестоимость.
***Keywords*:** agriculture, petroleum products, fuel and energy products, price of petroleum products, production cost

Giriş. Kənd təsərrüfatı məhsul istehsalının ərzaq təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyətini nəzərə alaraq, istehsalın illər üzrə artırılması dövlət siyasətinin vacib tərkib hissəsi kimi müəyyən edilir. Ölkə əhalisinin istehlak tələbinin ödənilməsi, bu tələbin həm qiymət, həm də keyfiyyət baxımdan onların istəklərinə uyğun şəkildə təşkili olduqca vacibdir. Müstəqilliyin ilk illərinə baxdığımızda ölkəmizdə əhalinin ərzaq məhsullarına, xüsusilə günlük istehlakda əhəmiyyətli dərəcədə ehtiyac duyulan məhsullara bəzi hallarda tələbin ödənilmədiyini görmək olar. Ancaq illər keçdikcə sahəyə yönləndilən investisiyaların, sərmaye qoyuluşlarının artırılması kənd təsərrüfatında məhsul buraxılışının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinin artmasına səbəb olmuşdur. Bu hala təsir edən əsas məqamlardan biri ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal həyat keçirən fermerlərə yönəlik istər enerji daşıyıcıları üzrə, istərsə də digər kimya sənayesi məhsulları üzrə güzəştlərin artırılması ilə bağlıdır.

Əsas hissə. Kənd təsərrüfatının illər üzrə dəyişmə dinamikasına diqqət etsək, son illər bu halın qlobal dəyişikliklərin təsirindən daha çox təsirləndiyini görə bilərik. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyinin aktuallığının günbəgün artması və kənar mühit amillərindən irəli gələn halların kəskinləşməsi, ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması zərurəti yaratmışdır. Bu hal xarici bazardan müəyyən növ məhsullar üzrə asılılığın azaldılması yönündə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas tərəfi kimi çıxış edir. Son illər baş verən pandemiya və qlobal maliyyə böhranları ölkələrin özünütəminat imkanlarının genişləndirilməsi sahəsində tədbirlər görülməsinə ehtiyac yaratmışdır (Mustafayeva, Hətəmov və b, 2022). Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində ərzaq təhlükəsizliyinin təmini və ölkənin əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması məqsədilə müxtəlif dövlət siyasəti tədbirləri həyata keçirilir. Burada baş verən dəyişikliklərin müsbət nəticələrinin əldə edilməsi məqsədilə yanacaq, sürtkü yağları habelə neft sənayesinin digər məhsulu hesab edilən gübrə, pestisid və herbisidlər üzrə güzəştlərin genişləndirilməsi olduqca əhəmiyyətli nəticələrin əldə edilməsinə köməklik edir (Süleymanov, 2025).

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının yerli neft və neft məhsulları üzrə etibarlı təminatının artırılması son nəticədə məhsul istehsalında özünü biruzə verdiyindən diaqram 1-də son beş il üzrə kənd təsərrüfatı məhsul istehsalındakı dəyişikliklərə yer verilmişdir.

Diaqram 1.Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, mln manat ilə

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/agriculture/

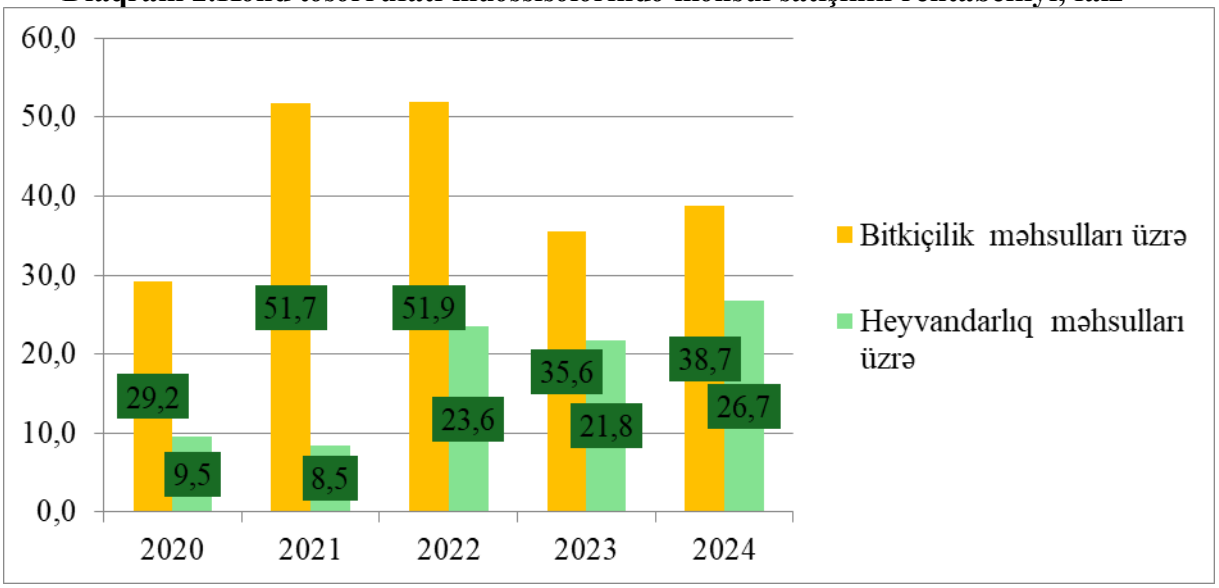
Diqqət edilən zaman aydın olur ki, 2020-cu ildə ölkəmizdə ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılış həcmi 8.4 mlrd manatdan bir qədər çox olmuşdur. Həmin ildə istehsal edilən məhsulun təqribən 4.0 mlrd manatı bitkiçilik, geridə qalan 4.4 mlrd manatı isə heyvandarlıq məhsulları hesabına formalaşmışdır. Sonrakı beş ilə baxdığımızda 2020-cu il ilə müqayisədə 2024-cü ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 54.1 artaraq 13.0 mlrd manat həcminə çatdığını görə bilərik. Baza ili ilə müqayisədə bitkiçilik məhsullarının kəmiyyəti 52.9 faiz, heyvandarlıq məhsullarının həcmi isə 55.3 faiz yüksəlmişdir (5).

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının əsas göstəricilərinə nəzər etdiyimizdə həm bitkiçilk, həm heyvandarlıq, həm də ümumi ifadə də kənd təsərrüfatı məhsulunun həcminin ötən beş il ərzində artdığını görürük. Artımın bir öncəki illər ilə müqayisəsinə nəzər etdiyimizdə heç də az olmadığının şahidi oluruq. Belə ki, son beş ilin müqayisəli təhlili bizə onu deməyə əsas verir ki, neft və neft məhsullarının qiymətlərində, ümumən enerji daşıyıcılarının qiymətlərində baş verən dəyişikliklər kənd təsərrüfatı məhsul istehsalında heç də azalmaya səbəb olmamış. Əksinə məhsul istehsalı üzrə əhəmiyyətli artımlar baş vermişdir.

Bu hal bizə əslində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında əhəmiyyətli artımların baş verdiyini və burada yanacaq energetika qiymətlərinin azalmaya səbəb olmadığı haqda yekdil fikir söyləməyə əsas verir. Ancaq, bu halın tam aşkara çıxarılması üçün düşünürük ki, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə rentabellik səviyyəsinə diqqət etmək əhəmiyyətlidir. Belə olan halda biz tamamilə baş verən dəyişikliklərin məhsul istehsalına necə təsir edə biləcəyi haqda konkret fikir irəli sürə bilərik. Bunun üçündə kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsul satışının rentabellik vəziyyətinə nəzər etmək üçün diaqram 2-yə diqqət etmək əhəmiyyətlidir. Bu məlumatların təhlilini reallaşdırmaqla biz kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən istehsalçıların hətda neft və neft məhsulları qiymətlərində dəyişiklik baş verdiyi vaxtda belə gəlirlərində nə səviyyədə dəyişiklik baş verdiyini, sahənin onlar üçün rentabelli yoxsa, qeyri-rentabelli olma xüsusiyyətinə aydınlıq gətirə biləcəyik.

Diaqram üzrə göstəricilərdən aydın olur ki, son beş ildə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri üzrə rentabellik vəziyyətində bu və ya digər dərəcədə dəyişiklik baş vermişdir. Bəzi illərdə heyvandarlıq sahəsində, bəzi illərdə isə bitkiçilik sahəsində rentabellik səviyyəsi digərini üstələmişdir. Qeyd edək ki, ümumən diaqram quruluşundan da görünür ki, bitkçilik sahəsində rentabellik səviyyəsi bütün illərdə heyvandarlıq sahəsindən olduqca yüksəkdir. Bu hal xüsusilə 2021 və 2022-ci illərdə özünü daha qabarıq şəkildə əks etdirir. Sonrakı daha dəqiq desək 2023 və 2024-cü illərdə bitkiçilik sahəsində rentabellik səviyyəsi bu və ya digər səviyyədə azalmış, onun yerinə kənd təsərrüfatının heyvandarlıq sahəsində öncəki illərə nisbətdə rentabellik vəziyyətində yaxşılaşma baş vermişdir.

Diaqram 2.Kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsul satışının rentabelliyi, faiz

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/agriculture/

Daha konkret ifadə etsək, 2021-ci il ilə müqayisədə 2022-ci ildə heyvandarlıq sahəsi üzrə rentabellik səviyyəsi 15.1 bənd artdığı halda, 2023-ci il ilə müqayisədə 2024-cü ildə 4.9 bənd yüksəlmişdir. Baza ili ilə, yəni 2020-ci il ilə müqayisədə 2024-cü ildə heyvandarlıq sahəsi üzrə rentabellik səviyyəsi 17.2 bənd artmışdır. Bitkçilik sahəsi üzrə eyni illərin müqayisəsində artım 9.5 bənd təşkil etmişdir (4). Beləliklə müəyyən edirik ki, son beş ilin müqayisəsində belə kənd təsərrüfatı sahəsində istər bitçilik sahəsində istərsdə heyvandarlıq sahəsində rentabellik səviyyəsində əhəmiyyətli artımlar baş vermişdir. Burada baş verən enerji qiymətləri üzrə artımlar sahə üzrə rentabellik səviyyəsinə əhəmiyyətli şəkildə təsir etməmişdir.

Nəticə. Tədqiqatın yerinə yetirilməsindən əldə edilən nəticə göstərir ki, son illər neft məhsulları qiymətlərindən baş verən dəyişikliklərin təsiri milli iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sahəsində elə də yüksək olmamışdır. Bu sahədə məhsul istehsalının həm kəmiyyət ilə ifadəsində həm də rentabellik səviyyəsində əhəmiyyətli artımların olmasıdı bu halı deməyə əsas verir. Bununla belə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin ötən dövr ərzində artması yanacaq energetika qiymətlərini kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə təsirinin tam şəkildə istisna etmir. Baş verən qiymət artımı içərisində neft məhsullarının qiymətlərinin bu və ya digər dərəcədə rolunun olması qaçınılmazdır. Çünki sahənin özü məhz yanacaq energetika tələbi kifayət qədər yüksək olan sahə hesab edilir. Bu halı nəzərə alaraq dövlətin kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarına yönəlik maliyyə siyasətinə dəstək ifadə etməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin normallaşdırılmasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 16 dekabr 2016-cı il
2.Mustafayeva R., Hətəmov A., Həsənov M., Süleymanov F. (2022) Aqrar iqtisadiyyat. Bakı, 304 s
3. Süleymanov F. (2025). Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət dinamikası və ona təsir edən amillər. Bakı, Statistika xəbərləri, № 4, 32-38 s
4.https://www.agro.gov.az/az
5.http://www.azstat.org

NEFT MƏHSULLARININ QİYMƏTLƏRİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ DİNAMİKASINA TƏSİRİ

Süleymanov Fariz, Məsimov Heydər

XÜLASƏ

Məqalədə milli iqtisadiyyatın strateji sahəsi hesab edilən kənd təsərrüfatı sahəsində məhsulların qiymətlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rolu olan neft məhsulları qiymətlərində baş verən dəyişikliklərin sahə üzrə məhsul buraxılışına təsiri araşdırılmışdır. Məqalədə son beş il ərzində baş verən yanacaq energetika qiymətlərində ki dəyişikliklərin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcminə hansı istiqamətdə təsir edə biləcəyi məsələlərinə aydınlıq gətirilmiş. Bu sahədə mövcud olan vəziyyət qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatın aparılması zamanı müxtəlif iqtisadi, statistik metodlardan habelə müşahidə, müqayisə, sistemli analiz metodlarından istifadə edilmişdir.

ВЛИЯНИЕ ЦЕН НА НЕФТЕПРОДУКТЫ НА ДИНАМИКУ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Сулейманов Фариз, Масимов Гейдар

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние изменений цен на нефтепродукты, играющих значительную роль в формировании цен на продукцию в агропромышленном секторе, который считается стратегическим сектором национальной экономики, на объем производства в этом секторе. В статье уточняются вопросы о том, как изменения цен на топливо и энергоносители за последние пять лет могут повлиять на объемы производства сельскохозяйственной продукции. Оценивается текущая ситуация в этой области. В ходе исследования использовались различные экономико-статистические методы, а также методы наблюдения, сравнения и систематического анализа.

THE IMPACT OF OIL PRODUCT PRICES ON THE DYNAMICS OF AGRICULTURAL PRODUCTS

Suleymanov Fariz, Masimov Heydar

SUMMARY

The article examines the impact of changes in oil product prices, which play a significant role in the formation of product prices in the agricultural sector, which is considered a strategic sector of the national economy, on product output in the sector. The article clarifies the issues of how changes in fuel and energy prices over the past five years can affect the production volume of agricultural products. The current situation in this area is assessed. During the research, various economic and statistical methods, as well as observation, comparison, and systematic analysis methods, were used.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏHALİSİNİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI, REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Gülnar Abışova
Azərbaycan Turizm və Menecment
Universiteti, magistrant
abishovagulnar744@gmail.com

Açar sözlər: sosial, iqtisadi, təminat, işsizlik, pensiya, rifah, yaşlılar, informasiya.
Keywords: social, economic, security, unemployment, pension, welfare, elderly, information
Ключевые слова: социальная, экономическая, безопасность, безработица, пенсия, социальное обеспечение, пожилые люди, информация

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi, əhalisinin rifahını təmin etmək və sosial bərabərliyi gücləndirmək məqsədilə çox mühüm rol oynayır. Ölkəmizin sosial müdafiə siyasəti, iqtisadi inkişafla paralel olaraq, əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaq və sosial xidmətlərə çıxış imkanlarını genişləndirmək məqsədini güdür. Bu sistemin təkmilləşdirilməsi yalnız mövcud sosial problemlərin həlli ilə deyil, həm də sosial siyasətlərin uzunmüddətli müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün vacibdir. Azərbaycan dövləti, bu sahədə atılan addımlar ilə sosial siyasətin vətəndaşların həyatına təsirini gücləndirmək, sosial müdafiənin ən zəruri sahələrini əhatə etmək niyyətindədir.

Sosial müdafiə sahəsində həyata keçirilən islahatlar, əhalinin sosial təminatının və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədini güdür. Bu istiqamətdə həyata keçirilən proqramlar, həmçinin əhalinin daha əlverişli sosial şərtlərdə yaşamasına, müxtəlif sosial risklərə qarşı mübarizədə daha möhkəm bir baza yaratmağa çalışır. Lakin, mövcud sosial müdafiə sistemi hələ də bəzi çətinliklərlə üzləşir. Məsələn, sosial təminatın həddindən artıq bürokratik strukturlara bağlı olması, əhalinin sosial xidmətlərə bərabər çıxışı, bəzi təbəqələrin sosial cəhətdən kifayət qədər dəstəklənməməsi, pensiya və sosial müavinətlərin artırılması ilə bağlı yaranan məsələlər bu çətinliklərdən yalnız bir neçəsidir.

Bu reallıqlar, Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sisteminin inkişafını və təkmilləşdirilməsini vacib edir. Dövlətin sosial siyasəti əhalinin rifahını təmin etmək və sosial xidmətlərə çıxışı asanlaşdırmaq məqsədini daşısa da, qarşıda bir sıra problemlər mövcuddur. Sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi yolunda atılacaq addımlar yalnız dövlət səviyyəsində deyil, həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iştirakını tələb edir. İqtisadi, hüquqi və sosial islahatlar çərçivəsində sosial müdafiə sahəsinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi perspektivləri, həm də bu sahədəki beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsini və tətbiqini tələb edir. Beynəlxalq səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan modellər, sosial müdafiə sisteminin effektivliyini artırmağa kömək etmişdir. Azərbaycanda da bu təcrübənin tətbiqi, sosial müdafiənin səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, əhalinin həyat şəraitini də yaxşılaşdırmağa xidmət edəcəkdir. İnformasiya texnologiyalarından istifadə, xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması, dövlətin sosial müdafiə sistemində şəffaflığın artırılması bu islahatların əsas istiqamətləri olmalıdır.

Bundan əlavə, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi, yalnız sosial təminatın gücləndirilməsini deyil, həm də insanların öz həyat keyfiyyətini artırmağa yönəlmiş fəaliyyətləri əhatə etməlidir. Sosial müdafiənin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, iqtisadi asılılığın azaldılması və insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görüləcək işlər Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən mühüm hədəflərdən biri olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sahəsindəki islahatları, əhalinin müxtəlif təbəqələrinə yönəlmiş proqramlar vasitəsilə daha da gücləndirmək mümkündür. Sosial müdafiə sisteminin daha bərabər və effektiv olması üçün dövlətin rolunu artırmaq, sosial xidmətləri daha əlçatan etmək və bütün vətəndaşlar üçün bərabər imkanlar yaratmaq lazımdır. Bu təkmilləşdirmələr, həmçinin sosial xidmətlərin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, əhalinin sosial təhlükəsizliyini təmin edəcək və dövlətin sosial siyasətinə olan etimadı gücləndirəcəkdir.

TƏHLİL

Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi son illər ərzində mühüm islahatlara məruz qalmış və əhalinin sosial rifahını yaxşılaşdırmağa yönəlmiş bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin, bu sahədə hələ də qarşıya çıxan bəzi struktural və praktik çətinliklər mövcuddur. Bu təhlildə, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün mövcud reallıqlar və perspektivlər araşdırılacaq, həmçinin tətbiq edilə biləcək təkmilləşdirmə yolları üzərində dayanılacaqdır [1,s.25].

Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi əsasən pensiya təminatına, sosial müavinətlərə və işsizlikdən sığorta mexanizmlərinə əsaslanır. Bu sahələrdə əldə olunan nailiyyətlər, əlbəttə, müsbət qiymətləndirilməlidir, amma sistemdə ciddi islahatlara hələ də ehtiyac duyulur. Sosial təminatın təkmilləşdirilməsi üçün ən vacib addımlardan biri pensiya sisteminin daha şəffaf və davamlı olmasını təmin etməkdir. Hazırda pensiya sistemində qeyri-bərabərliklər mövcuddur, xüsusilə gənc və qeyri-formal sektorda çalışan şəxslər üçün pensiya təminatı yetərsizdir. Bu problem, daha inklüziv sosial təminat sisteminin qurulması üçün ən mühüm məqamı təşkil edir.

Sosial müavinətlərin artırılması və əhalinin zəif təbəqələrinə yönəldilməsi çox vacibdir. Burada, müəyyən sosial qruplara, məsələn, əlilliyi olan şəxslər və yaşlılar üçün xüsusi müavinətlərin artırılması və onların cəmiyyətə inteqrasiyasını dəstəkləyəcək proqramların tətbiqi önəmlidir. Bu sahədə həyata keçirilən sosial proqramların effektivliyinin artırılması və bürokratik maneələrin aradan qaldırılması üçün bir sıra islahatlar aparılmalıdır [2, s.15].

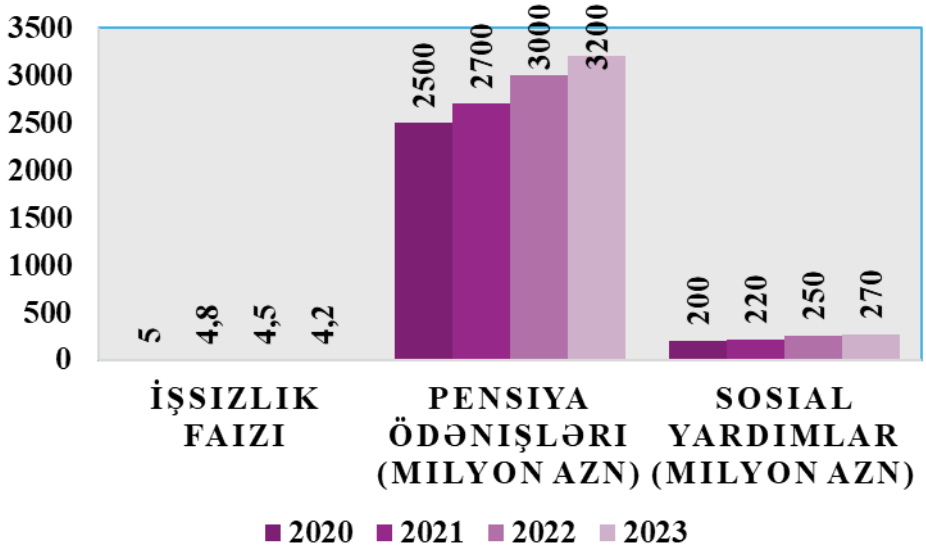
İşsizlik, xüsusilə gənclər arasında hələ də ciddi bir problem olaraq qalır. Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda bir sıra dəyişikliklər olsa da, xüsusən qeyri-neft sektoru və kiçik və orta biznesin inkişafı sahəsində problemlər mövcuddur. İşsizlikdən sığorta sistemi təkmilləşdirilməli və müvafiq məşğulluq proqramları genişləndirilməlidir. Dövlət, gənclərin iş bazarına daxil olması üçün daha çox təlim və işəgötürmə proqramları yaratmalıdır. Həmçinin, işsizlikdən sığorta mexanizmlərinin gücləndirilməsi, əhalinin sosial təhlükəsizliyini təmin etmək üçün vacib bir tədbir olardı [3, s.47].

Sosial xidmətlər, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin ehtiyaclarını qarşılayan mühüm bir sistemdir. Bu sahənin təkmilləşdirilməsi üçün sosial xidmətlərə olan çıxışın genişləndirilməsi vacibdir. Sosial xidmətlərin yerli səviyyədə təşkili və bütün bölgələrdə bərabər şəkildə təklif edilməsi lazımdır. Müasir texnologiyaların tətbiqi, sosial xidmətlərin verilməsi prosesini sürətləndirə və bu sahədə şəffaflığı artırmağa kömək edə bilər. Rəqəmsal xidmətlər, həmçinin, sosial xidmətlərə daha asan və əlçatan çıxış imkanı yaradır. Bununla yanaşı, sosial xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq üçün müvafiq təlimlər və xidmətin mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi mexanizmləri tətbiq olunmalıdır [4, s.68].

Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi, yalnız maddi yardımın artırılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Ən önəmlisi, sosial ədalət və bərabərliyin təmin olunmasıdır. Azərbaycanda, sosial müavinətlərin və xidmətlərin verilməsi zamanı əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında bərabərsizliyin aradan qaldırılması üçün sosial siyasət daha şəffaf və inklüziv olmalıdır. Bu, həmçinin sosial cəhətdən həssas qrupların, məsələn, miqrantlar, əlilliyi olan şəxslər, yaşlılar və qadınların sosial müdafiəsini gücləndirəcəkdir [5, s.78].

Azərbaycan sosial müdafiə sahəsində beynəlxalq təcrübəni öyrənməli və uğurlu modelləri tətbiq etməlidir. Məsələn, sosial təminat və sığorta sistemində Skandinaviya ölkələrinin tətbiq etdiyi universal sosial təminat sistemi, təcrübə baxımından çox qiymətli ola bilər. Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi çox önəmlidir [6, s.123].

Qrafik 1: Azərbaycanın Sosial Müdafiə Sistemi üzrə İllik Təhlil: İşsizlik, Pensiya Ödənişləri və Sosial Yardımlar

Mənbə: www.stat.gov.az

Qrafik 1, Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sisteminin müxtəlif göstəricilərini illik əsasda təhlil edir. Üç əsas faktor - işsizlik faizi, pensiya ödənişləri və sosial yardımlar - qrafikdə göstərilmişdir.

İlk göstərici, işsizlik faizi, zamanla azalma meyli göstərir. 2020-ci ildən 2023-cü ilə qədər işsizlik faizi azalmış və 4.2%-ə qədər enmişdir. Bu, ölkədə işsizliklə mübarizə istiqamətində həyata keçirilən siyasətlərin müsbət nəticələr verdiyini göstərir [7,s.24].

Pensiya ödənişləri, 2020-ci ildən 2023-cü ilə qədər davamlı olaraq artmışdır. 2020-ci ildə 2500 milyon AZN olan pensiya ödənişləri, 2023-cü ildə 3200 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu artış, dövlətin pensiya təminatını gücləndirmək məqsədilə sosial müdafiə xərclərini artırdığını göstərir.

Sosial yardımlar sahəsində də 2020-ci ildən bəri bir artım müşahidə olunmuşdur. 2020-ci ildə 200 milyon AZN olan sosial yardımlar, 2023-cü ildə 270 milyon AZN-ə qədər yüksəlmişdir. Bu, dövlətin sosial müdafiə sistemindəki müxtəlif proqramları genişləndirdiyini və daha çox vətəndaşa yardım etdiyini göstəri [8,s.12].

Ümumilikdə, qrafik 1 də Azərbaycanın sosial müdafiə sahəsində son illərdə əldə etdiyi nailiyyətləri və sosial təminatın artırılması üçün atılan addımları nümayiş etdirir. Bu göstəricilər, həmçinin ölkənin sosial rifahını yaxşılaşdırmaq üçün daha çox sərmayə qoyuluşunu əks etdirir [9,s.18].

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemində son illərdə aparılan islahatlar və tədbirlər əhalinin sosial rifahını yaxşılaşdırmaqda müsbət nəticələr verib. İşsizlik faizinin azaldılması, pensiya ödənişlərinin və sosial yardımların artması, sosial müdafiə sahəsindəki mühüm inkişafları göstərir. Bu göstəricilər, dövlətin sosial təminat sahəsinə daha çox sərmayə qoyaraq əhalinin müxtəlif təbəqələrinə yardım etməyə yönəlmiş siyasətinin effektiv olduğunu nümayiş etdirir.

Eyni zamanda, sosial müdafiə sahəsindəki bu inkişaflar, yalnız maddi yardımların artırılması ilə məhdudlaşmır, həm də əhalinin iqtisadi cəhətdən daha sabit bir vəziyyətə gətirilməsi məqsədini daşıyır. Lakin, sosial müdafiə sistemində mövcud olan bəzi struktural problemlər və bərabərsizliklər hələ də aradan qaldırılmayıb. Bu səbəbdən, sosial müdafiə sisteminin gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsi, xüsusilə sosial xidmətlərin bərabər şəkildə əhalinin bütün təbəqələrinə çatdırılması və müvafiq islahatların davam etdirilməsi vacibdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın sosial müdafiə sahəsindəki inkişafı, dövlətin sosial rifahı gücləndirmək məqsədini daşıyan uzunmüddətli bir strategiyanın nəticəsidir və bu sahədəki inkişaflar gələcəkdə əhalinin həyat şəraitinin daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu. (2026). *Pensiya və sosial sığorta sisteminin cari vəziyyəti* (səh. 10–25).
2. "Ünvanlı Dövlət Sosial Yardımı Haqqında" Qanun. (2024). *Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi* (səh. 5–15).
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2020). *Sosial müdafiə hüququ* (5-ci maddə, səh. 45–47).
4. Habibov, N. (2007). *Social protection and poverty in Azerbaijan: A low-income country case study* (səh. 47–68).
5. Smith, J., & Aliyev, A. (2023). *Social policy and labour market in Azerbaijan*. *Journal of Social Protection Studies*, 12(3), 55–78.
6. Brown, L., & Rahimov, E. (2022). *Targeted social assistance performance and poverty reduction in Azerbaijan. International Journal of Social Welfare*, 31(2), 102–123.
7. European Commission. (2019). *Social Protection and Social Inclusion in Azerbaijan* (səh. 8–24).
8. International Labour Organization (ILO). (2022). *Country profile: Social protection in Azerbaijan* (ILO Natlex Report, səh. 2–12).
9. Baku Research Institute. (2022). *Scope and opportunities in social policy in Azerbaijan* (səh. 1–18).

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏHALİSİNİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI, REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Gülnar Abışova

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə sistemi, əhalinin sosial rifahının təmin edilməsi və iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə həyata keçirilən islahatlar, dövlətin sosial siyasətinin əsasını təşkil edir və sosial müdafiə sahəsinin effektivliyini artırmaq məqsədini güdür. Lakin, bu istiqamətdə müəyyən reallıqlar və problemlər mövcuddur ki, onların həlli sosial müdafiə sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə imkan yarada bilər.

Əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi yolları arasında ən vacibləri, sosial təminatın daha geniş əhaliyə çatdırılması, işsizlikdən sığorta mexanizmlərinin gücləndirilməsi və mülkiyyət hüquqlarının qorunmasıdır. Bununla yanaşı, sosial xidmətlər sektorunda keyfiyyətin artırılması, pensiya sisteminin inkişaf etdirilməsi və ehtiyac duyan təbəqələrə yönəlmiş xüsusi proqramların tətbiqi də müvafiq həll yolları arasında yer alır.

Reallıqlar isə, sosial müdafiə sahəsində hələ də mövcud olan bəzi çətinliklərdən ibarətdir. Bunlara əhalinin müəyyən hissəsinin iqtisadi asılılığının hələ də yüksək olması, sosial xidmətlərə çıxışın qeyri-bərabər olması və sosial müavinətlərin həddindən artıq bürokratik maneələrlə tənzimlənməsi daxildir. Həmçinin, sosial müdafiə sisteminin bəzi kateqoriyalarının (məsələn, əlilliyi olan şəxslər və yaşlılar) hələ də tam təmin edilməməsi bu sahədəki əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Perspektivlər isə, sosial müdafiə sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yenidən qurulmasını və bu sahədə dövlətin rolu ilə yanaşı, özəl sektor və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsini nəzərdə tutur. İnformasiya texnologiyalarından istifadə edərək sosial müdafiə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması, daha şəffaf və effektiv idarəetmə strukturlarının yaradılması da gələcəkdə sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsinə töhfə verəcək.

WAYS TO IMPROVE SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, REALITIES AND PROSPECTS

Gulnar Abıshova

ABSTRACT

The social protection system in the Republic of Azerbaijan is of great importance in terms of ensuring the social welfare of the population and supporting economic development. The reforms implemented in this area constitute the basis of the state's social policy and aim to increase the effectiveness of the social protection sector. However, there are certain realities and problems in this area, the solution of which may allow for further improvement of the social protection system.

The most important ways to improve the social protection of the population are to provide social security to a wider population, strengthen unemployment insurance mechanisms and protect property rights. Along with this, improving the quality of the social services sector, developing the pension system and implementing special programs aimed at the needy are also among the relevant solutions.

The realities, however, consist of some difficulties that still exist in the field of social protection. These include the still high level of economic dependence of a certain part of the population, unequal access to social services, and the regulation of social benefits with excessive bureaucratic obstacles. Also, the fact that some categories of the social protection system (for example, persons with disabilities and the elderly) are still not fully covered is one of the important issues in this area.

The prospects, on the other hand, envisage the restructuring of the social protection system in accordance with the requirements of the modern era and, along with the role of the state in this area, strengthening cooperation with the private sector and international organizations. The digitalization of social protection services using information technologies and the creation of more transparent and effective management structures will also contribute to the improvement of the social protection system in the future.

СПОСОБЫ УЛУЧШЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН: РЕАЛЬНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Гюльнар Абышова

РЕЗЮМЕ

Система социальной защиты в Азербайджанской Республике имеет огромное значение с точки зрения обеспечения социального благополучия населения и поддержки экономического развития. Реформы, проводимые в этой области, составляют основу социальной политики государства и направлены на повышение эффективности сектора социальной защиты. Однако в этой области существуют определенные реалии и

проблемы, решение которых может позволить дальнейшее совершенствование системы социальной защиты.

Наиболее важными путями улучшения социальной защиты населения являются обеспечение социальной защиты более широкого круга населения, укрепление механизмов страхования от безработицы и защита прав собственности. Наряду с этим, к актуальным решениям относятся также повышение качества сектора социальных услуг, развитие пенсионной системы и реализация специальных программ, направленных на помощь нуждающимся.

Однако реалии заключаются в некоторых трудностях, которые все еще существуют в сфере социальной защиты. К числу проблем относятся сохраняющийся высокий уровень экономической зависимости определенной части населения, неравный доступ к социальным услугам и регулирование социальных пособий с чрезмерными бюрократическими препятствиями. Также важным моментом в этой области является то, что некоторые категории системы социальной защиты (например, лица с инвалидностью и пожилые люди) до сих пор не охвачены в полной мере.

С другой стороны, перспективы предполагают реструктуризацию системы социальной защиты в соответствии с требованиями современной эпохи и, наряду с ролью государства в этой области, укрепление сотрудничества с частным сектором и международными организациями. Цифровизация услуг социальной защиты с использованием информационных технологий и создание более прозрачных и эффективных структур управления также будут способствовать улучшению системы социальной защиты в будущем.

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТИ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гасымов Ильгар Эльман оглы
научный сотрудник Института Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики

***Ключевые слова*:** сельское хозяйство, государственный бюджет, субсидия, эффективность, аграрная политика, продовольственная безопасность, ЭИССХ.
***Açar sözlər*:** kənd təsərrüfatı, dövlət büdcəsi, subsidiya, səmərəlilik, aqrar siyasət, ərzaq təhlükəsizliyi, EKTİS.
***Key words*:** agriculture, state budget, subsidy, efficiency, agrarian policy, food security, EAIS.

Введение

Современные изменения мировой экономической конъюнктуры, ограниченность ресурсов и глобальная продовольственная инфляция обусловили необходимость коренного пересмотра аграрной политики государств. В стратегии диверсификации ненефтяного сектора Азербайджанской Республики сельское хозяйство выступает одним из ведущих драйверов экономического роста. Данная отрасль имеет стратегическое значение не только благодаря своей доле в ВВП, но и ввиду обеспечения занятости примерно 36% населения, что подчеркивает ее высокую социально-экономическую значимость.

За последнее десятилетие в стране начался новый этап аграрных реформ. Этот процесс приобрел институциональный характер с принятием в 2016 году «Стратегических дорожных карт по национальной экономике и основным секторам экономики» [4]. Регулярный рост объема бюджетных средств, выделяемых этой сфере (с 832 млн манатов в 2020 году до более чем 1,1 млрд манатов в 2024 году), является важным количественным показателем [1, 2].

Однако ключевой целью данного исследования является анализ того, в какой степени этот рост трансформировался в качественные изменения, то есть в повышение продуктивности на единицу затраченного ресурса. На фоне дефицита воды, вызванного климатическими изменениями, и разрывов в международных логистических цепочках, эффективность каждого маната аграрного бюджета становится вопросом не только экономики, но и национальной безопасности.

1. Структурные особенности аграрного сектора и роль государства в Азербайджане

Аграрный сектор Азербайджана в последнее десятилетие проходит сложный период перехода от экстенсивной модели развития к интенсивной. В настоящее время в структуре сельскохозяйственного производства страны по-прежнему преобладают мелкие семейные фермерские хозяйства. С одной стороны, это играет важную роль в обеспечении социальной занятости в регионах, но с другой создает серьезные препятствия для достижения высокой экономической эффективности.

Фрагментация земельных участков затрудняет применение крупной техники, повышает капиталоемкость создания единых систем орошения и препятствует стандартизации продукции для экспорта.

Роль государства на данном этапе трансформируется: оно перестает быть просто «распределителем субсидий» и берет на себя функции регулятора, формирующего устойчивую институциональную среду [5]. Управление государственными активами,

механизмы аренды земель и налоговые льготы являются неотъемлемой частью бюджетной политики. В частности, внедрение моделей государственно-частного партнерства (ГЧП) рассматривается как приоритетный инструмент для ускорения притока инвестиций.Тем не менее анализ показывает, что при распределении бюджетных средств принцип «социального баланса» все еще часто превалирует над принципом экономической рентабельности. В долгосрочной перспективе это может стать сдерживающим фактором для глобальной конкурентоспособности аграрного сектора.

2. Теоретико-методологические основы аграрной бюджетной политики

Для оценки эффективности финансирования сельского хозяйства в мировой практике существует несколько методологических подходов [6].

В данной исследовательской работе за основу взяты принципы «Анализа затрат и выгод» (CBA) и «Бюджетирования, ориентированного на результат» (performance-based budgeting). Понятие эффективности рассматривается здесь на трех уровнях:

Техническая эффективность: Обеспечение максимального объема производства продукции за счет выделенных средств.

Аллокативная эффективность: Правильное распределение ресурсов (бюджетных средств) в отрасли, создающие более высокую добавленную стоимость.

Динамическая эффективность: Снижение затрат в долгосрочном периоде за счет инноваций и цифровизации.

Наша методология также включает расчет коэффициента возврата бюджетных расходов (ROI) и анализ отраслевого мультипликативного эффекта государственной поддержки. В этом контексте данные, собираемые через ЭИССХ (Электронная информационная система сельского хозяйства), являются основным источником для перехода от количественных показателей к качественному анализу [7].

3. Совершенствование нормативно-правовой базы в соответствии со стратегическими целями

Эффективность бюджетных расходов в аграрном секторе должна опираться на строгое исполнение и развитие положений ключевых государственных документов. В частности, речь идет о реализации Указа Президента Азербайджанской Республики от 27 июня 2019 года № 759, которым было внедрено «Новое правило субсидирования производства сельскохозяйственной продукции».

Анализ показывает необходимость дальнейшей адаптации этого правила к целям «Стратегии социально-экономического развития Азербайджанской Республики на 2022–2026 годы».

Для усиления правовой базы предлагается:

Усовершенствование законодательства о ГЧП: Разработка специфических подзаконных актов для внедрения моделей ГЧП в мелиорации и создании агропарков.

Укрепление правового статуса ЭИССХ: Придание системе статуса первичного и единственного юридического источника для ведения аграрной отчетности [7].

Регулирование использования ресурсов: Разработка жестких механизмов контроля и нормативных актов Кабинета Министров для обеспечения устойчивого и конкурентоспособного экономического роста [8]. Динамика и структурный анализ бюджетных расходов за 2020–2024 годы

Государственное финансирование аграрного сектора в Азербайджанской Республике за последние пять лет претерпело значительную трансформацию как в количественном, так и в качественном отношении. Период, охватывающий 2020–2024 годы, характеризуется синтезом экономических шоков и применяемых в ответ инструментов бюджетно-налоговой политики [2].

Таблица 1. Динамика расходов на сельское хозяйство (в млн манатов)
(Данные таблицы обновлены с учетом прогнозных показателей на 2024 год)

Год	Общие расходы госбюджета	Средства, выделенные на сельское хозяйство	Доля расходов в общем бюджете (%)
2020	26 416,3	832,4	3,15
2021	27 422,4	895,0	3,26
2022	32 064,6	965,3	3,01
2023	36 624,8	1 020,1	2,78
2024 (п)	39 707,3	1 110,5	2,80

Источник: Составлено автором на основе официальных отчетов Государственного комитета статистики и Министерства финансов АР [1, 2].

Аналитический комментарий динамики по годам:

2020–2021 годы: Этот период совпадает с пандемией COVID-19 и этапом восстановления после Отечественной войны. Рост доли бюджетных расходов до 3,26% стал результатом признания государством аграрного сектора как «подушки безопасности». Основной целью субсидирования в этот период было поддержание ликвидности фермеров.

2022–2023 годы: На фоне резкого роста цен на удобрения, семена и топливо на мировых рынках правительство Азербайджана номинально увеличило аграрный бюджет (впервые был преодолен порог в 1 млрд манатов). Однако более динамичный рост общих бюджетных расходов привел к снижению относительной доли аграрного сектора до 2,78%.

Прогнозы на 2024 год: В текущем году в структуре аграрного бюджета наблюдается рост доли цифровых технологий и проектов «умное село» [3]. Это свидетельствует о переходе государственной политики от простого финансирования производства к стимулированию его эффективности.

Структурный анализ расходов:

Анализ показывает, что примерно 45–50% средств направляется на прямые субсидии (посевные, товарные и животноводческие), а остальная часть на такие меры поддержки, как мелиорация, ветеринарные и фитосанитарные услуги. Основная проблема заключается в том, что большая часть субсидий по-прежнему ориентирована на «вход» (input), то есть выплачивается в зависимости от размера посевной площади, а не от конечного результата. Такая модель стимулирует фермеров к экстенсивному расширению площадей, а не к интенсивному повышению урожайности.

Анализ эффективности бюджетных средств по подотраслям сельского хозяйства

Эффективность бюджетных расходов имеет различные экономические мультипликаторы в зависимости от отрасли. Эти различия обусловлены природно-климатическими условиями, рыночной инфраструктурой и характером применяемой модели субсидирования.

Стратегическое растениеводство и сектор зерноводства

Зерноводство составляет фундамент продовольственной безопасности страны. Государство оказывает этой сфере наибольшую финансовую поддержку как через прямые субсидии, так и через льготы на семена и удобрения. Однако анализ показывает, что корреляция между выделенными средствами и показателями урожайности остается слабой [5]. Основная проблема заключается в том, что модель «погектарной субсидии» снижает интерес фермера к использованию качественных семян и установке систем интенсивного орошения. Для повышения эффективности необходимо, чтобы государ-

ственная поддержка предоставлялась не только по площади посева, но и в зависимости от объема и качественных параметров (кондиции) конечного продукта.

Экспортоориентированная отрасль хлопководства

Хлопководство в Азербайджане переживает период активной интенсификации. Механизм субсидирования в производстве хлопка (как посевные, так и товарные субсидии) более ориентирован на результат по сравнению с другими отраслями [6]. Это привело к тому, что в последние годы средняя урожайность достигла 25–30 центнеров с гектара.Однако высокая водоемкость отрасли и зависимость от агротехнических услуг увеличивают долю государственных расходов в себестоимости. Эффективность отрасли в будущем должна измеряться не только экспортом хлопка-сырца, но и налоговыми поступлениями от местной цепочки переработки (пряжа и текстиль).

Животноводство и проблема кормовой базы

Хотя сектор животноводства составляет около половины аграрного ВВП, он считается отраслью, где бюджетные средства приносят наименьшую отдачу [1]. Фундаментальной причиной этого является низкий генетический потенциал и 60–70%-ная зависимость кормовой базы от импорта.

Значительная часть субсидий косвенно финансирует иностранных производителей кормов. Для повышения эффективности бюджетные средства должны направляться не на количество голов скота, а на интенсивное производство кормов и улучшение породного состава через искусственное осеменение.

Плодоводство и отрасли с высокой добавленной стоимостью

Фундуководство, гранатоводство и виноградарство это отрасли, в которых Азербайджан обладает явным конкурентным преимуществом. Государственная поддержка здесь в основном направлена на закладку интенсивных садов.

Эффективность этих инвестиций имеет характер «запаздывающего эффекта» (lag effect), так как для выхода садов на полную урожайность требуется 4–5 лет. Для повышения отдачи необходимо выделять больше средств на строительство логистических центров и холодильных складских комплексов в рамках государственно-частного партнерства (ГЧП).

Влияние мелиорации и водного хозяйства на бюджетную эффективность

Наибольшая часть государственных инвестиций в сельское хозяйство направляется на содержание и развитие систем мелиорации и орошения. В современную эпоху нехватка воды является самым серьезным экзогенным риском для аграрного сектора.

Согласно статистике, из-за того, что значительная часть существующих оросительных каналов имеет земляное русло, потери воды при доставке от источника до поля превышают 30% [8]. Это означает, что 30 манатов из каждых 100 манатов, выделяемых из госбюджета на орошение, фактически не приносят экономической отдачи.

Для повышения бюджетной эффективности государственная политика должна стимулировать переход от экстенсивных ирригационных проектов (прокладка новых каналов) к интенсивным технологиям орошения:

Капельное орошение;

Дождевание.

40%-ная субсидия на закупку водосберегающих систем является важным шагом, но для их массового внедрения необходимо расширение линий низкопроцентных «зеленых кредитов».

4. Электронное сельское хозяйство (эиссх) и цифровая трансформация

Внедрение ЭИССХ произвело качественные изменения в аграрно-бюджетной политике Азербайджана. Проблемы прозрачности и асимметрия информации, наблюдавшиеся в предыдущие годы, были сведены к минимуму благодаря цифровизации [7]:

Адресность: Система позволяет в режиме реального времени определять, какой фермер обладает какой площадью и каким видом продукции.

Мониторинг: Использование спутниковых снимков для мониторинга посевов снижает риск нецелевого использования государственных средств.

Дата аналитика: Собранные массивы (Big Data) позволяют более точно прогнозировать бюджетное планирование на будущие годы.

Swot-анализ аграрного сектора Азербайджана

Сельское хозяйство Азербайджана выступает ключевым драйвером развития нефтяного сектора экономики. В современных условиях отрасль проходит через масштабную трансформацию, обусловленную переходом на цифровые рельсы и необходимостью адаптации к глобальным климатическим вызовам. Представленный ниже SWOT-анализ позволяет комплексно оценить внутренний потенциал аграрного сектора, выявить структурные барьеры и определить стратегические возможности для обеспечения устойчивого экономического роста.

Сильные стороны	**Слабые стороны**
Обилие благоприятных природно-климатических зон	Низкий уровень кооперации фермеров
Сильная господдержка и освобождение от налогов	Высокие технические потери в системах орошения [8]
Наличие цифрового учета через ЭИССХ [7]	Высокая зависимость кормовой базы от импорта
Возможности	**Угрозы**
Вовлечение освобожденных земель в аграрный оборот	Глобальное изменение климата и дефицит воды [8]
Рост экспорта за счет проектов «умное село»	Глобальное изменение климата и дефицит воды [8]
Рост экспорта за счет проектов «умное село»	Рост международных логистических затрат
Расширение системы аграрного страхования	Обострение региональной конкуренции

Источник: Составлено автором на основе аналитического исследования.

Комментарий к результатам SWOT анализа:

Проведенный **анализ** показывает, что аграрный сектор Азербайджана находится в точке глубокой трансформации. Сильные стороны (налоговые льготы и цифровизация) демонстрируют высокий уровень политической и институциональной поддержки сектора. Однако слабые стороны, в частности потери воды и низкий уровень кооперации, остаются серьезными структурными барьерами.

Реализация имеющихся возможностей, особенно за счет потенциала освобожденных территорий и внедрения инновационных форматов (Smart Village), является основным путем нейтрализации внешних угроз и обеспечения устойчивого экономического роста.

5. Заключительные выводы и пакет стратегических рекомендаций

Анализ динамики бюджетных расходов за период 2020–2024 годов подтверждает, что государственная финансовая поддержка выступает фундаментальным драйвером продовольственной безопасности страны. Тем не менее исследование выявило определенную диспропорцию: темпы роста государственного финансирования зачастую опережают реальные темпы прироста добавленной стоимости в отрасли.

Для трансформации бюджетных ассигнований в высокорентабельные инвестиции предлагается следующий пакет рекомендаций:

Совершенствование механизма субсидирования: Необходимо ускорить переход от экстенсивной модели «посевной субсидии» (ориентированной на площадь) к интенсивной модели «товарной субсидии» (ориентированной на результат). Бюджетные средства должны распределяться пропорционально объему и качеству сертифицированной продукции, выводимой на легальный рынок. Полная интеграция этого процесса с системой ЭИССХ позволит обеспечить абсолютную прозрачность учета [7].

Интенсивное животноводство и локализация кормовой базы: Приоритет финансирования должен сместиться с количественного увеличения поголовья на качественную селекционно-племенную работу. Предоставление налоговых и кредитных льгот предприятиям, производящим современные комбикорма внутри страны, позволит существенно снизить критическую импортозависимость сектора [1].

Модернизация мелиорации и рациональное водопользование: В рамках государственных инвестиционных программ приоритетом должна стать замена открытых земляных каналов закрытыми трубопроводными системами для минимизации потерь. Рекомендуется внедрение прогрессивной шкалы тарифов: предоставление преференций фермерам, использующим капельное орошение, и применение штрафных коэффициентов за нерациональный расход водных ресурсов [8].

Стимулирование кооперации: Для решения проблемы фрагментации мелких хозяйств следует внедрить механизмы финансового поощрения объединений. Предлагается предоставлять фермерам, вступившим в кооперативы или агрокластеры, дополнительную надбавку к субсидиям в размере 20–30% [5].

Диверсификация экспорта и логистика: На основе принципов государственно-частного партнерства (ГЧП) необходимо содействовать созданию современных логистических хабов на ключевых зарубежных рынках под единым национальным брендом «Made in Azerbaijan».

Резюме: Успешная реализация предложенного комплекса мер позволит переориентировать аграрный сектор Азербайджана с модели зависимости от постоянной бюджетной поддержки на модель самодостаточного, конкурентоспособного и высокоэффективного экономического роста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный комитет статистики АР. Статистический ежегодник «Сельское хозяйство Азербайджана», Баку, 2020–2024.
2. Министерство финансов АР. Отчеты об исполнении государственного бюджета и целевых программ за 2020–2024 гг.
3. Закон Азербайджанской Республики «О государственном бюджете на 2024 год». Баку, 2023.
4. Алиев И. Г. Стратегическая дорожная карта по производству и переработке сельскохозяйственной продукции в Азербайджанской Республике. Экономический вестник, 2022.
5. Мамедов А. К. Механизмы государственного регулирования и финансовой поддержки аграрного сектора в современных условиях. Научный журнал «Экономика и аудит», №4, 2023.
6. Смит Дж., Иванов П. Анализ эффективности сельскохозяйственных субсидий: международный опыт и адаптация в странах СНГ. Международный сельскохозяйственный журнал, 2021.

7. Электронная информационная система сельского хозяйства (ЭИССХ). Методологические рекомендации по использованию данных для бюджетного планирования. Министерство сельского хозяйства АР, 2023.
8. Гулиев Р. Т. Проблемы рационального использования водных ресурсов и мелиорации в условиях глобального изменения климата. Сборник научных трудов, Баку, 2024.

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТИ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гасымов Ильгар

АННОТАЦИЯ

В данной научно-исследовательской работе анализируются динамика и экономическая эффективность средств государственного бюджета, выделяемых на сельскохозяйственный сектор Азербайджанской Республики. На основе статистических показателей 2020–2024 годов оценивается влияние механизмов субсидирования, расходов на мелиорацию и цифровой трансформации ЭИССХ (Электронная информационная система сельского хозяйства) на отраслевое развитие. В результате представлены стратегические предложения по оптимизации бюджетной аллокации.

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI ÜZRƏ BÜDCƏ XƏRCLƏRININ MÜASIR VƏZIYYƏTININ VƏ SƏMƏRƏLILIYININ QIYMƏTLƏNDIRILMƏSI

Qasımov İlqar

XÜLASƏ

Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı sektoruna ayrılan dövlət büdcəsi vəsaitlərinin dinamikası və iqtisadi səmərəliliyi təhlil edilir. 2020–2024-cü illərin statistik göstəriciləri əsasında subsidiyalaşdırma mexanizmlərinin, meliorasiya xərclərinin və EKTİS-in (Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi) rəqəmsal transformasiyasının sahəvi inkişafa təsiri qiymətləndirilir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq büdcə vəsaitlərinin bölgüsünün optimallaşdırılmasına dair strateji təkliflər təqdim olunur.

ASSESSMENT OF THE CURRENT STATE AND EFFICIENCY OF AGRICULTURAL BUDGET EXPENDITURES IN AZERBAIJAN

Gasimov Ilgar

ABSTRACT

This research paper analyzes the dynamics and economic efficiency of state budget funds allocated to the agricultural sector of the Republic of Azerbaijan. Based on statistical indicators for 2020–2024, the impact of subsidization mechanisms, land reclamation expenditures, and the digital transformation of E AIS (Electronic Agricultural Information System) on sectoral development is evaluated. As a result, strategic proposals for optimizing budget allocation are presented.

DEVELOPMENT DIRECTIONS OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN ECONOMIC MANAGEMENT

Dos.M.Y.Yadulla
Safguliyeva N. N., Master's student
of the Department of Economics
at Baku State University
nsefquliyeva@inbox.ru

Keywords: Artificial Intelligence (AI); Big Data; Digital Economy; Economic Management; Data-Driven Decision-Making; Predictive Analytics; Technological Transformation; Digital Transformation; ICT (Information and Communication Technologies)
***Açar sözlər*:** Süni intellekt (Sİ); Böyük verilənlər; Rəqəmsal iqtisadiyyat; İqtisadi idarəetmə; Məlumatlara əsaslanan qərar qəbuletmə; Proqnozlaşdırıcı analitika; Texnoloji transformasiya; Rəqəmsal transformasiya; İKT (İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları)
***Ключевые слова*:** Искусственный интеллект (ИИ); Большие данные; Цифровая экономика; Экономическое управление; Принятие решений на основе данных; Прогнозная аналитика; Технологическая трансформация; Цифровая трансформация; ИКТ (Информационно-коммуникационные технологии)

Introduction

The digital economy is a development model based on information and communication technologies, in which economic activities are carried out in a digital environment. In this model, data, knowledge, and innovation emerge as the main factors of production rather than material resources. Internet infrastructure, big data, artificial intelligence, cloud technologies, and digital platforms play a decisive role in organizing economic processes.

The digital economy transforms traditional market mechanisms by strengthening platform-based relations. For example, Amazon and Alibaba Group create direct digital connections between producers and consumers, reducing transaction costs and facilitating access to global markets. In this model, data analysis becomes a key tool in strategic decision-making. From a macroeconomic perspective, digitalization leads to increased productivity, the emergence of new business models, and the expansion of the competitive environment. At the same time, challenges such as cybersecurity, digital inequality, and structural changes in the labor market also arise. Thus, the digital economy is regarded as one of the main directions of sustainable economic development in the modern era.

In the digital economy, economic management processes are increasingly becoming data-driven. In this context, big data and artificial intelligence (AI) act as two complementary technological tools.

Big data refers to the large-scale, diverse, and rapidly generated data flows formed within the economic system. These data provide extensive information about market behavior, consumer demand, financial transactions, and production processes. However, the mere existence of data is not sufficient for effective management.

At this point, artificial intelligence comes into play. Artificial intelligence analyzes the data contained in big data systems, identifies patterns, generates forecasts, and formulates optimal decision alternatives. In other words, big data serves as the "raw material," while artificial intelligence acts as the "intellectual mechanism" that processes this raw material.

For example, Amazon analyzes the large datasets collected about user behavior through artificial intelligence algorithms and provides personalized recommendations. This creates conditions both for increased sales and for more accurate strategic decision-making.

Thus, in the digital economy, big data forms the information base for decision-making in economic management, while artificial intelligence processes this information and performs the functions of forecasting, risk assessment, and resource optimization. The integration of these two technologies makes management more flexible, accurate, and efficient.

Artificial intelligence (AI) makes decision-making processes in the digital economy more precise and prompter. By analyzing large volumes of data, it performs forecasting and optimization functions.

In the field of macroeconomic regulation, AI is used to forecast GDP growth, inflation, and unemployment indicators. This enables the development of more well-founded fiscal and monetary policies.

In the financial and banking sector, algorithms are applied for credit scoring, risk assessment, and fraud detection. For example, JPMorgan Chase uses artificial intelligence to analyze operational risks.

In the tax and customs system, algorithms identify suspicious transactions and help detect cases of tax evasion.

In supply chain management, artificial intelligence forecasts demand and optimizes logistics. For example, Amazon automates warehouse and delivery processes, reducing costs.

Thus, artificial intelligence is a strategic technological tool that increases efficiency and reduces risks in economic management.

In the digital economy, the decision-making process is now based more on data-driven management rather than intuitive approaches. Big data forms the foundation of economic analytics, because the flow of information generated in the modern economic system is too complex in terms of both volume and structure to be processed by traditional methods. For this reason, big data is not only a technological concept but also a management philosophy.

Big data used for economic analysis is formed from various sources:

• Social media platforms – provide real-time information about consumer behavior, market trends, and public opinion.

• Sensors and IoT devices – collect technical indicators in real time in production, logistics, and the energy sector.

• Financial transactions – bank transfers, card payments, and investment movements reflect the dynamics of economic activity

• State registries and administrative databases – tax, employment, and demographic indicators create a basis for macroeconomic analysis.

The integration of data coming from these various sources makes it possible to build more accurate economic models.

Big data forms four main directions of economic analytics:

1. Descriptive analytics – provides a statistical description of the past and current situation. It answers the question “What happened?”
2. Diagnostic analytics – examines the causes of events that have occurred. It focuses on the question “Why did it happen?”
3. Predictive analytics – identifies future trends through statistical models and algorithms.
4. Prescriptive analytics – evaluates possible decision alternatives and proposes the optimal option.

These stages complement each other and create a systematic approach in strategic management.

The nature of big data is usually explained by the "4V" principle:

• Volume – the very large quantity of data;

• Velocity – the high speed at which data is generated and the need for rapid processing;

• Variety – the existence of various structured and unstructured formats;

• Veracity – the reliability and quality level of the data.

These characteristics determine the technical and methodological framework of economic analytics.

It can be concluded that big data enables economic decisions to be made in a more well-founded, flexible, and predictable manner and acts as a fundamental element of strategic management in the digital economy.

In Azerbaijan, the transition to the digital economy has been defined as one of the priority directions of state policy. In recent years, the electronization of the management system, the transfer of public services to digital platforms, and the implementation of data-driven decision-making mechanisms have been considered key steps in this direction.

In the field of digital tax administration, the electronic declaration system, online cash registers, and real-time transaction monitoring have increased tax transparency. This approach creates conditions for reducing the shadow economy and managing state revenues more effectively.

In the direction of digitalization of public services, the ASAN xidmət model and the Elektron Hökumət Portalı have increased efficiency and accessibility in citizen–state relations.

From a strategic perspective, digital transformation is reflected in the country's long-term development documents. In particular, in the programs and roadmaps coordinated by the Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, innovation, digital infrastructure, and the development of human capital are defined as key priorities.

Thus, the transition to the digital economy in Azerbaijan is being implemented gradually through both institutional reforms and technological innovations, and this process serves to increase economic efficiency and transparency.

The development trajectory of the digital economy shows that artificial intelligence (AI) and big data have become integral elements of the future economic model. The modern management system is already based on data-driven decision-making, and this trend will continue to strengthen. Big data forms a broad and real-time information base about economic processes, while artificial intelligence analyzes this data to perform forecasting, risk assessment, and the selection of optimal decisions. This integration creates conditions for increased productivity, more efficient allocation of resources, and enhanced competitiveness.

In the future perspective, the sustainability of economic growth will directly depend on the level of technological infrastructure development. High-speed internet networks, cloud technologies, data centers, and cybersecurity systems are the main pillars of digital transformation. At the same time, the development of human capital—especially digital skills—also carries strategic importance.

In order to build a sustainable and inclusive economic model, the improvement of technological infrastructure, the ensuring of data security, and the strengthening of the innovation ecosystem act as necessary conditions. Artificial Intelligence and Big Data technologies will become the main analytical and strategic resources of future economic management.

REFERENCES

Bukht, R. & Heeks, R. (2018). Digital Economy and Development: Understanding the Impact of ICTs on Economic Growth.

OECD (2020). Measuring the Digital Economy. OECD Publishing.

Erik Brynjolfsson, & Andrew McAfee (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies.

Bernard Marr (2016). Big Data in Practice: How 45 Successful Companies Used Big Data Analytics to Deliver Extraordinary Results.

Hsinchun Chen, Roger H. L. Chiang, & Veda C. Storey (2012). Business Intelligence and Analytics: From Big Data to Big Impact. MIS Quarterly, 36(4), 1165–1188.

Rob Kitchin (2014). The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures and Their Consequence

Ajay Agrawal, Joshua Gans, & Avi Goldfarb (2018). Prediction Machines: The Simple Economics of Artificial Intelligence. Harvard Business Review Press.

Erik Brynjolfsson, & Kristina McElheran (2016). Data in Action: How AI is Transforming Business and the Economy.

Thomas H. Davenport, & Rajeev Ronanki (2018). Artificial Intelligence for the Real World. Harvard Business Review, 96(1), 108–116.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi (2022). Digital Economy Strategy and Roadmap. Baku.

ASAN xidmət Official Portal: https://asan.gov.az

1. Elektron Hökumət Portalı: https://www.e-gov.az
2. David S. Evans, & Richard Schmalensee (2016). Matchmakers: The New Economics of Multisided Platforms. Harvard Business Review Press.
3. Geoffrey G. Parker, Marshall W. Van Alstyne, & Sangeet Paul Choudary (2016). Platform Revolution: How Networked Markets Are Transforming the Economy.

DEVELOPMENT DIRECTIONS OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN ECONOMIC MANAGEMENT

Yadulla M.Y.
Safguliyeva N

ABSTRACT

This article examines the application of artificial intelligence and big data technologies in modern economic management and their impact on economic development processes. The aim is to evaluate the role of these technologies in the global economy, analyze international experience, and assess the current level of digital economic development in Azerbaijan.

The article discusses the use of artificial intelligence and big data in economic decision-making, finance, taxation, and supply chain management, as well as their role in increasing efficiency in management. At the same time, Azerbaijan's digital transformation experience is compared with international examples, and recommendations are provided for the more effective use of these technologies.

İQTİSADİ İDARƏETMƏDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Yadulla M.Y.
Səfquliyeva N

XÜLASƏ

Bu məqalədə süni intellekt və böyük verilənlər texnologiyalarının müasir iqtisadi idarəetmədə tətbiqi və onların iqtisadi inkişaf proseslərinə təsiri araşdırılır. Məqsəd bu texnologiyaların qlobal iqtisadiyyatdakı rolunu qiymətləndirmək, beynəlxalq təcrübəni təhlil etmək və Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadi inkişafın mövcud səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Məqalədə süni intellekt və böyük verilənlərin iqtisadi qərar qəbuletmə, maliyyə, vergi və təchizat zəncirinin idarə edilməsində istifadəsi, eləcə də idarəetmədə səmərəliliyin artırılmasındakı rolu müzakirə olunur. Eyni zamanda, Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya təcrübəsi beynəlxalq nümunələrlə müqayisə edilir və bu texnologiyalardan daha effektiv istifadə üçün tövsiyələr verilir.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ УПРАВЛЕНИИ

Ядулла М.
Сафгулиева Н.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается применение технологий искусственного интеллекта и больших данных в современном экономическом управлении и их влияние на процессы экономического развития. Цель состоит в оценке роли этих технологий в глобальной экономике, анализе международного опыта и оценке текущего уровня развития цифровой экономики в Азербайджане. В статье обсуждается использование искусственного интеллекта и больших данных в принятии экономических решений, финансах, налогообложении и управлении цепочками поставок, а также их роль в повышении эффективности управления. Одновременно проводится сравнение опыта цифровой трансформации Азербайджана с международными примерами и даются рекомендации по более эффективному использованию этих технологий.

AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİ

Murad Bulay oğlu Əlimuradov,
magistrant, II kurs, Azərbaycan
Turizm və Menecment Universiteti
m.alimuradov@icloud.com

Açar sözlər: Sosial, siyasət, təminat, pensiya, müavinətlər, yardım, sığorta, rifah.
Ключевые слова: Социальная политика, безопасность, пенсия, пособия, помощь, страхование, социальное обеспечение.
Keywords: Social, policy, security, pension, benefits, assistance, insurance, welfare.

GİRİŞ

Müasir dövrdə dövlətlərin sosial siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri əhalinin sosial müdafiəsinin səmərəli şəkildə təşkili və davamlı inkişafının təmin edilməsidir. Sosial müdafiə sistemi cəmiyyətin həssas təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial bərabərliyin qorunması və iqtisadi rifahın təmin olunması baxımından mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və müasir çağırışlara uyğunlaşdırılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra sosial müdafiə sahəsində genişmiqyaslı islahatlara başlamış və bu sahədə hüquqi, institusional və iqtisadi mexanizmlərin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Sosial müdafiə sisteminin inkişafı bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə yaranan sosial risklərin azaldılması, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin müdafiəsi və sosial sabitliyin qorunması məqsədi daşıyırdı. Bu gün isə sosial müdafiə yalnız yardım mexanizmi deyil, həm də insan kapitalının inkişafını dəstəkləyən və inklüziv iqtisadi artımı təmin edən strateji alət kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi çoxşaxəli strukturdan ibarətdir və pensiya təminatı, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı, sosial sığorta və sosial xidmətlər kimi əsas komponentləri özündə birləşdirir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial proqramlar və layihələr əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə, yoxsulluğun azaldılmasına və sosial ədalətin təmin olunmasına xidmət edir. Xüsusilə son illərdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi və şəffaf idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması sosial müdafiə sisteminin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Bununla yanaşı, qloballaşma, iqtisadi dalğalanmalar, demoqrafik dəyişikliklər və əmək bazarındakı transformasiyalar sosial müdafiə sisteminin qarşısında yeni çağırışlar yaradır. Bu şəraitdə sosial müdafiə siyasətinin çevikliyi, ünvanlılığı və dayanıqlılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda aparılan sosial islahatlar məhz bu çağırışlara cavab vermək, sosial xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq və əhalinin bütün təbəqələri üçün bərabər imkanlar yaratmaq məqsədi daşıyır.

Nəticə etibarilə, əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər yalnız sosial təminatı gücləndirmir, eyni zamanda cəmiyyətin ümumi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına mühüm töhfə verir. Buna görə də sosial müdafiə sisteminin daim təkmilləşdirilməsi və müasir tələblərə uyğunlaşdırılması aktuallığını qoruyan mühüm elmi və praktiki məsələlərdən biri olaraq qalır.

TƏHLİL

Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiə sisteminin təhlili göstərir ki, bu sahə son illərdə əhəmiyyətli struktur və institusional dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dövlətin sosial siyasəti iqtisadi artım ilə paralel şəkildə sosial rifahın yüksəldilməsinə yönəlmiş və bu istiqamətdə

müxtəlif proqramlar həyata keçirilmişdir. Sosial müdafiə sisteminin əsas üstünlüklərindən biri onun çoxşaxəli və kompleks xarakter daşımasıdır. Pensiya təminatı, sosial müavinətlər, ünvanlı sosial yardım və sosial xidmətlər vahid sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərərək müxtəlif sosial risklərin qarşısının alınmasına xidmət edir[1,s.145].

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda pensiya sistemi sosial müdafiənin əsas sütunlarından biridir və əhalinin yaşlı təbəqəsinin sosial təminatında mühüm rol oynayır. Son illərdə pensiyaların artırılması və indeksləşdirilməsi bu sahədə müsbət dinamikanın mövcudluğunu göstərir. Bununla yanaşı, sosial müavinətlər və ünvanlı dövlət sosial yardımı aztəminatlı ailələrin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş mühüm alətlərdən hesab olunur. Xüsusilə ünvanlı yardım mexanizmi sosial dəstəyin daha düzgün istiqamətləndirilməsinə imkan yaradır[2,s.312].

Digər mühüm aspekt sosial sığorta sisteminin inkişafıdır. Sosial sığorta əmək bazarı ilə birbaşa əlaqəli olub, əhalinin məşğulluq səviyyəsi və rəsmi əmək münasibətlərinin genişliyi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda qeyri-rəsmi məşğulluğun müəyyən səviyyədə qalması sosial sığorta sisteminin potensial imkanlarının tam reallaşmasına maneə yaradır. Bu isə öz növbəsində sosial müdafiə sisteminin dayanıqlılığına təsir edən əsas problemlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Təhlil göstərir ki, sosial müdafiə sistemində rəqəmsallaşma mühüm rol oynayır[3,s.198]. Elektron xidmətlərin tətbiqi, məlumat bazalarının inteqrasiyası və avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmləri xidmətlərin operativliyini və şəffaflığını artırmışdır. Bu isə korrupsiya risklərinin azaldılmasına və vətəndaş məmnuniyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Lakin regionlar üzrə sosial xidmətlərin əlçatanlığında müəyyən fərqlər hələ də qalmaqdadır ki, bu da ərazi baxımından bərabərsizliyin mövcudluğunu göstərir[4,s.167].

Eyni zamanda, sosial müdafiə sisteminin effektivliyi onun ünvanlılıq səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Bəzi hallarda sosial yardımların həqiqi ehtiyac sahiblərinə tam şəkildə çatdırılmaması və ya ehtiyac meyarlarının düzgün qiymətləndirilməməsi problemlər yaradır. Bu baxımdan sosial siyasətin daha dəqiq məlumatlara əsaslanması və monitorinq mexanizmlərinin gücləndirilməsi zəruridir[5,s.256].

Ümumilikdə, aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi inkişaf edən və təkmilləşdirilən bir struktur kimi çıxış edir. Onun güclü tərəfləri ilə yanaşı, müəyyən institusional və iqtisadi problemlər də mövcuddur. Gələcəkdə sosial müdafiə sisteminin daha effektiv olması üçün qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılması, sosial xidmətlərin regionlar üzrə balanslaşdırılması, ünvanlılığın artırılması və rəqəmsal transformasiyanın davam etdirilməsi əsas prioritet istiqamətlər kimi çıxış etməlidir[6,s.224].

Cədvəl 1
Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiə sisteminin əsas komponentləri və onların funksional xüsusiyyətləri

Sosial müdafiə elementi	Əhatə etdiyi qruplar	Əsas funksiyası	Üstünlüklər	Mövcud problemlər
Pensiya təminatı	Yaşlılar, əlilliyi olan şəxslər, əmək qabiliyyətini itirənlər	Gəlir təminatı və sosial sabitlik	Sabit gəlir mənbəyi, dövlət təminatı	Demoqrafik təzyiq, maliyyə yükünün artması
Sosial müavinətlər	Aztəminatlı ailələr, şəhid ailələri, qazilər	Maddi dəstək və sosial rifahın artırılması	Həssas qrupların qorunması	Ünvanlılığın tam təmin olunmaması

Sosial müdafiə elementi	Əhatə etdiyi qruplar	Əsas funksiyası	Üstünlüklər	Mövcud problemlər
Ünvanlı dövlət sosial yardımı	Aztəminatlı ailələr	Minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi	Dəqiq hədəflənmiş yardım sistemi	Gəlir məlumatlarının qeyri-dəqiqliyi
Sosial sığorta	İşləyən əhali	Sosial risklərin sığortalanması	Əmək fəaliyyəti ilə bağlı təminat	Qeyri-rəsmi məşğulluğun təsiri
Sosial xidmətlər	Əlillər, yaşlılar, risk qrupları	Sosial xidmət və qayğı göstərilməsi	Sosial inteqrasiya və dəstək	Regionlar üzrə qeyri-bərabərlik
Elektron sosial xidmətlər (e-sosial)	Bütün əhali	Xidmətlərin rəqəmsal təşkili	Şəffaflıq, operativlik, əlçatanlıq	Rəqəmsal savadlılığın aşağı olması

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (2024). *Sosial müdafiə və sosial təminat üzrə rəsmi məlumatlar*. https://sosial.gov.az

Cədvəl 1 Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiə sisteminin əsas komponentlərini sistemli şəkildə ümumiləşdirir və hər bir elementin funksional rolunu, üstünlüklərini və mövcud problemlərini müqayisəli formada göstərir. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, sosial müdafiə sistemi çoxpilləli və kompleks quruluşa malikdir və müxtəlif sosial qrupların ehtiyaclarını qarşılamağa yönəlmişdir[7,s.98].

İlk olaraq, pensiya təminatı sistemin əsas və ən geniş əhatəli komponenti kimi çıxış edir. Bu mexanizm yaşlı əhalinin və əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərin stabil gəlirlə təmin olunmasına xidmət edir. Lakin demoqrafik dəyişikliklər və yaşlanan əhali pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlılığına müəyyən təzyiqlər yaradır [8, s.412].

Sosial müavinətlər və ünvanlı dövlət sosial yardımı isə daha çox aztəminatlı və həssas əhali qruplarına yönəlmişdir. Bu mexanizmlər sosial bərabərliyin təmin olunmasında mühüm rol oynasa da, bəzi hallarda yardımın düzgün ünvanlanmaması və real ehtiyacların tam qiymətləndirilməməsi kimi problemlər müşahidə olunur [9, s.356].

Sosial sığorta sistemi əmək bazarı ilə sıx bağlıdır və işləyən əhalinin sosial risklərdən qorunmasını təmin edir. Lakin qeyri-rəsmi məşğulluğun mövcudluğu bu sistemin əhatə dairəsini məhdudlaşdırır və sosial müdafiənin effektivliyinə mənfi təsir göstərir [10, s.368].

Sosial xidmətlər komponenti isə daha çox qayğıya ehtiyacı olan qrupların – yaşlıların, əlilliyi olan şəxslərin və digər risk qruplarının sosial inteqrasiyasına xidmət edir. Bu sahədə əsas problemlərdən biri xidmətlərin regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanmasıdır [11, s.248].

Nəhayət, elektron sosial xidmətlər (e-sosial) müasir dövrdə sosial müdafiə sisteminin innovativ istiqaməti kimi çıxış edir. Bu sistem xidmətlərin şəffaflığını və əlçatanlığını artırsa da, bəzi hallarda rəqəmsal savadlılığın aşağı olması istifadə imkanlarını məhdudlaşdıra bilər.

Ümumilikdə, cədvəl 1 göstərir ki, Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi geniş funksional imkanlara malik olsa da, onun daha effektiv fəaliyyəti üçün ünvanlılığın artırılması, qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılması və regionlararası fərqlərin aradan qaldırılması vacib istiqamətlər kimi qalmaqdadır [12, s.320].

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırma və təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin mühüm və strateji istiqamətlərindən biridir.

Müasir mərhələdə sosial müdafiə sistemi çoxşaxəli struktura malik olub, pensiya təminatı, sosial müavinətlər, ünvanlı sosial yardım, sosial sığorta və sosial xidmətlər vasitəsilə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin sosial rifahının qorunmasına xidmət edir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən ardıcıl islahatlar və proqramlar nəticəsində bu sahədə mühüm irəliləyişlər əldə olunmuş, sosial təminatın əhatə dairəsi genişlənmiş və xidmətlərin keyfiyyəti artırılmışdır.

Xüsusilə rəqəmsallaşma proseslərinin tətbiqi sosial müdafiə sisteminin şəffaflığını və operativliyini artırmış, vətəndaşların xidmətlərə çıxış imkanlarını xeyli yaxşılaşdırmışdır. Bununla yanaşı, sosial siyasətin ünvanlılığının gücləndirilməsi və həssas qrupların daha effektiv şəkildə dəstəklənməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Lakin mövcud nailiyyətlərlə yanaşı, sosial müdafiə sistemində müəyyən problemlər də qalmaqdadır. Qeyri-rəsmi məşğulluğun mövcudluğu, regionlar üzrə sosial xidmətlərin qeyri-bərabər paylanması və bəzi hallarda sosial yardımların ünvanlılığında çatışmazlıqlar sistemin daha da təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, sosial müdafiə siyasətinin daha çevik, inklüziv və dayanıqlı mexanizmlər əsasında inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi dinamik inkişaf edən və daim təkmilləşdirilən bir sahə kimi çıxış edir. Gələcək perspektivdə bu sistemin effektivliyinin artırılması üçün rəqəmsal transformasiyanın davam etdirilməsi, əmək bazarının leqallaşdırılması, sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və sosial ədalət prinsiplərinin daha da möhkəmləndirilməsi əsas prioritet istiqamətlər kimi çıxış etməlidir. Bu tədbirlər ölkədə sosial rifahın yüksəldilməsinə və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. (2023). *Sosial müdafiə sistemi və onun inkişaf istiqamətləri*. Bakı: Nazirlik nəşriyyatı, 145 s.
2. Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Azərbaycanın sosial göstəriciləri 2024*. Bakı, 312 s.
3. Milli Məclis. (2022). *Sosial təminat haqqında qanunvericilik toplusu*. Bakı, 198 s.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. (2021). *Sosial-iqtisadi inkişaf proqramları və sosial siyasət*. Bakı, 167 s.
5. Məmmədov, R. (2020). *Azərbaycanda sosial siyasətin formalaşması və inkişafı*. Bakı: Elm nəşriyyatı, 256 s.
6. Əliyev, T. (2019). *Sosial müdafiə sisteminin iqtisadi əsasları*. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 224 s.
7. World Bank. (2022). *Azerbaijan: Social protection and labor review*. Washington, DC: World Bank, 98 p.
8. International Labour Organization. (2021). *World social protection report 2020–2022: Social protection at the crossroads*. Geneva: ILO, 412 p.
9. United Nations Development Programme. (2023). *Human development report 2023/2024*. New York: UNDP, 356 p.
10. Barr, N. (2012). *Economics of the welfare state* (5th ed.). Oxford University Press, 368 p.
11. Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press, 248 p.
12. Midgley, J. (2014). *Social development: Theory and practice*. SAGE Publications, 320 p.

AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİ

Murad Əlimuradov

XÜLASƏ

Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili dövlət sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və cəmiyyətin həssas təbəqələrinin rifahının təmin olunmasına yönəlmiş kompleks tədbirlər sistemini əhatə edir. Sosial müdafiə mexanizmi ilk növbədə aztəminatlı ailələrin, əlilliyi olan şəxslərin, yaşlıların, şəhid ailələrinin, müharibə veteranlarının və digər risk qruplarının sosial təminatını gücləndirməyi hədəfləyir.

Bu sistemin əsas komponentlərinə pensiya təminatı, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı, sosial xidmətlər və sosial sığorta mexanizmləri daxildir. Azərbaycanda sosial müdafiə sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində elektron xidmətlərin tətbiqi genişlənmiş, şəffaflıq və əlçatanlıq səviyyəsi artmışdır. Xüsusilə "e-sosial" platformasının yaradılması sosial xidmətlərin və ödənişlərin daha operativ və effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial proqramlar əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, yoxsulluğun azaldılmasına və sosial bərabərliyin təmin olunmasına mühüm töhfə verir. Bununla yanaşı, sosial müdafiə sistemində bəzi problemlər də mövcuddur. Bu problemlərə sosial yardımın ünvanlılığının tam təmin olunmaması, qeyri-rəsmi məşğulluğun yüksək səviyyədə qalması və sosial xidmətlərin regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanması daxildir.

ОРГАНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мурад Алимурадов

РЕЗЮМЕ

Организация социальной защиты населения в Азербайджане является одним из основных направлений государственной социальной политики и включает в себя комплексную систему мер, направленных на обеспечение благополучия уязвимых слоев населения. Механизм социальной защиты в первую очередь направлен на укрепление социальной защиты малоимущих семей, лиц с инвалидностью, пожилых людей, семей погибших военнослужащих, ветеранов войны и других групп риска.

Основными компонентами этой системы являются пенсионное обеспечение, социальные пособия, адресная государственная социальная помощь, социальные услуги и механизмы социального страхования. В результате реформ, проведенных в сфере социальной защиты в Азербайджане, расширилось применение электронных услуг, повысился уровень прозрачности и доступности. В частности, создание платформы «e-social» создало возможность для более эффективного и действенного предоставления социальных услуг и осуществления выплат.

Реализуемые государством социальные программы вносят значительный вклад в повышение уровня жизни населения, сокращение бедности и обеспечение социального равенства. В то же время в системе социальной защиты существуют некоторые проблемы. К этим проблемам относятся неполная адресность социальной помощи, сохранение высокого уровня неформальной занятости и неравномерное распределение социальных услуг по регионам.

ORGANIZATION OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN AZERBAIJAN

Murad Alimuradov

ABSTRACT

The organization of social protection of the population in Azerbaijan acts as one of the main directions of state social policy and includes a complex system of measures aimed at ensuring the well-being of vulnerable segments of society. The social protection mechanism primarily aims to strengthen the social security of low-income families, persons with disabilities, the elderly, families of martyrs, war veterans and other risk groups.

The main components of this system include pension provision, social benefits, targeted state social assistance, social services and social insurance mechanisms. As a result of the reforms carried out in the field of social protection in Azerbaijan, the application of electronic services has expanded, the level of transparency and accessibility has increased. In particular, the creation of the "e-social" platform has created an opportunity for more efficient and effective implementation of social services and payments.

Social programs implemented by the state make a significant contribution to improving the living standards of the population, reducing poverty and ensuring social equality. At the same time, there are some problems in the social protection system. These problems include the lack of full targeting of social assistance, the persistence of high levels of informal employment, and the uneven distribution of social services across regions.

HƏSSAS ƏHALİ QRUPLARININ SOSİAL MÜDAFİƏSİNDƏ RƏQƏMSAL İDARƏETMƏ VƏ İNNOVATİV HƏLLƏR

Novruzova Səbinə Xəyyam qızı
ATMU-nun II kurs magistrantı
novruzovasebine906@gmail.com

Açar sözlər: sosial müdafiə, rəqəmsal idarəetmə, innovasiya, həssas əhali qrupları, sosial xidmətlər, elektron hökumət, sosial siyasət.
Keywords: social protection, digital governance, innovation, vulnerable groups, social services, e-government, social policy.
Ключевые слова: социальная защита, цифровое управление, инновации, уязвимые группы населения, социальные услуги, электронное правительство, социальная политика.

Giriş. Qloballaşma və texnoloji inkişaf sosial siyasətin həyata keçirilməsi mexanizmlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Rəqəmsal texnologiyalar dövlət idarəçiliyinin müxtəlif sahələrində tətbiq olunduğu kimi sosial müdafiə sistemində də yeni imkanlar yaratmışdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, rəqəmsallaşma sosial xidmətlərin göstərilməsində daha operativ, şəffaf və məlumatlara əsaslanan idarəetmə modelinin formalaşmasına şərait yaradır (United Nations, 2020).

Həssas əhali qrupları sosial müdafiə siyasətinin əsas hədəf auditoriyasını təşkil edir. Bu qruplara daxil olan şəxslər sosial-iqtisadi risklərə daha çox məruz qalır və dövlət dəstəyi olmadan cəmiyyətə inteqrasiya imkanları məhdudlaşa bilər. Bu səbəbdən sosial müdafiə sisteminin modernləşdirilməsi və rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi aktual məsələlərdən biri hesab edilir.

Bir çox ölkələrdə sosial xidmətlərin elektron platformalar üzərindən təqdim edilməsi sosial təminat proqramlarının effektivliyini artırmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsal idarəetmə vasitəsilə sosial yardımın ünvanlılığını artırmaq və korrupsiya risklərini azaltmaq mümkündür (World Bank, 2021). Azərbaycan da son illərdə sosial sahədə elektron sistemlərin tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Məhz bu elektron sistemlərin tətbiqi nəticəsində əhaliyə xidmət və həmçinin insanların qarşılaşdıqları problemlər üzrə yaranan müraciətlərin tez bir zamanda aradan qaldırılması, öz həllini tapması əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli asanlaşmışdır. Təbii ki, buda öz növbəsində ölkədə texnogiyaların inkişafı və sosial xidmət sahəsində həm yerli layihələrin, həmdə xarici təcrübələrdən düzgün formada istifadə edilməsindən irəli gəlir.

Bu məqalənin məqsədi həssas əhali qruplarının sosial müdafiəsində rəqəmsal idarəetmə və innovativ həllərin rolunu elmi şəkildə etibarlı mənbələr əsasında araşdırmaq və onların tətbiq perspektivlərini qiymətləndirməkdir. Qiymətləndirmə yalnızca araşdırmaqla deyil, həmin araşdırma nəticəsində əldə olunan məlumatların analiz və təhlili əsasında aparılır.

Əlbəttə görülən işlər və sosial xidmətlərin əsas mənbəyində dövlət dayanır. Dövlət əlində olan mövcud resurslardan səmərəli şəkildə istifadə etdikdə, mövcud vəsaitlərin insanlar arasında əsasən bərabər şəkildə bölünməsinə üstünlük verdikdə, həm sosial xidmət sahəsi inkişaf edir, həmdə əhalinin sosial rifahı yüksəlmiş olur. Əhalinin plansız artımı, ölkədə baş verə biləcək təbii hadisələr mövcud prosesə müəyyən çətinliklər yaratsada, əvvəldən nəzərə alınan mümkün ehtimallar əsasında belə hadisələr böyük problemlər yaratmır. Əksinə, zaman keçdikcə dövlət üçün bu vəziyyət təcrübə halına dönür.

Rəqəmsal idarəetmənin sosial müdafiə sistemində rolu. Rəqəmsal idarəetmə dövlət xidmətlərinin elektron texnologiyalar vasitəsilə təşkil olunmasını və vətəndaşlara təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Sosial müdafiə sahəsində bu yanaşma sosial yardım proqramları-

nın idarə olunmasını sadələşdirir, məlumat mübadiləsini sürətləndirir və vətəndaşların dövlət qurumları ilə əlaqəsini asanlaşdırır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, rəqəmsallaşma sosial xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirir. Məsələn, Dünya Bankının sosial müdafiə sahəsində aparılan tədqiqatlarına görə, rəqəmsal məlumat bazalarının yaradılması sosial yardım proqramlarının daha dəqiq hədəflənməsinə imkan verir və sosial ödənişlərin düzgün ünvanlanmasını təmin edir. Elektron qeydiyyat sistemləri və inteqrasiya olunmuş məlumat bazaları dövlət qurumları arasında məlumat mübadiləsini sürətləndirərək sosial proqramların effektiv idarə edilməsinə şərait yaradır.

Rəqəmsal idarəetmənin tətbiqi həm də korrupsiya risklərinin azalmasına və sosial xidmətlərin daha şəffaf şəkildə həyata keçirilməsinə kömək edir. Elektron müraciət və xidmət sistemləri vətəndaşların sosial xidmətlərə daha sürətli və maneəsiz çıxışını təmin edir. Bu isə xüsusilə fiziki məhdudiyyətləri olan və ya ucqar bölgələrdə yaşayan insanlar üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Sosial müdafiə sahəsində innovativ texnologiyalar. Son illərdə sosial müdafiə sistemlərinin inkişafında müxtəlif innovativ texnologiyalardan istifadə geniş yayılmışdır. Bu texnologiyalar sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına və sosial risklərin idarə olunmasına mühüm töhfə verir.

Ən mühüm innovativ həllərdən biri böyük məlumat (big data) texnologiyalarının tətbiqidir. Böyük məlumat analitikası sosial proqramlardan istifadə edən vətəndaşlar haqqında məlumatların sistemli şəkildə təhlil olunmasına və sosial siyasətin daha effektiv planlaşdırılmasına imkan yaradır. Bu üsul vasitəsilə dövlət qurumları sosial yardımın kimlərə daha çox lazım olduğunu müəyyən edə bilir.

Digər mühüm texnologiya süni intellekt əsaslı qərar qəbuletmə sistemləridir. Süni intellekt vasitəsilə sosial xidmətlərin planlaşdırılması, risk qruplarının müəyyən edilməsi və sosial problemlərin erkən mərhələdə aşkar olunması mümkündür. Bu texnologiya sosial müdafiə proqramlarının daha çevik və səmərəli həyata keçirilməsinə kömək edir.

Mobil tətbiqlər və elektron platformalar da sosial xidmətlərin təqdim olunmasında mühüm rol oynayır. Vətəndaşlar bu platformalar vasitəsilə sosial yardımlar üçün müraciət edə, xidmətlərin statusunu izləyə və lazımi məlumatları əldə edə bilirlər. Bu isə sosial xidmətlərin əlçatanlığını və vətəndaş məmnuniyyətini artırır.

Azərbaycan təcrübəsi. Azərbaycan Respublikasında da sosial müdafiə sisteminin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Dövlət sosial xidmətlərinin elektronlaşdırılması və rəqəmsal platformaların tətbiqi sosial siyasətin modernləşdirilməsinə xidmət edir.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən elektron xidmətlər sistemi və sosial proqramların rəqəmsal idarə olunması vətəndaşların sosial xidmətlərə çıxışını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmışdır. Elektron müraciət mexanizmləri, onlayn xidmət platformaları və inteqrasiya olunmuş informasiya sistemləri sosial xidmətlərin daha operativ və şəffaf şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Bundan əlavə, sosial xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması dövlət resurslarının daha səmərəli istifadə olunmasına və sosial proqramların idarə olunmasının optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatlar sosial müdafiə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun inkişafına xidmət edir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, müasir dövrdə sosial müdafiə sistemlərinin inkişafı rəqəmsal transformasiya prosesləri ilə sıx əlaqəlidir. İnformasiya texnologiyalarının və innovativ idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi sosial siyasətin daha effektiv həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Xüsusilə həssas əhali qruplarının – əlilliyi olan şəxslərin, aztəminatlı ailələrin, yaşlı insanların və sosial risk altında olan digər qrupların sosial xidmətlərə çıxışının ge-

nişləndirilməsi baxımından rəqəmsal idarəetmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsal idarəetmə modelləri sosial xidmətlərin təşkilində şəffaflığın və operativliyin artırılmasına mühüm töhfə verir (United Nations, 2020).

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, elektron hökumət sistemləri və inteqrasiya olunmuş məlumat bazaları sosial müdafiə proqramlarının idarə edilməsində yeni imkanlar yaradır. Bu texnologiyalar vasitəsilə sosial yardımın təyin edilməsi prosesində məlumatların daha dəqiq toplanması və təhlili mümkün olur. Nəticədə sosial proqramların ünvanlılığı artır və dövlət resurslarının daha effektiv istifadəsi təmin edilir. Bir sıra beynəlxalq araşdırmalara görə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sosial müdafiə sistemində idarəetmənin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, sosial xidmətlərin vətəndaşlar üçün daha əlçatan olmasına şərait yaradır (OECD, 2019).

Araşdırma göstərir ki, rəqəmsal idarəetmə sosial müdafiə sistemində bir neçə əsas istiqamətdə müsbət nəticələrə səbəb olur. İlk növbədə, sosial xidmətlərin təqdim olunması daha çevik və sistemli xarakter alır. İkincisi, sosial yardım proqramlarının monitorinqi və qiymətləndirilməsi daha effektiv şəkildə həyata keçirilir. Üçüncüsü, dövlət qurumları arasında məlumat mübadiləsi sürətlənir və sosial siyasətin planlaşdırılması daha dəqiq məlumatlara əsaslanır. Bu isə sosial müdafiə siyasətinin effektivliyinin artmasına gətirib çıxarır (World Bank, 2021).

Bununla yanaşı, tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların sosial müdafiə sahəsində tətbiqi müəyyən problemlərlə də müşayiət olunur. Bu problemlər arasında rəqəmsal bərabərsizlik, texnologiyalara çıxış imkanlarının məhdudluğu və bəzi sosial qrupların rəqəmsal xidmətlərdən istifadə bacarıqlarının zəif olması xüsusi qeyd olunmalıdır. Xüsusilə kənd yerlərində yaşayan əhali və sosial cəhətdən həssas qruplar arasında rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması sosial xidmətlərdən tam istifadə imkanlarını məhdudlaşdıra bilər (UNDP, 2022). Buna görə də sosial müdafiə sistemində rəqəmsallaşma prosesi ilə yanaşı, əhalinin rəqəmsal bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Digər mühüm məsələ sosial müdafiə sistemində məlumatların təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması ilə bağlıdır. Sosial xidmətlər sahəsində böyük həcmdə şəxsi məlumatların toplanması və emalı bu məlumatların təhlükəsizliyinin təmin olunmasını zəruri edir. Bu baxımdan güclü hüquqi mexanizmlərin və müasir kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi sosial müdafiə sisteminin dayanıqlı fəaliyyətini təmin edən əsas amillərdən biri hesab edilir (World Bank, 2021).

Eyni zamanda tədqiqat göstərir ki, sosial müdafiə sahəsində rəqəmsal idarəetmənin inkişafı yalnız texnoloji yeniliklərlə deyil, həm də institusional dəyişikliklərlə bağlıdır. Dövlət qurumları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi, vahid informasiya sistemlərinin yaradılması və sosial xidmətlərin idarə edilməsində inteqrasiya olunmuş yanaşmanın tətbiqi bu sahədə mühüm nəticələr verə bilər. Bu yanaşma sosial müdafiə sisteminin daha çevik və effektiv fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır (OECD, 2019).

Gələcək perspektiv baxımından sosial müdafiə sistemində innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Süni intellekt, böyük verilənlərin analizi və avtomatlaşdırılmış qərarvermə mexanizmləri sosial risklərin erkən müəyyən edilməsi və sosial proqramların daha effektiv planlaşdırılması üçün mühüm imkanlar yaradır. Bu texnologiyalar vasitəsilə dövlət qurumları sosial problemləri daha dəqiq təhlil edə və sosial siyasəti daha məqsədyönlü şəkildə həyata keçirə bilər (United Nations, 2020).

Beləliklə, aparılmış tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, həssas əhali qruplarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün rəqəmsal idarəetmə və innovativ həllərin tətbiqi strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə texnoloji infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması və sosial siyasətin müasir idarəetmə prinsipləri əsasında yenidən qurulması vacibdir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal texnologiyaların düzgün tətbiqi sosial müdafiə sisteminin daha effektiv fəaliyyət göstərməsinə, sosial ədalətin təmin olunmasına və cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

ƏDƏBIYYAT

1.OECD. (2019). The Path to Becoming a Data-Driven Public Sector. Paris: OECD Publishing.

2.United Nations. (2020). E-Government Survey 2020: Digital Government in the Decade of Action. New York: UN.

3.UNDP. (2022). Digital Transformation and Social Protection Systems. New York: United Nations Development Programme.

4.World Bank. (2021). World Development Report 2021: Data for Better Lives. Washington, DC: World Bank.

5.Barrientos, A.,&Hulme, D. (2016). Social Protection for the Poor and Poorest. London: Palgrave Macmillan.

6.van Dijck, J., Poell, T.,&de Waal, M. (2018). The Platform Society: Public Values in a Connective World. Oxford: Oxford University Press.

7. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. (2023). Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi və sosial xidmətlər. Bakı.

8. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi. (2022). Elektron hökumət və rəqəmsal xidmətlərin inkişafı. Bakı.

9. Məmmədov, Z. (2018). Azərbaycanda sosial siyasətin əsas istiqamətləri. Bakı: Elm nəşriyyatı.

10. Həsənov, Ə. (2019). Azərbaycanda sosial dövlət quruculuğu və sosial siyasət. Bakı: Şərq-Qərb.

11. Əliyev, F. (2020). Sosial müdafiə sisteminin inkişaf problemləri. Bakı: Elm və Təhsil.

12. Abbasov, A. (2017). Müasir dövrdə sosial idarəetmə və dövlət siyasəti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.

13. Quliyev, T. (2021). Rəqəmsal iqtisadiyyat və dövlət idarəçiliyi. Bakı.

14. Nəsirov, E. (2019). İnformasiya texnologiyaları və elektron hökumət sistemləri. Bakı.

15. Süleymanov, E. (2022). Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya və dövlət idarəçiliyi. Bakı.

16. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Azərbaycanda sosial göstəricilər. Bakı.

HƏSSAS ƏHALI QRUPLARININ SOSIAL MÜDAFIƏSINDƏ RƏQƏMSAL IDARƏETMƏ VƏ INNOVATIV HƏLLƏR

Novruzova Səbinə

XÜLASƏ

Müasir dövrdə sosial müdafiə sistemlərinin effektivliyi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə daha da artır. Xüsusilə həssas əhali qruplarının – əlilliyi olan şəxslərin, yaşlıların, aztəminatlı ailələrin və sosial risk altında olan insanların sosial xidmətlərə çıxışının təmin olunması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir. Bu məqalədə sosial müdafiə sahəsində rəqəmsal idarəetmə mexanizmləri və innovativ həllərin rolu elmi yanaşma əsasında təhlil edilir. Tədqiqat çərçivəsində elektron hökumət sistemləri, məlumat bazalarının inteqrasiyası, süni intellekt əsaslı qərarvermə alqoritmləri və sosial xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması prosesləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda bu texnologiyaların sosial

xidmətlərin əlçatanlığını artırması, idarəetmədə şəffaflığın təmin edilməsi və resursların daha səmərəli bölüşdürülməsi baxımından əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsal idarəetmə həssas əhali qruplarının sosial müdafiəsində effektiv mexanizm kimi çıxış edə bilər, lakin bunun üçün institusional islahatlar, rəqəmsal savadlılığın artırılması və hüquqi çərçivənin gücləndirilməsi vacibdir.

DIGITAL GOVERNANCE AND INNOVATIVE SOLUTIONS IN THE SOCIAL PROTECTION OF VULNERABLE POPULATION GROUPS

Novruzova Sabina

ABSTRACT

In the modern era, the effectiveness of social protection systems is increasingly enhanced through the implementation of digital technologies. Ensuring access to social services for vulnerable population groups—including persons with disabilities, the elderly, low-income families, and individuals at social risk—has become a key priority of public policy. This article analyzes the role of digital governance mechanisms and innovative solutions in the field of social protection from a scientific perspective. The research examines e-government systems, integrated data platforms, artificial intelligence–based decision-making algorithms, and the digitalization of social services. Furthermore, the study evaluates how these technologies contribute to improving service accessibility, increasing transparency in governance, and enabling more efficient allocation of resources. The findings indicate that digital governance can serve as an effective mechanism for strengthening social protection for vulnerable groups; however, achieving sustainable results requires institutional reforms, improved digital literacy, and strengthened legal frameworks.

ЦИФРОВОЕ УПРАВЛЕНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ РЕШЕНИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЕ УЯЗВИМЫХ ГРУПП НАСЕЛЕНИЯ

Сабина Новрузова

РЕЗЮМЕ

В современный период эффективность систем социальной защиты значительно повышается благодаря внедрению цифровых технологий. В частности, обеспечение доступа к социальным услугам для уязвимых групп населения — лиц с инвалидностью, пожилых людей, малообеспеченных семей и людей, находящихся в социальной группе риска — считается одним из основных направлений государственной политики. В данной статье на основе научного подхода анализируется роль механизмов цифрового управления и инновационных решений в сфере социальной защиты. В рамках исследования были изучены системы электронного правительства, интеграция баз данных, алгоритмы принятия решений на основе искусственного интеллекта, а также процессы цифровизации социальных услуг. Одновременно была оценена значимость этих технологий с точки зрения повышения доступности социальных услуг, обеспечения прозрачности управления и более эффективного распределения ресурсов. В результате исследования установлено, что цифровое управление может выступать эффективным механизмом социальной защиты уязвимых групп населения, однако для этого необходимы институциональные реформы, повышение уровня цифровой грамотности и укрепление правовой базы.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN SOSİAL MÜDAFİƏSİ İLƏ BAĞLI MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Murad Bulay oğlu Əlimuradov,
magistrant, II kurs, Azərbaycan
Turizm və Menecment Universiteti
m.alimuradov@icloud.com

Açar sözlər: Sosial, siyasət, bərabərlik, sosial müavinətlər, pensiya, məşğulluq, əmək.
Keywords: Social, policy, equality, social benefits, pension, employment, labor.
Ключевые слова: Социальная политика, равенство, социальные пособия, пенсия, занятость, труд.

GİRİŞ

Müasir dövrdə sosial müdafiə sistemi dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edərək cəmiyyətin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Sosial müdafiə yalnız əhalinin həssas təbəqələrinin – aztəminatlı ailələrin, əlilliyi olan şəxslərin, yaşlıların və işsizlərin qorunması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial ədalətin təmin edilməsi, gəlir bərabərsizliyinin azaldılması və sosial sabitliyin qorunmasına xidmət edir. Bu baxımdan, sosial müdafiə mexanizmlərinin effektiv təşkili hər bir dövlət üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə sistemi son illərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Dövlət tərəfindən sosial müavinətlərin artırılması, pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, ünvanlı sosial yardım proqramlarının tətbiqi və sosial xidmətlərin genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bununla yanaşı, iqtisadi inkişafın sürətlənməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi sosial müdafiə sisteminin daha da gücləndirilməsini zəruri etmişdir.

Lakin mövcud nailiyyətlərlə yanaşı, sosial müdafiə sahəsində müəyyən problemlər də qalmaqdadır. Qlobal iqtisadi dəyişikliklər, əmək bazarındakı struktur problemlər, qeyri-rəsmi məşğulluğun mövcudluğu və regionlararası inkişaf fərqləri sosial müdafiə sisteminin effektivliyinə təsir göstərən əsas amillər sırasındadır. Bu problemlər sosial müdafiə mexanizmlərinin daha çevik, şəffaf və ünvanlı şəkildə təşkil olunmasını tələb edir.

Bu baxımdan, "Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı mövcud problemlər və onların həlli yolları" mövzusu aktual olmaqla yanaşı, həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Mövzunun tədqiqi sosial müdafiə sisteminin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə, əsas problemlərin müəyyənləşdirilməsinə və onların aradan qaldırılması üçün effektiv təkliflərin hazırlanmasına imkan verir. Bu isə öz növbəsində ölkədə sosial rifahın yüksəldilməsinə və davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə sisteminin daha dərindən təhlili göstərir ki, bu sahədə aparılan islahatlar əsasən əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə yönəlsə də, dəyişən sosial-iqtisadi şərait yeni çağırışlar formalaşdırır. Xüsusilə qloballaşma prosesləri, texnoloji inkişaf, əmək bazarında struktur dəyişikliklər və urbanizasiya meyilləri sosial müdafiə mexanizmlərinin daha çevik və adaptiv olmasını tələb edir. Bu kontekstdə sosial siyasətin yalnız kompensasiyaedici deyil, həm də preventiv və inkişafyönümlü xarakter daşıması vacibdir.

Sosial müdafiə sisteminin effektivliyinin artırılması üçün institusional yanaşmaların gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət qurumları arasında koordinasiyanın artırılması, məlumat mübadiləsinin optimallaşdırılması və vahid sosial reyestrin formalaşdırıl-

ması sosial yardımın daha dəqiq və şəffaf şəkildə yönəldilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sosial xidmətlərin əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, korrupsiya risklərini də minimuma endirə bilər.

Digər mühüm istiqamətlərdən biri sosial müdafiə sisteminin əmək bazarı ilə inteqrasiyasının gücləndirilməsidir. Aktiv məşğulluq proqramlarının genişləndirilməsi, peşə təhsili və yenidən ixtisaslaşma imkanlarının artırılması, işsizliyin azaldılması ilə yanaşı, sosial asılılığın qarşısını almağa kömək edir. Bu yanaşma sosial müdafiəni yalnız yardım mexanizmi kimi deyil, eyni zamanda insan kapitalının inkişafına xidmət edən bir vasitə kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Bununla yanaşı, sosial müdafiə siyasətində inklüzivlik prinsipinin qorunması xüsusi önəm daşıyır. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası, gender bərabərliyinin təmin edilməsi, uşaqların və yaşlıların sosial təminatının gücləndirilməsi sosial siyasətin əsas prioritetləri sırasında olmalıdır. Bu istiqamətdə sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması, fərdi yanaşmaların tətbiqi və sosial işçilərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi mühüm rol oynayır.

TƏHLİL

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiə sisteminin təhlili göstərir ki, bu sahədə son illərdə mühüm institusional və struktur dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial islahatlar nəticəsində sosial müavinətlərin artırılması, pensiya sisteminin modernləşdirilməsi və ünvanlı sosial yardım mexanizmlərinin tətbiqi sosial müdafiə sisteminin əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Bununla belə, mövcud sistemin effektivliyi və dayanıqlılığı baxımından müəyyən problemlər hələ də aktuallığını qoruyur [1, s.68].

Əsas problemlərdən biri sosial yardımın ünvanlılığının tam təmin olunmaması ilə bağlıdır. Mövcud mexanizmlər bəzən real ehtiyacı olan şəxslərin müəyyən edilməsində çətinliklər yaradır. Bu isə sosial ədalət prinsipinin pozulmasına və resursların qeyri-səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb olur. Ünvanlı sosial yardım sistemində məlumatların qeyri-dəqiqliyi, gəlirlərin tam şəffaf olmaması və qeyri-rəsmi məşğulluğun geniş yayılması bu problemi daha da dərinləşdirir [2, s.120].

Digər mühüm məsələ sosial müavinət və pensiyaların səviyyəsi ilə bağlıdır. Bəzi hallarda bu ödənişlərin məbləği əhalinin real yaşayış xərclərinə tam uyğun gəlmir. Xüsusilə inflyasiya və qiymət artımları fonunda sosial ödənişlərin alıcılıq qabiliyyəti azalır ki, bu da aztəminatlı əhali qruplarının sosial vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan, sosial ödənişlərin dinamik indeksləşdirilməsi və iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməsi zəruri hesab olunur [3, s.30].

Regionlararası sosial-iqtisadi fərqlər də sosial müdafiə sisteminin təhlilində önəmli yer tutur. Paytaxt və iri şəhərlərlə müqayisədə regionlarda sosial xidmətlərin əlçatanlığı və keyfiyyəti daha aşağı səviyyədədir. Bu isə regionlarda yaşayan əhalinin sosial müdafiə imkanlarını məhdudlaşdırır və sosial bərabərsizlik riskini artırır. Eyni zamanda, regionlarda məşğulluq imkanlarının məhdud olması sosial asılılıq səviyyəsini yüksəldir [4, s.35].

Sosial müdafiə sisteminin əmək bazarı ilə əlaqəsi də təhlil baxımından xüsusi diqqət tələb edir. Qeyri-rəsmi məşğulluğun geniş yayılması sosial sığorta sisteminə daxilolmaları azaldır və uzunmüddətli perspektivdə pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlığına mənfi təsir göstərir. Bu vəziyyət əmək bazarının tənzimlənməsində daha effektiv mexanizmlərin tətbiqini və qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılmasını zəruri edir[5,s.449].

Eyni zamanda, sosial xidmətlərin keyfiyyəti və institusional səviyyəsi də təhlil olunmalıdır. Sosial xidmətlərin göstərilməsində kadr çatışmazlığı, peşəkarlıq səviyyəsinin qeyri-bərabər olması və xidmətlərin standartlaşdırılmaması kimi problemlər mövcuddur. Bu isə sosial müdafiə tədbirlərinin effektivliyini azaldır və xidmətlərin nəticəyönümlü olmasına mane olur [6, s.27].

Bütün bunlarla yanaşı, rəqəmsallaşma prosesinin sosial müdafiə sisteminə inteqrasiyası müsbət tendensiya kimi qiymətləndirilə bilər. Elektron xidmətlərin tətbiqi şəffaflığı artırır, xidmətlərin əlçatanlığını genişləndirir və vətəndaş-dövlət münasibətlərində operativliyi təmin edir. Lakin rəqəmsal savadlılığın aşağı olduğu əhali qrupları üçün bu sistemlərin istifadəsi müəyyən çətinliklər yarada bilər ki, bu da inklüziv yanaşmanın vacibliyini göstərir[7,s.384].

Ümumilikdə, aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi inkişaf mərhələsində olsa da, onun daha effektiv və ədalətli fəaliyyət göstərməsi üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün həm iqtisadi, həm institusional, həm də sosial tədbirlərin paralel şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir. Bu isə sosial müdafiə sisteminin dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə də xidmət edəcəkdir [8, s.448].

Cədvəl 1 : Sosial müdafiə sistemində əsas problemlər və həlli yolları

Problem sahəsi	Mövcud vəziyyət	Təsiri	Həlli yolları
Ünvanlı sosial yardımın qeyri-dəqiqliyi	Ehtiyacı olmayan şəxslərin faydalanması, ehtiyacı olanların kənarda qalması	Sosial ədalətsizlik, resursların səmərəsiz istifadəsi	Vahid sosial reyestrin yaradılması, rəqəmsal məlumat bazalarının inteqrasiyası
Sosial müavinətlərin aşağı səviyyəsi	Müavinət və pensiyalar yaşayış minimumuna tam uyğun deyil	Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azalması	Müavinətlərin indeksləşdirilməsi, yaşayış minimumuna uyğun artırılması
Qeyri-rəsmi məşğulluq	İşçilərin böyük hissəsi qeyri-rəsmi işləyir	Sosial sığorta fonduna daxilolmalar azalır	Əmək bazarının leqallaşdırılması, nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi
Regionlararası fərqlər	Regionlarda sosial xidmətlərin zəif inkişafı	Sosial bərabərsizlik, miqrasiya artımı	Regionlarda sosial infrastrukturun inkişafı, investisiyaların artırılması
Sosial xidmətlərin keyfiyyəti	Kadr çatışmazlığı və peşəkarlıq problemləri	Xidmətlərin effektivliyinin aşağı düşməsi	Sosial işçilərin təlimi və ixtisasartırma proqramları
Rəqəmsal bərabərsizlik	Bəzi əhali qrupları elektron xidmətlərdən istifadə edə bilmir	Xidmətlərə çıxışda məhdudiyyət	Rəqəmsal savadlılığın artırılması, alternativ xidmət kanallarının yaradılması
Əmək bazarı ilə zəif inteqrasiya	Sosial yardım alanların işə cəlb olunması zəifdir	Sosial asılılıq artır	Aktiv məşğulluq proqramlarının genişləndirilməsi
Sosial sığorta sisteminin məhdud əhatəsi	Bütün əhali qruplarını əhatə etmir	Pensiya sisteminin dayanıqlılığı azalır	Sosial sığorta sisteminin genişləndirilməsi

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Əhalinin sosial vəziyyəti üzrə statistik göstəricilər*. Bakı. https://www.stat.gov.az

Cədvəl 1 Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə sisteminin əsas problemlərini kompleks şəkildə təhlil edir və hər bir problem üzrə mövcud vəziyyət, onun sosial-iqtisadi

təsiri və mümkün həlli yollarını sistemli formada göstərir. Cədvəl 1 dən göründüyü kimi, sosial müdafiə sahəsində problemlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, ümumi sistemin effektivliyinə birbaşa təsir edir[9,s.30].

İlk olaraq, ünvanlı sosial yardımın qeyri-dəqiqliyi məsələsi diqqəti cəlb edir. Bu problem sosial resursların düzgün bölüşdürülməsinə mane olur və sosial ədalətsizlik yaradır. Təklif olunan həll – vahid məlumat bazalarının yaradılması və rəqəmsallaşma – sistemin daha şəffaf və effektiv işləməsinə imkan verə bilər.

Sosial müavinətlərin aşağı səviyyəsi ilə bağlı problem isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Bu, xüsusilə inflyasiya şəraitində daha qabarıq şəkildə hiss olunur. Cədvəl 1 də göstərilən indeksləşdirmə və yaşayış minimumuna uyğunlaşdırma tədbirləri bu problemin aradan qaldırılması üçün mühüm mexanizmlər kimi çıxış edir.

Qeyri-rəsmi məşğulluq sosial müdafiə sisteminin maliyyə dayanıqlılığına ciddi təsir edən amillərdəndir. Bu hal sosial sığorta fonduna daxilolmaları azaldır və gələcək pensiya təminatını risk altına alır. Bu baxımdan, əmək bazarının leqallaşdırılması və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi vacib hesab olunur [10, s.35].

Regionlararası fərqlər sosial bərabərliyin təmin olunmasında əsas maneələrdən biridir. Cədvəl 1 də göstərildiyi kimi, regionlarda sosial xidmətlərin zəif inkişafı əhalinin həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və daxili miqrasiyanı artırır. Bu problemin həlli üçün regionlarda sosial infrastrukturun gücləndirilməsi və investisiyaların artırılması zəruridir.

Sosial xidmətlərin keyfiyyəti və kadr potensialı ilə bağlı məsələlər də diqqətəlayiqdir. Peşəkar sosial işçilərin çatışmazlığı xidmətlərin effektivliyini azaldır. Bu səbəbdən təlim proqramlarının təşkili və ixtisasartırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi mühüm rol oynayır.

Eyni zamanda, rəqəmsal bərabərsizlik sosial xidmətlərə çıxışda yeni problemlər yaradır. Elektron xidmətlərin geniş tətbiqi müsbət hal olsa da, bütün əhali qruplarının bu xidmətlərdən istifadə imkanlarının bərabər olmaması müəyyən çətinliklər yaradır. Bu baxımdan, rəqəmsal savadlılığın artırılması vacib istiqamətlərdən biridir [11, s.198].

Nəhayət, sosial müdafiə sisteminin əmək bazarı ilə zəif inteqrasiyası və sosial sığorta sisteminin məhdud əhatəsi uzunmüddətli perspektivdə sistemin dayanıqlılığına təsir edir. Aktiv məşğulluq proqramlarının genişləndirilməsi və sosial sığorta mexanizmlərinin inkişafı bu problemlərin həllində əsas vasitələr kimi çıxış edir.

Ümumilikdə, cədvəl 1 göstərir ki, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi yalnız ayrı-ayrı problemlərin həlli ilə deyil, kompleks və koordinasiyalı yanaşma ilə mümkündür. Təklif olunan həll yollarının paralel şəkildə tətbiqi sosial müdafiə sisteminin daha effektiv, inklüziv və dayanıqlı olmasına şərait yaradacaqdır [12, s.304].

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiə sistemi son illərdə əhəmiyyətli inkişaf mərhələsi keçsə də, onun effektivliyinin artırılması üçün hələ də bir sıra problemlərin həlli zəruridir. Mövcud çatışmazlıqlar – ünvanlı sosial yardımın qeyri-dəqiqliyi, sosial ödənişlərin real yaşayış səviyyəsinə tam uyğun olmaması, qeyri-rəsmi məşğulluğun geniş yayılması və regionlararası fərqlər – sosial müdafiə sisteminin dayanıqlılığına və ədalətliliyinə mənfi təsir göstərir.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün sosial siyasətin daha çevik, şəffaf və inklüziv əsasda qurulması vacibdir. Rəqəmsallaşma prosesinin genişləndirilməsi, vahid məlumat bazalarının yaradılması və sosial yardım mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ünvanlılığın artırılmasına xidmət edəcəkdir. Eyni zamanda, sosial müavinətlərin və pensiyaların iqtisadi göstəricilərlə uyğunlaşdırılması əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Əmək bazarının inkişaf etdirilməsi, qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılması və sosial sığorta sisteminin genişləndirilməsi sosial müdafiə sisteminin maliyyə dayanıqlığını təmin edən

əsas amillərdəndir. Bununla yanaşı, regionlarda sosial infrastrukturun gücləndirilməsi və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması sosial bərabərliyin təmin olunmasına imkan yaradacaqdır.

Nəticə etibarilə, sosial müdafiə sisteminin davamlı inkişafı yalnız iqtisadi artım deyil, həm də effektiv idarəetmə, institusional islahatlar və insan yönümlü siyasət vasitəsilə mümkündür. Kompleks və balanslaşdırılmış yanaşma tətbiq olunduğu təqdirdə, Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi daha güclü, ədalətli və dayanıqlı formaya çevrilərək əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və cəmiyyətin sosial sabitliyinin təmin olunmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. (2021). Azərbaycanda sosial siyasətin prioritet istiqamətləri. *İqtisadiyyat və idarəetmə*, 2(4), 55–68.
2. Hüseynova, L. (2022). Sosial müdafiə sistemində ünvanlı yardım mexanizmlərinin təhlili. *AMEA Xəbərləri*, 1, 112–120.
3. Devereux, S., & Sabates-Wheeler, R. (2004). Transformative social protection. *IDS Working Paper*, 232, 1–30.
4. Holzmann, R., & Jørgensen, S. (2001). Social risk management: A new conceptual framework for social protection. *World Bank Social Protection Discussion Paper*, 0006, 1–35.
5. Cantillon, B. (2011). The paradox of the social investment state. *Journal of European Social Policy*, 21(5), 432–449.
6. Mkandawire, T. (2005). Targeting and universalism in poverty reduction. *Social Policy and Development Programme Paper*, 23, 1–27.
7. Atkinson, A. B. (2015). *Inequality: What can be done?* Cambridge, MA: Harvard University Press, 384 s.
8. Stiglitz, J. E. (2012). *The price of inequality*. New York: W.W. Norton & Company, 448 s.
9. Devereux, S., & Sabates-Wheeler, R. (2004). Transformative social protection. *IDS Working Paper*, 232, 30 s.
10. Holzmann, R., & Jørgensen, S. (2001). Social risk management: A new conceptual framework for social protection. *World Bank Discussion Paper*, 0006, 35 s.
11. Standing, G. (2011). *The precariat: The new dangerous class*. London: Bloomsbury Academic, 198 s.
12. Bonoli, G. (2013). *The origins of active social policy*. Oxford: Oxford University Press, 304 s.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASLNDA ƏHALİNİN SOSİAL MÜDAFİƏSİ İLƏ BAĞLI MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Murad Əlimuradov

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiəsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmaqla, vətəndaşların rifahının təmin edilməsinə, sosial bərabərliyin qorunmasına və həssas qrupların müdafiəsinə yönəlmiş kompleks mexanizmləri əhatə edir. Son illərdə həyata keçirilən islahatlara baxmayaraq, sosial müdafiə sistemində müəyyən problemlər qalmaqda davam edir və bu problemlər sistemin effektivliyinə təsir göstərir.

Mövcud problemlər sırasında sosial yardımın ünvanlılığının tam təmin olunmaması, bəzi hallarda ehtiyacı olmayan şəxslərin sistemdən faydalanması, digər tərəfdən isə həqiqətən ehtiyacı olanların sistemdən kənarda qalması xüsusi yer tutur. Bununla yanaşı, sosial müavinətlərin məbləğinin bəzi hallarda yaşayış minimumuna tam uyğun gəlməməsi əhalinin həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Regionlar üzrə sosial təminat imkanlarında fərqlər, qeyri-rəsmi məşğulluğun geniş yayılması və bu səbəbdən sosial sığorta sisteminə daxilolmaların məhdud olması da əsas problemlərdən hesab olunur. Əlavə olaraq, sosial xidmətlərin keyfiyyətində və əlçatanlığında mövcud olan çatışmazlıqlar, xüsusilə kənd və ucqar ərazilərdə yaşayan əhali üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

Bu problemlərin həlli üçün bir sıra mühüm istiqamətlər müəyyən edilə bilər. İlk növbədə, sosial yardım sisteminin rəqəmsallaşdırılması və məlumat bazalarının inteqrasiyası vasitəsilə ünvanlılığın artırılması vacibdir. Eyni zamanda, sosial müavinətlərin və pensiyaların yaşayış minimumuna uyğunlaşdırılması və inflyasiya səviyyəsinə uyğun indeksləşdirilməsi əhalinin rifahının yüksəldilməsinə xidmət edəcəkdir. Qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılması, əmək bazarının şəffaflaşdırılması və sosial sığorta mexanizmlərinin genişləndirilməsi də sistemin dayanıqlığını artıracaqdır.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АЗЕРБАЙДЖАН И ИХ РЕШЕНИЯ

Мурад Алимурадов

РЕЗЮМЕ

В Азербайджанской Республике социальная защита населения является одним из приоритетных направлений государственной политики и включает в себя комплексные механизмы, направленные на обеспечение благополучия граждан, защиту социального равенства и защиту уязвимых групп населения. Несмотря на реформы, проведенные в последние годы, в системе социальной защиты сохраняются определенные проблемы, влияющие на эффективность системы.

Среди актуальных проблем особое место занимают неполная адресность социальной помощи, в некоторых случаях, когда из системы получают пособия люди, которые в них не нуждаются, а те, кто действительно в них нуждается, остаются вне системы. Наряду с этим, тот факт, что размер социальных пособий в некоторых случаях не полностью соответствует прожиточному минимуму, негативно сказывается на уровне жизни населения. К основным проблемам также относятся различия в возможностях социального обеспечения в разных регионах, широкое распространение неформальной занятости и, следовательно, ограниченный доступ к системе социального страхования. Кроме того, существующие недостатки в качестве и доступности социальных услуг создают определенные трудности, особенно для населения, проживающего в сельской и отдаленной местности.

Для решения этих проблем можно выделить ряд важных направлений. Прежде всего, важно повысить адресность за счет цифровизации системы социальной помощи и интеграции баз данных. В то же время, корректировка социальных пособий и пенсий до прожиточного минимума и их индексация в соответствии с уровнем инфляции будут способствовать улучшению благосостояния населения. Сокращение неформальной занятости, повышение прозрачности рынка труда и расширение механизмов социального страхования также повысят устойчивость системы.

CURRENT PROBLEMS RELATED TO SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THEIR SOLUTIONS

Murad Alimuradov

ABSTRACT

In the Republic of Azerbaijan, social protection of the population is one of the priority directions of state policy and includes complex mechanisms aimed at ensuring the well-being of citizens, protecting social equality and protecting vulnerable groups. Despite the reforms implemented in recent years, certain problems continue to remain in the social protection system, and these problems affect the effectiveness of the system.

Among the current problems, the lack of full targeting of social assistance, in some cases, the benefit of people who do not need it from the system, while on the other hand, those who really need it are left out of the system, occupy a special place. Along with this, the fact that the amount of social benefits in some cases does not fully correspond to the subsistence minimum negatively affects the standard of living of the population. Differences in social security opportunities across regions, the widespread use of informal employment and, therefore, limited access to the social insurance system are also considered to be the main problems. In addition, the existing shortcomings in the quality and accessibility of social services create certain difficulties, especially for the population living in rural and remote areas.

A number of important directions can be identified to solve these problems. First of all, it is important to increase targeting through the digitalization of the social assistance system and the integration of databases. At the same time, adjusting social benefits and pensions to the subsistence minimum and indexing them according to the inflation rate will serve to improve the well-being of the population. Reducing informal employment, making the labor market transparent and expanding social insurance mechanisms will also increase the sustainability of the system.

RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA ŞƏRAİTİNDƏ CRM SİSTEMLƏRİNİN STRATEJİ İDARƏETMƏ ALƏTİ KİMİ ROLU: AZƏRBAYCAN MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TƏCRÜBƏSİ ƏSASINDA TƏHLİL

Şahnaz Əziz qızı Əhmədova
Xəzər Universitetinin I kurs magistrantı
E-mail: sahnazahmedova@gmail.com

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya, CRM, müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi, rəqəmsallaşma, marketinq, müştəri təcrübəsi, strateji idarəetmə
Key words: digital transformation, CRM, customer relationship management, digitalization, marketing, customer experience, strategic management
Ключевые слова: цифровая трансформация, CRM, управление взаимоотношениями с клиентами, цифровизация, маркетинг, клиентский опыт, стратегическое управление.

Müasir biznes mühitində rəqəmsal transformasiya müəssisələrin fəaliyyət istiqamətlərini dəyişdirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Texnologiyaların inkişafı, məlumatların emalı imkanlarının genişlənməsi və müştəri davranışlarında baş verən dəyişikliklər şirkətləri ənənəvi idarəetmə modellərini yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur etmişdir. Xüsusilə marketinq və satış fəaliyyətində rəqəmsal həllərin tətbiqi yalnız əməliyyat proseslərinin sürətləndirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda qərarvermə mexanizmlərinin daha dəqiq və əsaslandırılmış şəkildə qurulmasına imkan yaradır [15;16;17].

Bu prosesdə müştərilərlə münasibətlərin idarə edilməsi sistemləri (CRM) xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Son illərdə CRM anlayışı biznes mühitində geniş istifadə olunsa da, praktikada bu sistemlərə yanaşma əksər hallarda onların həqiqi mahiyyətini tam əks etdirmir. Bir çox müəssisələr CRM-i yalnız müştəri məlumatlarının saxlanılması və ya kommunikasiya proseslərinin idarə olunması üçün istifadə olunan texniki platforma kimi qəbul edir. Halbuki müasir yanaşmalar CRM sistemlərini şirkətin marketinq, satış və xidmət fəaliyyətlərini birləşdirən strateji idarəetmə aləti kimi qiymətləndirir [9; 12; 13].

Beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal transformasiyanın uğuru yalnız yeni texnologiyaların tətbiqindən deyil, həmin texnologiyaların biznes strategiyasına inteqrasiya olunmasından asılıdır. Westerman, Kane və Rogers kimi müəlliflər rəqəmsal transformasiyanı texnoloji dəyişiklikdən daha çox təşkilati və strateji dəyişiklik prosesi kimi xarakterizə edirlər. Bu yanaşmaya görə müəssisənin rəqabət üstünlüyü əldə etməsi üçün texnologiya məqsəd deyil, məqsədə çatmaq üçün vasitə rolunu oynamalıdır [7; 15; 17].

Azərbaycan bazarında da son illərdə rəqəmsallaşma istiqamətində müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunur. Xüsusilə bank, telekommunikasiya, avtomobil, tikinti və xidmət sektorlarında müxtəlif rəqəmsal həllərin tətbiqi genişlənməkdədir. Bununla belə, CRM sistemlərinin strateji idarəetmə aləti kimi istifadəsi hələ də istənilən səviyyədə deyil. Bir çox hallarda müştəri məlumatlarının idarə olunması Excel cədvəlləri və ya məhdud funksionallığa malik lokal sistemlər vasitəsilə həyata keçirilir. Nəticədə məlumatların keyfiyyəti, onların analitik məqsədlərlə istifadəsi və qərarvermə proseslərinə inteqrasiyası ilə bağlı problemlər yaranır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2024-cü ildə müəssisələrin 72,2%-i kompüterlərdən, 62,6%-i isə internet şəbəkəsindən istifadə etmişdir ki, bu da rəqəmsal infrastrukturun inkişaf etdiyini göstərir. Bununla belə, texnoloji

imkanların genişlənməsi CRM sistemlərinin strateji səviyyədə tətbiqini tam təmin etmir [18].

Müştəri münasibətlərinin idarə edilməsində əsas məqsəd yalnız satışın həyata keçirilməsi deyil, müştəri ilə uzunmüddətli və qarşılıqlı faydaya əsaslanan münasibətlərin qurulmasıdır. Müasir bazar şəraitində məhsullar və xidmətlər arasında fərqlərin azalması fonunda rəqabət üstünlüyü daha çox müştəri təcrübəsinin keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan CRM sistemləri müəssisələrə müştəri davranışlarını daha yaxşı anlamaq, onların ehtiyaclarını müəyyən etmək və fərdiləşdirilmiş yanaşma tətbiq etmək imkanı verir.

CRM sistemlərinin inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda görünür ki, ilkin dövrlərdə bu sistemlər əsasən məlumatların saxlanılması funksiyasını yerinə yetirmişdir. Sonrakı mərhələlərdə isə analitik imkanların genişlənməsi nəticəsində CRM sistemləri qərarvermə proseslərinin mühüm elementinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə CRM platformaları satış, marketinq, müştəri xidmətləri, rəqəmsal kommunikasiya və məlumat analitikası funksiyalarını vahid sistem çərçivəsində birləşdirir [1; 9; 14]

Rəqəmsal transformasiya və CRM sistemləri arasındakı əlaqə xüsusilə məlumat əsaslı idarəetmə yanaşmasının inkişafı ilə daha da güclənmişdir. Müştəri haqqında toplanan məlumatların həcmi artdıqca onların sistemli şəkildə emalı və istifadəsi zərurəti yaranmışdır. Bu isə CRM sistemlərinin sadəcə məlumat bazası olmaqdan çıxaraq biznesin strateji idarə olunmasında iştirak edən platformalara çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, CRM sistemlərinin uğurlu tətbiqi ilk növbədə məlumatların keyfiyyətindən asılıdır. Natamam və ya qeyri-dəqiq məlumatlar əsasında qəbul edilən qərarlar biznes nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də müasir yanaşmada CRM sistemlərinin effektivliyi yalnız proqram təminatının imkanları ilə deyil, məlumatların toplanması, emalı, yoxlanılması və istifadə olunması mexanizmləri ilə qiymətləndirilir [3; 4; 11].

Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya şəraitində CRM sistemlərinin strateji idarəetmə aləti kimi rolu xüsusi aktuallıq kəsb edir. Azərbaycan müəssisələrinin təcrübəsinin təhlili göstərir ki, texnologiyanın mövcudluğu ilə onun effektiv istifadəsi arasında ciddi fərq mövcuddur. Məhz bu fərqin araşdırılması və CRM sistemlərinin idarəetmə baxımından qiymətləndirilməsi mövzunun elmi və praktiki əhəmiyyətini müəyyən edir.

Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya prosesləri son illərdə daha sürətli inkişaf etməyə başlasa da, CRM sistemlərinin tətbiqi və istifadəsi sahəsində hələ də ciddi fərqlər müşahidə olunur. Müxtəlif sektorlar üzrə aparılan müşahidələr göstərir ki, bəzi şirkətlər CRM sistemlərini təşkilati idarəetmənin əsas elementlərindən biri kimi qəbul etdiyi halda, digər müəssisələrdə bu sistemlər yalnız müştəri məlumatlarının saxlanılması üçün istifadə olunur.

Xüsusilə bank sektorunda CRM sistemlərinin tətbiqi daha yüksək səviyyədə müşahidə edilir. Müştəri məlumatlarının toplanması, davranış modellərinin təhlili və fərdiləşdirilmiş təkliflərin hazırlanması istiqamətində rəqəmsal həllərdən geniş istifadə olunur. Bunun əksinə olaraq bəzi digər sahələrdə CRM yanaşması daha çox əməliyyat xarakteri daşıyır və sistemlərin analitik potensialından tam istifadə edilmir [2; 9].

İnşaat və daşınmaz əmlak sektorunda aparılan müşahidələr göstərir ki, CRM sistemlərinin tətbiqi əsasən satış proseslərinin idarə olunmasına yönəlmişdir. Potensial müştərilərin qeydiyyatı, müraciətlərin izlənilməsi və satış hunisinin idarə olunması kimi funksiyalar aktiv şəkildə istifadə olunsa da, müştəri davranışlarının uzunmüddətli təhlili və fərdiləşdirilmiş kommunikasiya strategiyalarının qurulması sahəsində müəyyən boşluqlar mövcuddur. Halbuki bu sektor yüksək dəyərli məhsulların satışı ilə xarakterizə olunduğundan müştərinin qərarvermə prosesi daha uzun və mürəkkəb olur. Bu isə CRM sistemlərinin strateji səviyyədə istifadəsini daha vacib edir [12;13].

Avtomobil sektorunda da oxşar vəziyyət müşahidə edilir. Müştəri ilə ilkin təmasdan satışın tamamlanmasına qədər olan mərhələlərdə CRM sistemləri müəyyən səviyyədə tətbiq olunsa da, satışdan sonrakı münasibətlərin idarə olunması və loyallıq proqramlarının qurulması istiqamətində potensial tam reallaşdırılmamışdır. Nəticədə müştəri haqqında toplanan məlumatlar növbəti satış imkanlarının yaradılmasında və ya müştəri dəyərinin artırılmasında lazımi səviyyədə istifadə olunmur [14].

Aparılan təhlillər göstərir ki, yerli bazarda CRM sistemlərinin effektivliyini məhdudlaşdıran əsas problem texnologiyanın olmaması deyil. Əsas problem texnologiyanın məqsədinin və rolunun düzgün başa düşülməməsidir. Bir çox müəssisələrdə CRM sisteminin tətbiqi layihənin son nöqtəsi kimi qəbul edilir. Halbuki sistemin qurulması yalnız başlanğıc mərhələdir. Əsas dəyər həmin sistemdə toplanan məlumatların təhlili, onların qərarvermə prosesinə inteqrasiyası və nəticələrin davamlı şəkildə ölçülməsi ilə formalaşır.

Praktik müşahidələr göstərir ki, məlumatların keyfiyyəti ilə bağlı problemlər yerli şirkətlərdə ən çox rast gəlinən çətinliklərdən biridir. Məlumatların natamam daxil edilməsi, standartlaşdırılmış yanaşmanın olmaması və nəzarət mexanizmlərinin zəifliyi CRM sistemlərinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bir çox hallarda rəhbərlik sistemdə mövcud olan məlumatlara etibar etmədiyi üçün qərarlar yenidən subyektiv yanaşmalar əsasında qəbul edilir. Bu isə CRM sistemlərinin əsas məqsədini zəiflədir.

Digər mühüm problem müxtəlif kommunikasiya kanalları arasında inteqrasiyanın olmamasıdır. Müasir müştəri şirkətlə sosial media, veb sayt, mobil tətbiq, telefon və ya fiziki satış nöqtələri vasitəsilə əlaqə qura bilər. Lakin bu kanalların vahid sistemdə birləşdirilməməsi nəticəsində müştəri haqqında məlumatlar parçalanır və tam mənzərə formalaşmır. Nəticədə həm müştəri təcrübəsi zəifləyir, həm də şirkətin analitik imkanları məhdudlaşır.

Bu problemlərin fonunda CRM sistemlərinin strateji idarəetmə aləti kimi qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir yanaşmaya görə CRM yalnız proqram təminatı deyil, təşkilatın müştəri yönümlü idarəetmə fəlsəfəsinin texnoloji ifadəsidir. Sistemlərin uğuru onların texniki imkanlarından daha çox rəhbərliyin yanaşması, təşkilati mədəniyyət və məlumat əsaslı idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi ilə bağlıdır [15; 16; 17].

Bu baxımdan Azərbaycan müəssisələrində CRM sistemlərinin gələcək inkişaf perspektivləri məhz texnologiyanın genişlənməsi ilə deyil, onun daha strateji və sistemli istifadəsi ilə əlaqələndirilməlidir. Rəqəmsal transformasiya proseslərinin növbəti mərhələsində əsas diqqət texnoloji alətlərin alınmasına deyil, həmin alətlərin biznes dəyərinə çevrilməsinə yönəldilməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycan müəssisələrinin təcrübəsi əsasında CRM sistemlərinin yalnız texnoloji platforma kimi deyil, strateji idarəetmə aləti kimi qiymətləndirilməsindədir. Araşdırma nəticəsində CRM sistemlərinin effektivliyinə təsir edən əsas amillər müəyyən edilmiş, məlumatların idarə olunması, təşkilati yanaşma və rəhbərlik dəstəyinin sistemlərin uğurlu tətbiqində həlledici rol oynadığı əsaslandırılmışdır [9; 12; 13].

Aparılmış təhlillər göstərir ki, rəqəmsal transformasiya müasir müəssisələrin fəaliyyətində mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir və onun təsiri yalnız texnoloji dəyişikliklərlə məhdudlaşmır. Rəqəmsal transformasiya biznes proseslərinin yenidən qurulmasına, qərarvermə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə və müştəri yönümlü idarəetmə modelinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu prosesin ən vacib elementlərindən biri isə müştərilərlə münasibətlərin idarə edilməsi sistemləridir.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin və KOBİA-nın hesabatlarında da qeyd olunduğu kimi, rəqəmsallaşmanın əsas çağırışlarından biri

texnologiyanın tətbiqi ilə yanaşı insan kapitalının və idarəetmə yanaşmalarının inkişaf etdirilməsidir [19; 20].

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, CRM sistemlərinin effektivliyi onların texniki xüsusiyyətlərindən daha çox tətbiq olunma fəlsəfəsindən asılıdır. Yerli bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, CRM sistemlərinin mövcudluğu hər zaman yüksək nəticə əldə olunacağı anlamına gəlmir. Əsas fərq sistemlərin necə idarə olunması, məlumatların necə toplanması və əldə olunan məlumatların qərarvermə proseslərinə hansı səviyyədə inteqrasiya olunması ilə bağlıdır.

Araşdırma çərçivəsində müəyyən edilmişdir ki, CRM sistemlərinin tətbiqində rast gəlinən əsas problemlər məlumatların keyfiyyətinin aşağı olması, vahid standartların olmaması, müxtəlif kommunikasiya kanalları arasında inteqrasiyanın zəifliyi və nəzarət mexanizmlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə əlaqədardır. Bu problemlər nəticəsində bir çox müəssisələr CRM sistemlərinin potensialından tam istifadə edə bilmir və rəqəmsal transformasiya prosesindən gözlənilən nəticələri əldə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Müasir biznes mühitində rəqabət üstünlüyünün əsas mənbələrindən biri məlumatdır. Məlumatların düzgün toplanması, emalı və təhlili müəssisələrə bazarı daha dəqiq anlamaq, müştəri davranışlarını proqnozlaşdırmaq və fərdiləşdirilmiş təkliflər hazırlamaq imkanı verir. Bu baxımdan CRM sistemləri yalnız müştəri məlumatlarının saxlanıldığı platforma deyil, təşkilatın strateji idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış etməlidir [5; 9; 14]

Müəllifin fikrincə, Azərbaycan müəssisələrində CRM sistemlərinin inkişafı üçün növbəti mərhələdə əsas diqqət yeni texnologiyaların alınmasına deyil, mövcud sistemlərin səmərəli istifadəsinə yönəldilməlidir. Bir çox hallarda şirkətlər texnoloji imkanların məhdudluğundan deyil, mövcud imkanlardan tam istifadə edə bilmədiklərindən gözlənilən nəticələri əldə etmirlər. Bu səbəbdən CRM layihələrinin uğuru ilk növbədə təşkilati yanaşmanın, rəhbərlik dəstəyinin və məlumat əsaslı idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılmasından asılıdır [4; 12; 13]

Eyni zamanda müəssisələrdə CRM fəaliyyətinin nəticələrinin ölçülməsi üçün KPI sistemlərinin tətbiqi, məlumatların keyfiyyətinə nəzarət mexanizmlərinin yaradılması və mütəmadi audit proseslərinin həyata keçirilməsi vacib hesab olunur. Bu tədbirlər CRM sistemlərinin yalnız əməliyyat səviyyəsində deyil, strateji səviyyədə də effektiv fəaliyyət göstərməsinə imkan yarada bilər.

Beləliklə, aparılmış araşdırma irəli sürülmüş hipotezin təsdiq olunduğunu göstərir. CRM sistemlərinin rəqəmsal alətlərlə inteqrasiyası, məlumatların keyfiyyətli idarə olunması və effektiv nəzarət mexanizmlərinin qurulması müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsinə, qərarvermə keyfiyyətinin artmasına və biznes nəticələrinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Buttle, F., & Maklan, S. Customer Relationship Management: Concepts and Technologies. Routledge, 2019.
2. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. Digital Marketing. Pearson Education, 2019.
3. Chen, I.J., & Popovich, K. Understanding Customer Relationship Management. Business Process Management Journal, 2003.
4. Coltman, T. Why Build a Customer Relationship Management Capability? Journal of Strategic Information Systems, 2007.
5. Davenport, T.H., & Harris, J.G. Competing on Analytics. Harvard Business School Press, 2007.
6. Grewal, D., Roggeveen, A.L., & Nordfält, J. The Future of Retailing. Journal of Retailing, 2017.

7. Kane, G.C., Palmer, D., Phillips, A.N., Kiron, D., & Buckley, N. Strategy, Not Technology, Drives Digital Transformation. MIT Sloan Management Review, 2015.
8. Kietzmann, J.H., Hermkens, K., McCarthy, I.P., & Silvestre, B.S. Social Media? Get Serious! Business Horizons, 2011.
9. Kumar, V., & Reinartz, W. Customer Relationship Management: Concept, Strategy and Tools. Springer, 2018.
10. Nambisan, S., Lyytinen, K., Majchrzak, A., & Song, M. Digital Innovation Management. MIS Quarterly, 2017.
11. Ngai, E.W.T. Customer Relationship Management Research. Marketing Intelligence & Planning, 2005.
12. Payne, A., & Frow, P. A Strategic Framework for Customer Relationship Management. Journal of Marketing, 2005.
13. Payne, A., & Frow, P. Strategic Customer Management. Cambridge University Press, 2013.
14. Peppers, D., & Rogers, M. Managing Customer Relationships. Wiley, 2011.
15. Rogers, D.L. The Digital Transformation Playbook. Columbia University Press, 2016.
16. Vial, G. Understanding Digital Transformation. Journal of Strategic Information Systems, 2019.
17. Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. Leading Digital. Harvard Business Review Press, 2014.
18. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. İnformasiya cəmiyyəti. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə göstəriciləri üzrə statistik məcmuə. Bakı, 2024.
19. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri və rəqəmsallaşma göstəriciləri üzrə analitik hesabat. Bakı, 2023.
20. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA). Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərində rəqəmsal həllərin tətbiqi vəziyyəti üzrə analitik icmal. Bakı, 2023.

RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA ŞƏRAİTİNDƏ CRM SİSTEMLƏRİNİN STRATEJİ İDARƏETMƏ ALƏTİ KİMİ ROLU: AZƏRBAYCAN MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TƏCRÜBƏSİ ƏSASINDA TƏHLİL

Şahnaz Əhmədova

XÜLASƏ

Məqalədə rəqəmsal transformasiya şəraitində müştərilərlə münasibətlərin idarə edilməsi sistemlərinin (CRM) strateji idarəetmə aləti kimi rolu araşdırılmışdır. Müasir biznes mühitində rəqəmsal transformasiya yalnız texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda müəssisələrin idarəetmə yanaşmalarında və qərarvermə mexanizmlərində fundamental dəyişikliklər yaradır. Tədqiqat çərçivəsində CRM sistemlərinin inkişaf mərhələləri, onların rəqəmsal transformasiya prosesində tutduğu yer və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında rolu təhlil edilmişdir. Azərbaycan müəssisələrinin təcrübəsinin araşdırılması nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, CRM sistemlərinin tətbiqində əsas problemlər texnologiya çatışmazlığından deyil, məlumatların idarə olunması, təşkilati yanaşma, inteqrasiya səviyyəsi və strateji baxışın yetərsizliyindən irəli gəlir. Məqalədə CRM sistemlərinin strateji idarəetmə aləti kimi qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti əsaslandırılmış, onların effektiv tətbiqi üçün praktik tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Araşdırma nəticələri göstərir ki, məlumat əsaslı idarəetmə yanaşmasının tətbiqi, müştəri məlumatlarının keyfiyyətli idarə olunması və CRM sistemlərinin biznes strategiyasına inteqrasiyası müəssisələrin fəaliyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasına, müştəri məmnuniyyətinin artmasına və uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsinə mühüm töhfə verir.

РОЛЬ CRM-СИСТЕМ КАК ИНСТРУМЕНТА СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ ОПЫТА ПРЕДПРИЯТИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Шахназ Ахмедова

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется роль CRM-систем как инструмента стратегического управления в условиях цифровой трансформации. Отмечается, что цифровая трансформация представляет собой не только внедрение современных технологий, но и изменение подходов к управлению бизнес-процессами, принятию решений и взаимодействию с клиентами. В работе рассмотрены теоретические основы CRM-систем, этапы их развития и особенности применения в современных организациях. На основе анализа практики азербайджанских предприятий выявлено, что основные проблемы внедрения CRM связаны не столько с технологическими ограничениями, сколько с качеством управления данными, недостаточной интеграцией бизнес-процессов и отсутствием стратегического подхода. Особое внимание уделено значению CRM как инструмента формирования долгосрочных отношений с клиентами и повышения конкурентоспособности предприятий. По результатам исследования предложены практические рекомендации по совершенствованию использования CRM-систем в организациях. Сделан вывод о том, что эффективная интеграция CRM в систему стратегического управления способствует повышению качества принимаемых решений, росту удовлетворенности клиентов и достижению устойчивых конкурентных преимуществ.

THE ROLE OF CRM SYSTEMS AS A STRATEGIC MANAGEMENT TOOL IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION: AN ANALYSIS BASED ON THE EXPERIENCE OF AZERBAIJANI ENTERPRISES

Shahnaz Ahmadova

SUMMARY

The article examines the role of Customer Relationship Management (CRM) systems as a strategic management tool in the context of digital transformation. Digital transformation is considered not only as the adoption of new technologies but also as a fundamental change in managerial approaches, business processes, and decision-making mechanisms. The study analyzes the theoretical foundations of CRM systems, their evolution, and their significance in modern organizations. Based on the analysis of Azerbaijani enterprises, it is revealed that the main barriers to effective CRM implementation are related not to technological limitations but to data management practices, insufficient process integration, and the lack of a strategic perspective. The paper highlights the importance of CRM systems in building long-term customer relationships, improving customer experience, and strengthening organizational competitiveness. Practical recommendations are provided to enhance the effectiveness of CRM implementation and utilization. The findings demonstrate that integrating CRM systems into strategic management processes contributes to better decision-making, improved customer satisfaction, higher operational efficiency, and the achievement of sustainable competitive advantages in a rapidly changing business environment.

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASİYASINDA SOSİAL İŞİN ROLU

Elnurə İsmayılova Ələddin qızı
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, müəllim
elnureismayilova25@gmail.com

Açar sözlər: əlillik, sosial iş, sosial inteqrasiya, inklüziv cəmiyyət.
Ключевые слова: инвалидность, социальная работа, социальная интеграция, инклюзивное общество.
Key words: disability, social work, social integration, inclusive society.

Giriş. Müasir dövrdə insan hüquqlarının qorunması və sosial inklüzivliyin təmin olunması sosial siyasətin əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir. Bu baxımdan əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətin bütün sahələrində bərabər və fəal iştirakının təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əlillik yalnız fərdin fiziki və ya psixoloji vəziyyəti ilə bağlı deyil, həm də onun yaşadığı sosial mühitin imkanları və məhdudiyyətləri ilə əlaqədar olan mürəkkəb sosial hadisədir.Müasir cəmiyyətlərdə sosial bərabərlik və inklüzivlik prinsipləri sosial siyasətin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu kontekstdə əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə tam və bərabərhüquqlu şəkildə inteqrasiyası mühüm sosial məsələ kimi çıxış edir. Əlillik yalnız tibbi problem kimi deyil, həm də sosial, iqtisadi və psixoloji amillərlə əlaqəli kompleks bir fenomen kimi qiymətləndirilir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məlumatlarına görə, dünyada bir milyarddan çox insan müəyyən növ əlilliklə yaşayır və onların böyük bir hissəsi sosial xidmətlərə və sosial müdafiə sistemlərinə ehtiyac duyur [1]. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası onların təhsil, məşğulluq və sosial münasibətlərdə bərabər imkanlara malik olması ilə bağlıdır.Bu prosesdə sosial iş mühüm rol oynayır. Sosial işçilər əlilliyi olan şəxslərin sosial adaptasiyasına dəstək göstərir, onların hüquqlarını müdafiə edir və sosial xidmətlərə çıxışını təmin edirlər.Məqalənin məqsədi əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasında sosial işin rolunu və bu sahədə tətbiq olunan əsas sosial iş metodlarını təhlil etməkdir. Əlillik anlayışı və sosial yanaşma Əlillik anlayışı müxtəlif elmi yanaşmalar çərçivəsində izah olunur. Ənənəvi tibbi modelə görə əlillik fərdin fiziki və ya psixoloji funksiyalarında olan məhdudiyyətlər kimi izah edilir. Lakin müasir sosial model əlilliyi yalnız tibbi problem kimi deyil, cəmiyyət tərəfindən yaradılan sosial maneələrin nəticəsi kimi qiymətləndirir [2]. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına görə əlillik fiziki, psixoloji və ya sensor məhdudiyyətlərin sosial mühitdə iştirak imkanlarını məhdudlaşdırması ilə xarakterizə olunur [3]. Bu yanaşma göstərir ki, əlilliyi olan şəxslərin qarşılaşdıqları problemlər yalnız sağlamlıq vəziyyəti ilə deyil, həm də sosial mühitin uyğunlaşdırılmaması ilə əlaqədardır.Bu səbəbdən müasir sosial siyasətdə inklüzivlik prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial iş və əlilliyi olan şəxslərlə işin xüsusiyyətləri Sosial iş cəmiyyətin həssas qruplarına sosial dəstək göstərən və onların sosial rifahını artırmağa yönəlmiş peşə fəaliyyətidir. Əlilliyi olan şəxslərlə sosial iş fəaliyyətinin əsas məqsədi onların sosial hüquqlarını qorumaq, sosial xidmətlərə çıxış imkanlarını genişləndirmək və cəmiyyətə inteqrasiyasına dəstək verməkdir. Bu prosesdə sosial işçilər fərdi, ailə və icma səviyyəsində müxtəlif müdaxilə metodlarından istifadə edirlər.Əlilliyi olan şəxslərlə sosial işin əsas xüsusiyyətlərindən biri fərdi yanaşmanın tətbiq edilməsidir. Hər bir fərdin ehtiyacları, sosial vəziyyəti və psixoloji xüsusiyyətləri fərqli olduğuna görə sosial işçilər fərdi sosial xidmət planları hazırlayırlar. Bu planlar fərdin sosial adaptasiyasını gücləndirmək, gündəlik həyat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və müstəqil həyat sürməsinə kömək etmək məqsədi daşıyır. Sosial işçilərin fəaliyyətinin digər mühüm istiqamətlərindən biri sosial reabilitasiya

tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. Sosial reabilitasiya əlilliyi olan şəxslərin sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə, onların sosial münasibətlər qurmasına və ictimai həyatda iştirakına şərait yaradır. Bu tədbirlər fərdlərin cəmiyyətə uyğunlaşmasına və sosial təcridin qarşısının alınmasına kömək edir. Bundan əlavə, sosial işçilər əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsində və sosial müdafiə sistemindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsində mühüm rol oynayırlar. Onlar fərdlərin sosial yardım proqramlarına, reabilitasiya xidmətlərinə və digər sosial xidmətlərə çıxışını təmin etmək üçün dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edirlər. Bu fəaliyyətlər sosial ədalətin təmin olunmasına və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verir.Sosial iş fəaliyyətində ailə ilə iş də mühüm yer tutur. Əlilliyi olan şəxslərin sosial adaptasiyasında ailənin dəstəyi böyük əhəmiyyət daşıyır. Sosial işçilər ailə üzvlərini maarifləndirir, onlara psixoloji dəstək göstərir və ailə daxilində sağlam sosial münasibətlərin formalaşmasına kömək edirlər. Bu yanaşma fərdin sosial mühitə daha asan uyğunlaşmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, sosial işçilərin fəaliyyəti əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Sosial reabilitasiya, psixososial dəstək, hüquqların müdafiəsi və sosial xidmətlərin təşkili kimi fəaliyyətlər onların cəmiyyətin aktiv üzvlərinə çevrilməsinə və həyat keyfiyyətlərinin yüksəlməsinə imkan yaradır. Əlilliyi olan şəxslərlə sosial iş fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: 1. Sosial reabilitasiya Sosial reabilitasiya fərdlərin sosial bacarıqlarının bərpasına və cəmiyyətə adaptasiyasına yönəlmiş tədbirləri əhatə edir. 2. Sosial müdafiə və hüquqların müdafiəsi Sosial işçilər əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının qorunmasında və sosial xidmətlərdən istifadə imkanlarının genişləndirilməsində mühüm rol oynayırlar. 3. Psixososial dəstək Əlillik bir çox hallarda psixoloji stress və sosial təcrid kimi problemlərə səbəb olur. Sosial işçilər psixoloji dəstək və sosial adaptasiya proqramları vasitəsilə bu problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edirlər.

Əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyasına təsir edən amillər Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası bir çox sosial, iqtisadi və mədəni amillərdən asılıdır. Bu amillər fərdlərin cəmiyyətin sosial həyatında iştirak etməsinə, sosial münasibətlər qurmasına və müstəqil həyat sürməsinə birbaşa təsir göstərir. Sosial inteqrasiyanın uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi üçün əlilliyi olan şəxslərin qarşılaşdığı sosial maneələrin aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil imkanları Təhsil əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyasında əsas rol oynayan amillərdən biridir. İnklüziv təhsil sistemi əlilliyi olan uşaqların digər uşaqlarla birlikdə təhsil almasına imkan yaradır və onların sosial bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Təhsil prosesində bərabər imkanların yaradılması gələcəkdə onların əmək bazarında iştirak etməsinə və müstəqil həyat qurmasına şərait yaradır. Bu baxımdan inklüziv təhsil müasir sosial siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Məşğulluq imkanları Əmək bazarında iştirak sosial inteqrasiyanın vacib komponentlərindən biridir. İş imkanlarının mövcudluğu əlilliyi olan şəxslərin iqtisadi müstəqilliyini artırır və onların cəmiyyətin aktiv üzvünə çevrilməsinə kömək edir. Lakin bir çox hallarda iş mühitinin uyğunlaşdırılmaması və sosial stereotiplər əlilliyi olan şəxslərin məşğulluq imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən dövlət və sosial institutlar tərəfindən inklüziv əmək siyasətinin həyata keçirilməsi vacib hesab olunur. Sosial xidmətlər və reabilitasiya proqramları Sosial xidmətlər və reabilitasiya proqramları əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Sosial reabilitasiya proqramları fərdlərin sosial bacarıqlarının inkişafına, psixoloji dəstək əldə etməsinə və gündəlik fəaliyyətlərə uyğunlaşmasına kömək edir. Bu xidmətlər vasitəsilə fərdlər cəmiyyətə daha asan inteqrasiya edə bilirlər. Cəmiyyətin münasibəti və sosial mühit Əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyasına təsir edən ən vacib amillərdən biri cəmiyyətin onlara qarşı münasibətidir. Sosial stereotiplər və diskriminasiya halları onların sosial həyatında iştirakını məhdudlaşdıra bilər. Bu baxımdan cəmiyyətin maarifləndirilməsi və inklüziv dəyərlərin

təşviqi əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyasını gücləndirən mühüm amillərdən hesab olunur. Nəticə etibarilə, əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyası yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də sosial institutların və dövlət siyasətinin dəstəyi ilə həyata keçirilən kompleks prosesdir. Təhsil, məşğulluq imkanları, sosial xidmətlər və cəmiyyətin müsbət münasibəti bu prosesin əsas amilləri kimi çıxış edir. Metodologiya Bu tədqiqat əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasında sosial işin rolunu araşdırmaq məqsədilə nəzəri və analitik yanaşmalar əsasında həyata keçirilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi sosial iş fəaliyyətinin əlilliyi olan şəxslərin sosial adaptasiyasına və cəmiyyətə inteqrasiyasına təsirini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə mövcud elmi ədəbiyyatın təhlili aparılmış, beynəlxalq təşkilatların hesabatları və sosial siyasət sənədləri nəzərdən keçirilmişdir.Tədqiqatın metodoloji bazasını sosial iş nəzəriyyələri, əlilliyin sosial modeli və inklüziv cəmiyyət konsepsiyası təşkil edir. Bu yanaşmalar əlilliyi olan şəxslərin sosial problemlərinin yalnız tibbi deyil, həm də sosial mühit və institusional faktorlarla bağlı olduğunu izah etməyə imkan verir. Bu kontekstdə sosial işin rolu yalnız sosial yardım göstərməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial müdafiə, hüquqların müdafiəsi və sosial adaptasiya proseslərinin təşkili kimi istiqamətləri də əhatə edir.Tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur: Ədəbiyyatın sistemli təhlili – əlillik, sosial inteqrasiya, sosial iş və inklüziv siyasət mövzularında aparılmış yerli və beynəlxalq elmi tədqiqatlar, monoqrafiyalar və akademik məqalələr araşdırılmışdır. Bu mərhələdə müxtəlif müəlliflərin yanaşmaları müqayisə edilərək ümumi elmi nəticələr müəyyən edilmişdir.

Analitik-sintez metodu – mövcud tədqiqatların nəticələri təhlil olunaraq ümumiləşdirilmiş və əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasında sosial işin əsas funksiyaları müəyyən edilmişdir. Bu metod müxtəlif mənbələrdə təqdim olunan məlumatların sistemləşdirilməsinə və elmi nəticələrin formalaşdırılmasına imkan vermişdir. Müqayisəli təhlil metodu – müxtəlif ölkələrdə əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi və inteqrasiyası sahəsində tətbiq olunan sosial iş təcrübələri müqayisə edilmişdir. Bu yanaşma sosial xidmət sistemlərinin effektivliyini qiymətləndirməyə və sosial inteqrasiyanın inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməyə kömək etmişdir. Normativ-hüquqi sənədlərin təhlili – əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq və milli hüquqi sənədlər, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiyası" və Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi araşdırılmışdır. Bu sənədlərin təhlili sosial siyasətin əsas istiqamətlərini və sosial iş fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən etməyə imkan vermişdir. Konseptual yanaşma – tədqiqat çərçivəsində əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyasına təsir edən əsas sosial və psixoloji amillər müəyyən edilmiş və sosial iş fəaliyyətinin bu prosesdəki rolu konseptual model şəklində izah edilmişdir. İstifadə olunan metodlar əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası prosesini daha geniş və sistemli şəkildə təhlil etməyə imkan vermişdir. Aparılan nəzəri təhlil göstərir ki, sosial iş fəaliyyətinin inkişafı və inklüziv sosial siyasətin tətbiqi əlilliyi olan şəxslərin sosial həyatın müxtəlif sahələrində aktiv iştirakını təmin edən əsas amillərdən biridir. Nəticə Aparılan təhlillər göstərir ki, əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası sosial rifahın və sosial ədalətin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial işçilər bu prosesdə vasitəçi və müdafiəçi rolunu oynayaraq fərdlərin sosial xidmətlərə çıxışını təmin edir və onların sosial adaptasiyasına dəstək göstərirlər. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən aşağıdakı qənaətlərə gəlmək mümkündür: 1.Sosial iş xidmətləri əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyasının əsas mexanizmlərindən biridir; 2.İnklüziv təhsil və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi sosial adaptasiyanı gücləndirir; 3.Sosial siyasətin və sosial xidmətlərin inkişafı əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. Bu istiqamətdə sosial iş proqramlarının və inklüziv sosial siyasətin inkişafı cəmiyyətin daha bərabər və ədalətli formalaşmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında qanun, 2018. 2. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. New York: UN, 2006.

3. Oliver, M. The Politics of Disablement. London: Macmillan, 1990.

4. World Health Organization. World Report on Disability. Geneva: WHO, 2011. 5. Shakespeare, T. Disability Rights and Wrongs. London: Routledge, 2014.

6. Payne, M. Modern Social Work Theory. Oxford University Press, 2021.

7. Zastrow, C. Introduction to Social Work and Social Welfare. Cengage Learning, 2017.

8. Giddens, A. Sociology. Cambridge: Polity Press, 2013. 9. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. New York: UN, 2006.

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASİYASINDA SOSİAL İŞİN ROLU

Elnurə İsmayılova

XÜLASƏ

Bu məqalə sosial işin əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyasında rolunu araşdırır. Müasir cəmiyyətlərdə inklüziv mühitin yaradılması sosial siyasətin əsas prioritetlərindən biri hesab olunur. Əlilliyi olan şəxslər üçün təhsil, məşğulluq, sosial xidmətlər və ictimai həyatda iştirak imkanlarının genişləndirilməsi onların cəmiyyətə inteqrasiyası üçün vacib şərtdir. Sosial işçilər bu prosesdə vasitəçi və dəstəkləyici rol oynayaraq fərdlərin sosial mühitə uyğunlaşmasına və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edirlər. Mövcud ədəbiyyatın təhlili əsasında məqalədə sosial iş təcrübəsinin əsas istiqamətləri və əlilliyi olan şəxslərin inteqrasiyasına təsir edən sosial amillər nəzərdən keçirilir.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В ИНТЕГРАЦИИ ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В ОБЩЕСТВО

Эльнура Исмаилова

АННОТАЦИЯ

Данная статья рассматривает роль социальной работы в социальной интеграции людей с инвалидностью. В современных обществах создание инклюзивной среды считается одним из ключевых приоритетов социальной политики. Расширение возможностей для людей с инвалидностью в сфере образования, трудоустройства, социальных услуг и общественного участия является важным условием их интеграции в общество. Социальные работники играют посредническую и поддерживающую роль в этом процессе, помогая людям адаптироваться к социальной среде и улучшать качество их жизни. На основе анализа существующей литературы в статье рассматриваются основные направления практики социальной работы и социальные факторы, влияющие на интеграцию людей с инвалидностью.

THE ROLE OF SOCIAL WORK IN THE INTEGRATION OF PEOPLE WITH DISABILITIES INTO SOCIETY

Elnura Ismayilova

SUMMARY

This article examines the role of social work in the social integration of persons with disabilities. In modern societies, building an inclusive environment is considered a key priority of social policy. Expanding opportunities for persons with disabilities in education, employment, social services, and public participation is an essential condition for their integration into society. Social workers play a mediating and supportive role in this process by assisting individuals in adapting to social environments and improving their quality of life. Based on a review of existing literature, the article outlines the main directions of social work practice and the social factors influencing the integration of persons with disabilities.

HİMAYƏDAR AİLƏLƏRƏ VERİLƏN UŞAQLARLA SOSİAL İŞİN SOSİAL- HÜQUQİ ƏSASLARI

s.ü.f.d. Ülvi Məmmədəli oğlu Əliyev
Bakı Biznes Universitetinin müəllimi
Aliyev_ulvi_89@mail.ru
Sənubər Polad qızı Osmanova
Bakı Biznes Universitetinin müəllimi
Sanubarosmanovaa@gmail.com

Açar sözlər: himayədar ailə, uşaqların müdafiəsi, sosial iş, bioloji ailə, hüquqi baza.
Ключевые слова: приемная семья, защита детей, социальная работа, биологическая семья, правовая база.
Keywords: foster family, child protection, social work, biological family, legal framework.

Zaman dəyişsə də, bir çox insanlar hələ də keçmiş dövrlərə məxsus həyat tərzinə və müasir cəmiyyətin tələbləri ilə tam uyğunlaşmayan dəyərlərə bağlı qalırlar. Halbuki bu dəyərlər keçmişdə belə hər kəs tərəfindən qəbul olunan universal ideallar hesab edilmirdi. Belə düşüncə tərzi ilə böyüyən uşaqlar ailə daxilində — ana, ata, bacı və qardaşları ilə birlikdə yaşayacaqlarını və yalnız öz ailələrini qurduqdan sonra ayrılacaqlarını düşünürdülər. Lakin müasir dövrün reallıqları artıq fərqli bir mənzərə ortaya qoyur. Öz valideynləri tərəfindən diqqətdən kənarda qalan, qohumların və ya himayədar ailələrin yanında böyüməyə məcbur olan uşaqların vəziyyəti isə ayrıca narahatlıq doğurur. Bu halda əsas sual yaranır: biz uşaqların mümkün qədər öz bioloji ailələri tərəfindən böyüdülməsini təmin etmək üçün nə dərəcədə effektiv dəstək göstərə bilirik?

Ümumiyyətlə, "Himayədar ailə" qayğı modeli valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müqavilə əsasında müəyyən müddət üçün ailə mühitində yerləşdirilməsini nəzərdə tutan alternativ qayğı modelidir. Bu model çərçivəsində himayədar ailələr onlara həvalə olunan uşaqların qidalanması, təhsili, sağlamlığının qorunması, fiziki və zehni inkişafı ilə məşğul olur, onların sağlam ailə mühitində böyüməsinə şərait yaradırlar. Bunun müqabilində isə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş maddi və stimullaşdırıcı dəstək əldə edirlər.

Övladlığa götürmədən fərqli olaraq, himayədar ailə modelində uşağın ailədə qalması müvəqqəti xarakter daşıyır. Bu zaman uşaq ilə himayədar valideynlər arasında hüquqi valideynlik münasibətləri formalaşmır və uşaq ailənin hüquqi varisi hesab edilmir. Uşaqların sağlam, təhlükəsiz və xoşbəxt gələcəyinin təmin olunması üçün onların sevgi, qayğı və müdafiə ilə əhatə olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bir çox uşağın himayədar ailələrdə yaşamasına baxmayaraq, öz ailəsində yaşaması daha üstün hesab olunur [15, səh.3]. Digər tərəfdən isə, ailə ilə yaşayan uşaqlarda yoxsulluq, valideyn psixopatologiyası, maddə asılılığı və məişət zorakılığı kimi xoşagəlməz halların baş verməsi onların təkrar istismarına və inkişaf problemlərinə səbəb ola bilər [3, səh.340–347].

Valideynlərin övladlarını sui-istifadə etməsi, etinasızlıq göstərməsi və ya onları tərk etməsi nəticəsində nənə və baba bu vəziyyətə müdaxilə edə və nəvələrinə olan sevgilərinə görə uşağın himayəsini öz üzərinə götürə bilərlər [13, səh.203-224]. Himayədar ailəyə verilən əksər uşaqların ailələrinin sosial xidmətə ehtiyacı vardır.

1.1. Himayədar ailələlərə verilən uşaqlar risk qrupu kimi

Sosial xidmət sistemində "himayədar ailə" qayğı modeli uşağın inkişafına mənfi təsir göstərə biləcək əlverişsiz ailə və sosial mühit şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə tətbiq

olunur. Bu model hazırda valideynləri tərəfindən lazımi qayğı ilə təmin olunmayan uşaqların qısa və ya uzunmüddətli olaraq ailədən kənar mühitdə yerləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bununla belə, müdaxilə üsulu kimi himayədar ailə modelinin effektivliyi ilə bağlı müxtəlif müzakirələr mövcuddur. Elmi ədəbiyyatlarda qeyd olunur ki, uşaqların bioloji ailələrindən ayrılaraq başqa ailələrin himayəsinə verilməsi onların psixoloji vəziyyətinə, inkişaf prosesinə və akademik nailiyyətlərinə mənfi təsir göstərə biləcək arzuolunmaz nəticələr yarada bilər [5, səh. 1-17].

Aydındır ki, uşağı narahat edən əsas məsələ ayrılığın özü deyil, bu ayrılığa səbəb olan hallardır. Valideyn laqeydliyi və ya zorakılığı səbəbindən ailədən ayrılan uşaqlar çox vaxt emosional və psixoloji travmalar yaşayırlar. Bu vəziyyət onların böyüklərə olan etibarını azaldır, şəxsiyyət inkişafına mənfi təsir göstərir və gündəlik çətinliklərin öhdəsindən gəlmə bacarıqlarını zəiflədir [8].

Hər il xeyli sayda uşaq ailə zorakılığından dolayı sosial xidmət sisteminə yönləndirilir. 2020-ci ildə 3145000 uşağın qorunması üçün araşdırılıb alternativ cavab tədbirlərinin görüldüyü və 618000 uşağın sui-istifadə qurbanı olduğu müəyyənləşdirilmişdir [14]. Travmatik təcrübələr və himayədar ailələlərdə mövcud olan qeyri-sabit münasibətlər validenlərindən ayrılan uşaqların həssaslığını daha da artırır [7, səh.30-47]. Uşaqlar valideynlərindən ayrıldıqda və sosial xidmətə alındıqda valideyn-uşaq münasibətləri pozulur, bu da tez-tez uşaqlar və valideynlər üçün bir sıra mənfi emosional davranış problemlərinə səbəb olur [6, səh.1]. Etinasızlıq və valideynlərdən uzaq qalmaq uşaqların gələcək inkişafına və psixi sağlamlığına təsir edə biləcək travmatik hadisələrdir. Himayədar ailələrə verlən uşaqların əksəriyyətində zəif əqli inkişaf və aşağı təhsil nəticələri müşahidə olunur [4]. Onların bir çoxu yetkinlik yaş dövründə meydana çıxan bu problemlərlə təkbaşına mübarizə aparmalı olacaqlar.

Himayədar ailə qayğı modelində rast gəlinən problemlər. Himayədar ailə sistemində aidiyyəti quruma müraciət edən ailələrin qiymətləndirilməsi, uşağın uyğun ailəyə yerləşdirilməsi və sonrakı monitorinq proseslərinin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Himayədar ailə olmaq üçün müraciət edən şəxslər müraciət etdikləri andan etibarən bu sahədə hazırlıq keçmiş mütəxəssislər tərəfindən dəyərləndirilməlidirlər. Bu qiymətləndirmənin əsas məqsədi ailənin himayədar ailə olmaq üçün tələb olunan xüsusiyyətlərə malik olub-olmadığını, uşağın ehtiyaclarını qarşılamaq və onun sağlam inkişafını təmin etmək üçün uyğun mühit və potensiala sahib olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda, uşağın himayədar ailəyə yerləşdirilməsindən sonrakı dövrdə aparılan müşahidələr göstərir ki, ilkin mərhələdə ən çox rast gəlinən məsələlərdən biri uşağın yeni mühitə uyğunlaşma çətinliyi ilə əlaqədar psixoloji dəstəyə ehtiyac duymasıdır [11, səh.84-114].

Hal - hazırda himayədar ailələrin qiymətləndirilməsi, uşaqların himayədar ailələrə yerləşdirilməsi və monitorinqi heç də asan bir proses deyil. Belə ki, ailənin qiymətləndirilməsi prosesi zamanı uşağın ailəyə yerləşdirilməsindən sonrakı dövrlərdə yarana biləcək mümkün problemlərin qarşısını almaq və bu prosesdə uşağın travma alma riskini minimuma endirmək üçün peşəkar müdaxilələrə ehtiyac ola bilər. Himayədar ailələrə verilən uşaqlar davranış və sağlamlıq problemləri baxımından risk qrupuna daxildirlər. Buna görə, himayədar ailəyə verilmədən öncə keyfiyyətli şəkildə hazırlıq prosesi keçirilməlidir. Gələcəkdə problem yaradacaq və çoxölçülü xüsusiyyətlərə malik risklər yalnız bu mövzuda təlim və biliyə malik mütəxəssislər tərəfindən qiymətləndirmə mərhələsində müşahidə edilə bilər. Beləliklə, lazımi və vaxtında edilən müdaxilələrlə ciddi problemlərin inkişafının qarşısını almaq üçün preventiv və profilaktik tədbirlər həyata keçirilməlidir [17, səh.136-137].

Ailənin qiymətləndirilməsi zamanı bir sıra mühüm amillər nəzərə alınmalıdır. Bunlara ailənin ümumi sağlamlıq vəziyyəti, uşağın ehtiyaclarını qarşılamaq üçün uyğun xüsusiyyətlərə malik olması, həmçinin onun gigiyenik, təhlükəsiz və yaşayış üçün əlverişli ev

şəraiti ilə təmin edilməsi daxildir. Bundan əlavə, evin məktəb, tibb müəssisələri və oyun meydançaları kimi sosial infrastruktura yaxınlığı da vacib göstəricilərdən biridir.

Himayədar ailə ilə uşaq arasında yaş fərqi də qiymətləndirmə prosesində mühüm rol oynayır. Təcrübədə tez-tez müşahidə olunan hallardan biri ailə üzvləri ilə uşaqlar arasında böyük yaş fərqinin olmasıdır. Bu cür vəziyyətlərdə tərbiyə üslubu ilə uşağın psixoloji və emosional ehtiyacları arasında uyğunsuzluq yarana bilər ki, bu da uşağın emosional sarsıntı keçirməsinə və ciddi uyğunlaşma problemlərinə səbəb ola bilər. Nəticədə, bəzi hallarda uşağın müvafiq quruma geri qaytarılması belə qaçılmaz olur. Məsələn, 16 yaşlı bir yeniyetmə qız gecə yuxusuzluğu və kabuslar görmə kimi şikayətlərlə müraciət etmişdir. Qiymətləndirmə zamanı onun yerləşdirildiyi himayədar ailənin yaşlı valideynlərdən ibarət olduğu, onların yaş səbəbindən uşağa kifayət qədər dəstək göstərə bilmədikləri, eyni zamanda yeniyetmənin geyimi və şəxsi məkanına həddindən artıq müdaxilə etdikləri müəyyən olunmuşdur. Bu vəziyyət göstərir ki, yerləşdirmədən sonrakı problemlər çox vaxt əvvəlcədən proqnozlaşdırıla bilən risklərdir. Belə yanaşmalarda yalnız "ərizə qəbul olundu, uşağı yerləşdirək" prinsipi ilə hərəkət etmək peşəkar sayılmır və ciddi fəsadlara gətirib çıxara bilər. Təcrübə göstərir ki, bu cür qeyri-dəqiq yerləşdirmələr nəticəsində uşaqlar travma yaşayır, bəziləri isə yenidən müəssisəyə qaytarılmaq məcburiyyətində qalır [9, səh.90].

1.2. Himayədar ailələrə verilən uşaqlarların sosial-hüquqi müdafiəsi.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların ailə mühitində böyüməsi onların fiziki, psixoloji və sosial inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [10] . Müasir dövrdə uşaqların internat və digər müəssisələrdə deyil, ailə şəraitində tərbiyə olunması dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur [12]. Bu baxımdan himayədar ailə institutu uşaqların hüquqlarının qorunmasına və onların cəmiyyətə inteqrasiyasına xidmət edən mühüm sosial-hüquqi mexanizmdir. Himayədar ailələrə verilən uşaqlarla sosial iş yalnız sosial dəstək fəaliyyəti deyil, həm də hüquqi əsaslarla tənzimlənən kompleks bir prosesdir.

Azərbaycan Respublikasında uşaqların hüquqlarının müdafiəsi bir sıra normativ-hüquqi aktlarla təmin edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası uşaqların dövlət tərəfindən müdafiəsini təmin edir və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara xüsusi qayğının göstərilməsini dövlətin vəzifəsi kimi müəyyən edir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Uşaq hüquqları haqqında Qanunu hər bir uşağın ailədə yaşamaq, qayğı və tərbiyə almaq hüququnu təsbit edir [2]. Qanuna əsasən, uşağın öz ailəsində yaşaması mümkün olmadıqda, onun alternativ ailə mühitində yerləşdirilməsi təmin edilməlidir.

Himayədar ailə institutunun hüquqi əsaslarından biri də Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi hesab olunur. Məcəllədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müdafiəsi, onların qəyyumluq və himayəyə verilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır [1]. Bundan əlavə, Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu belə uşaqların sosial müdafiəsinin təmin olunmasını və onların ailə əsaslı qayğı formaları ilə əhatə edilməsini dövlətin vəzifəsi kimi müəyyən edir.

Azərbaycanda uşaqların himayədar ailələrə verilməsi prosesi dövlət nəzarəti altında həyata keçirilir. Bu sahədə əsas səlahiyyət Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə məxsusdur. Himayədar ailə olmaq istəyən şəxslər xüsusi qiymətləndirmə mərhələsindən keçirlər. Qiymətləndirmə zamanı ailənin maddi vəziyyəti, yaşayış şəraiti, psixoloji hazırlığı və uşağın inkişafı üçün təhlükəsiz mühit yaratmaq imkanları araşdırılır. Müsbət nəticə əldə edildikdən sonra aidiyyəti dövlət qurumu ilə himayədar ailə arasında hüquqi müqavilə bağlanır və uşağın ailəyə yerləşdirilməsi həyata keçirilir.

Qanunvericiliyə əsasən, himayədar ailə uşağın sağlamlığının qorunması, təhsil alması, sosial inkişafı və təhlükəsiz şəraitdə yaşaması üçün məsuliyyət daşıyır. Dövlət isə həmin ailələrə sosial dəstək və maddi təminat göstərir. Bununla yanaşı, sosial iş mütəxəssisləri mütəmadi monitorinq apararaq uşağın hüquqlarının qorunmasına nəzarət edir, onun ailəyə uyğunlaşmasına və psixososial problemlərinin həllinə kömək göstərirlər. Sosial işçilərin fəaliyyəti uşaqların sosial rifahının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Himayədar ailə sisteminin hüquqi əsasları beynəlxalq hüquq normaları ilə də dəstəklənir. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş Uşaq Hüquqları Konvensiyası uşağın ailə mühitində böyüməsinin vacibliyini vurğulayır [16]. Konvensiyaya əsasən, uşaqlarla bağlı qəbul edilən bütün qərarlarda əsas prinsip uşağın üstün mənafeyinin qorunmasıdır. Azərbaycanda tətbiq olunan himayədar ailə sistemi də məhz bu prinsip əsasında fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, himayədar ailələrə verilən uşaqlarla sosial iş sosial və hüquqi komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında həyata keçirilir. Hüquqi baza uşaqların müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin etdiyi halda, sosial iş fəaliyyəti onların ailə mühitinə uyğunlaşmasına, sosial rifahına və cəmiyyətə inteqrasiyasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, 1999
2. Azərbaycan Respublikasının Uşaq hüquqları haqqında Qanunu, 1998
3. Campbell, K. A., Thomas, A. M., Cook, L. J., & Keenan, H. T. (2012). Longitudinal experiences of children remaining at home after a first-time investigation for suspected maltreatment. The Journal of Pediatrics, 161, 340–347.
4. Children's Administration Research. (2004). Foster youth transition to independence study: Final report: 2004. Seattle, WA: Department of Social and Health Services. Retrieved February 28, 2005, from http://www.dshs.wa.gov/pdf/ca/FYTfinal2004.pdf
5. Curtis, P. A. ~1999!. In P. A. Curtis, G. Dale, Jr., J. C. Kendall, & J. D. Rockefeller, IV ~Eds.!, The foster care crisis: Translating research into policy and practice Lincoln, NE: University of Nebraska Press.pp. 1–17
6. Harris, M. S., & Courtney, M. E. (2024). Introduction to Special Section on Child Welfare: Current Realities and Future Possibilities in Clinical Social Work Practice. Clinical Social Work Journal, 1-3.
7. Jones Harden, B. (2004). Safety and stability for foster children: a developmental perspective. The Future of Children, 14(1), 30–47.
8. Qəhrəmanova S.M., Sosial işin əsasları. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2020
9. Mishne, J. M. (1983). Clinical work with children. New York: Free Press.
10. Özbesler, C. (2009). Koruyucu aile hizmetlerinde değerlendirme süreci. Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 16(16), 90
11. Rhodes, K. W., Orme, J. G., Buehler, C. (2001) "A Comparison of Family Foster Parents Who Quit, Consider Quitting, and Plan to Continue Fostering", Social Service Review, 75, 84 – 114.
12. Süleymanova E.T., Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2016.
13. Tonning, L. M. (1999). Persistent and chronic neglect in the context of poverty: When parents can't parent. In N. B. Webb (Ed.), Play therapy with children in crisis: Individual, group, and family treatment (pp. 203–224). New York: Guilford Press.
14. U.S. Department of Health & Human Services (USDHHS). (2022). Child maltreatment 2022. Administration for Children and Families, Administration on Children, Youth and Families, Children's Bureau

15. United Nations General Assembly. (1989). Convention on the rights of the child, United Nations, treaty series (vol. 1577, p.3). Retrieved from http://www.refworld.org/docid/3ae6b38f0.html
16. Uşaq Hüquqları Konvensiyası, 1989
17. Üstüner, S., N. Erol, Z. Şimşek (2005) " Koruyucu Aile Bakımı Altındaki Çocukların Davranış ve Duygusal Sorunları". Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi. 12 (3), S: 136 – 137.

HİMAYƏDAR AİLƏLƏRƏ VERİLƏN UŞAQLARLA SOSİAL İŞİN SOSİAL- HÜQUQİ ƏSASLARI

Ülvi Əliyev, Sənubər Osmanova

XÜLASƏ

Məqalədə müasir dövrdə uşaqların ailə mühitində böyüməsi və ənənəvi dəyərlərlə dəyişən sosial reallıqlar arasında yaranan ziddiyyətlər təhlil olunur. Valideyn himayəsindən məhrum olan və ya riskli ailə şəraitində yaşayan uşaqların himayədar ailələrə yerləşdirilməsi alternativ qayğı modeli kimi izah edilir. Bu model uşağın qidalanma, təhsil, sağlamlıq və inkişaf ehtiyaclarının ailə mühitində qarşılanmasını nəzərdə tutur, lakin övladlığa götürmədən fərqli olaraq müvəqqəti xarakter daşıyır. Məqalədə vurğulanır ki, uşaqların mümkün qədər bioloji ailələrində böyüməsi üstün sayılır, lakin zorakılıq, laqeydlik və sosial problemlər bu imkanı məhdudlaşdırır. Məqalə, həmçinin Azərbaycanda bu sahəni tənzimləyən hüquqi baza—Konstitusiya, Ailə Məcəlləsi, Uşaq Hüquqları Qanunu və beynəlxalq konvensiyaları izah edir. Nəticə olaraq, himayədar ailə modeli uşaqların müdafiəsi və sosial inteqrasiyası üçün vacib mexanizm kimi qiymətləndirilir, lakin onun uğuru düzgün planlaşdırma və peşəkar sosial işə bağlıdır.

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ В ПРИЕМНЫХ СЕМЬЯХ

Ульви Алиев, Санубар Османова

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются противоречия, возникающие между воспитанием детей в семейной среде в современную эпоху и традиционными ценностями, а также меняющимися социальными реалиями. В качестве альтернативной модели ухода рассматривается помещение детей, лишенных родительской заботы или проживающих в неблагоприятных семейных условиях, в приемные семьи. Эта модель предполагает удовлетворение потребностей ребенка в питании, образовании, здравоохранении и развитии в семейной среде, но, в отличие от усыновления, носит временный характер. В статье подчеркивается, что предпочтительно, чтобы дети как можно больше росли в своих биологических семьях, но насилие, пренебрежение и социальные проблемы ограничивают эту возможность. В статье также рассматривается правовая база, регулирующая эту область в Азербайджане — Конституция, Семейный кодекс, Закон о правах ребенка и международные конвенции. В заключение, модель приемной семьи рассматривается как важный механизм защиты и социальной интеграции детей, но ее успех зависит от надлежащего планирования и профессиональной социальной работы.

SOCIO-LEGAL BASIS OF SOCIAL WORK WITH CHILDREN IN FOSTER FAMILIES

Ulvi Aliyev, Sanubar Osmanova

SUMMARY

The article analyzes the contradictions that arise between the upbringing of children in a family environment in modern times and traditional values and changing social realities. The placement of children deprived of parental care or living in risky family conditions in foster families is explained as an alternative care model. This model involves meeting the child's nutritional, educational, health and developmental needs in a family environment, but unlike adoption, it is temporary in nature. The article emphasizes that it is preferable for children to grow up in their biological families as much as possible, but violence, neglect and social problems limit this opportunity. The article also explains the legal framework regulating this area in Azerbaijan—the Constitution, the Family Code, the Law on the Rights of the Child and international conventions. In conclusion, the foster family model is considered an important mechanism for the protection and social integration of children, but its success depends on proper planning and professional social work.

İSVEÇ ÜLKESİNDE SOSYAL HİZMET

Abdullayev Elvin Ramis oğlu
BBU müəllim
abdullayevelvinn1998@gmail.com

Anahtar kelimeler: sosyal hizmet, avrupa modeli, isveç sosyal hizmet modeli
Ключевые слова: социальная работа, европейская модель, шведская модель социальной работы
Keywords: social work, European model, Swedish social work model.

İsveç'te sosyal hizmet alanının anlaşılabilmesi için öncelikle ülkenin genel yapısının, tarihsel gelişiminin, sosyo-ekonomik durumunun ve idari sisteminin değerlendirilmesi gerekmektedir. İsveç, İskandinav ülkeleri arasında yer alan ve sosyal refah politikaları ile ön plana çıkan bir ülkedir. Anayasal monarşi ile yönetilen ve parlamenter demokrasiye sahip olan İsveç, sosyal devlet anlayışını benimseyen ve bu doğrultuda kapsamlı sosyal hizmet politikaları geliştiren bir yapıya sahiptir. Nüfus yoğunluğunun düşük olması, eğitimli insan gücüne verilen önem ve ekonomik istikrarı sayesinde, vatandaşlarına sağlık, eğitim, sosyal güvenlik ve sosyal hizmet alanlarında kapsamlı ve nitelikli hizmetler sunmaktadır. Bu bağlamda, İsveç sosyal hizmet sistemi; yaşlı bakımı, çocuk hakları, engellilere yönelik hizmetler, göçmenlerin uyumu, kadına yönelik şiddetle mücadele ve daha birçok alanda insan haklarına dayalı, eşitlikçi ve kapsayıcı bir yaklaşım sergilemektedir. Bu çalışmada İsveç'in sosyal hizmet sistemi, eğitim politikaları, sağlık ve sosyal güvenlik yapısı ile uygulanan sosyal politika modelleri ele alınarak kapsamlı bir değerlendirme sunulacaktır.

Ülkesinin coğrafi konumu, tarihi, nufüs yapısı, idari ve siyasi yapısı,ekonomisi ve sosyo-kültürel yapısı

İsveç Krallığı, Avrupa'nın kuzeyinde İskandinav ülkeleri olarak da adlandırılan ülke grubu içinde yer alan, ekonomik ve sosyal yapısı itibarıyla da refah devletleri arasında sınıflandırılan gelişmiş ve kadim bir devlettir. Ülkenin 2017 yılı nüfusu on milyonun biraz üzerinde olup, 24 kişi/km2 nüfus yoğunluğu ile Avrupa'nın Finlandiya, Norveç ve İzlanda'nın ardından en düşük nüfus yoğunluklu ülkesidir (SCB, 2021). İsveç sembolik bir kraliyet geleneği ile birlikte parlamenter ve çok partili bir siyasi hayata sahip olması açısından Danimarka, Hollanda, Belçika, Norveç ve İspanya ile birlikte Kıta Avrupa'sının önemli anayasal monarşi rejimlerinden biri olmuştur (Wallström, 2019:4-5).

İsveç, Danimarka ve Norveç 1875 yılından 1. Dünya Savaşı sonuna kadar İskandinavya'ya özgün bir para birliği kurmuş ve Crown adı altında ortak para birimi kullanmıştır. İsveç ve Norveç arasındaki birlik Norveç'in bağımsızlık ilanı ile dağılmış, Finlandiya 1917 yılında Rusya'dan, İzlanda ise 1918 yılında Danimarka monarşisinden ayrılmıştır. Ülke yönetim sistemlerindeki bu hareketliliğe rağmen, Kuzey devletleri birçok konuda 18. yüzyıldan itibaren birlikte hareket edip örgütlenmiştir. Bu gelenek devletlerin bugünkü sınırlarının artık belirlenmiş olduğu 20. yüzyılın ilk yarısında resmi uluslararası yapıların ve işbirliklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

2000 ile 2019 yılları arasında yılda ortalama %2,3 büyüyen İsveç ekonomisi salgının etkisiyle %2,2 daralmış, 2021 yılında %6,1 büyümüştür. Salgın ile birlikte otomotiv üretimi azalırken emtia fiyatlarındaki düşüş madencilik sektörünün daralmasına sebep olmuştur. 2021 yılında baz etkisiyle sanayi üretimi %20 artarken salgın tedbirlerinin azalması toptan ve perakende sektörünün %10'luk büyümesine neden olmuştur. 2024'ün ilk çeyreğinde %0,2 büyüyen ekonomide madencilik sektörü kan kaybetmeye devam ederken elektrik ve elektronik cihazlarda üretim bir önceki yılın aynı dönemine göre %50 artmıştır. Buna karşın, makinalar üretimin %15 azalması ile imalat sanayi üretimi %0,7'lik düşüş

yaşamıştır. Hizmetler tarafında; toptan ve perakende sektörü %2'ye yakın büyüyerek son sekiz çeyrekteki en yüksek büyümesini yakalamıştır. Finansal hizmetler sektörünün bir önceki yıla göre %6'lık daralması ile hizmetler sektörü %0,9 büyümüş, İsveç ekonomisi ise %0,2 ile oldukça ılımlı büyümüştür (İMF, 2024).

Ülkesinde sağlık sistemi, sosyal güvenlik, sosyal politila ve soys politika uygulamaları

İskandinav ülkeleri arasında farklılıklar olmasına rağmen hepsi ortak özellikleri paylaşırlar. İskandinav Modelinde, toplumsal cinsiyet eşitliği, eşitlikçi ve geniş fayda sağlayan gelir dağılımı, geniş mali politika için serbest piyasa ekonomisi, işgücüne katılımın en üst düzeyde olmasıdır. Bu özellikler İskandinav Ülkelerini diğer refah devletlerinden ayıran en büyük özellikleridir (Kırbaşlar ve Sart).

Dünya Sağlık Örgütü'ne göre sağlık, yalnızca hastalık ya da sakatlığın olmayışı değil, bedenen, ruhen ve toplumsal yönden tam bir iyilik durumu olarak tanımlanmaktadır. Sağlık, Dünya Sağlık Örgütü'nün tanımın da anlaşılacağı üzere sağlıklı olmak ruhsal ve zihinsel iyiliği de kapsamaktadır. Bu kapsamda sağlıktan bahsedebilmek için yalnızca fiziki bir sorunun olmaması yeterli değildir, sağlıklı bedeni sağlıklı zihin ve ruh hali tamamlamalıdır. Dolayısıyla sağlık sisteminde strateji kurarken bu yöne de önem verilmelidir (WHO, 2011).

Bir ülkenin sağlık sistemi ve bu sistemin performansı; ülkenin değerler yumağının biçimlendirdiği tarihsel, kültürel, sosyal, ekonomik, teknolojik ve inanç gibi değişkenlerin bir yansıması olmaktadır.

İsveç'te birinci basamak hizmetleri aile hekimleri ile yürütülmektedir. Ülkede hastalar bulundukları il sınırları içinde istedikleri aile hekimini seçebilmektedir. Aile hekimleri, ekip çalışmasının olduğu birinci basamak sağlık merkezlerinde çalışmaktadır. Bu merkezlerde aile hekimleri, hemşireler, fizik tedavi uzmanı, sosyal çalışmacı ve psikologlar çalışmaktadır. Hekimlere kişi başına ödeme yapılmakta olup, hizmet başına ödeme ve hedefe yönelik ödemeler de yapılmaktadır. İsveç aile hekimliği sisteminin en tipik özelliği, zorunlu sevk zincirinin uygulanmayıp, bunun yerine aile hekimine başvurmadan üst basamaklara giden hastalar için farklılaştırılmış katılım payı sisteminin uygulanıyor olmasıdır. Katkı payı, ülkede sağlık hizmetlerinin her basamağında hastalardan alınmaktadır. Ancak birinci basamağı teşvik amacıyla aile hekimine başvuruda alınan katkı payı, diğer basamaklara doğrudan yapılan başvurularda alınan katkı payından daha düşüktür. Aile hekimine yapılan başvurularda yaklaşık 10 Avro ödeme yapılmaktadır. Ancak başka bir uzmana ya da hastane aciline doğrudan başvuruda bulunulursa, ödenmesi gereken katkı payı 30 Avroya yükselmektedir. Aile hekimi sevk yaptığı sürece özel merkezlere gidilse dahi ek ücret ödenmemektedir. Direkt olarak ikinci basamak merkezlerden randevu alındığında, bekleme sürelerinin uzun olması sebebiyle birinci basamak hastalar tarafından daha çok tercih edilmektedir (Ginter ve d, 2018).

İsveç iş kazası ve meslek hastalığı sigortası 1 Temmuz 1977 yılından itibaren yürürlüktedir. Ekonomik tüm aktörler işverenler, serbest ya da bağımlı ayrımı olmaksızın tüm çalışanlar iş kazası ve meslek hastalığı sigortası kapsamındadır. İş kazası ve meslek hastalığı sigorta kolları için işverenlerden ve bağımsız çalışanlardan %0,68 oranında bir prim alınmaktadır. İş kazası ve meslek hastalığının yürütülmekte olan iş nedeniyle oluştuğunun ispat edilmesi gerekmektedir. Bu sigorta kollarından yararlanmak için işgücü kaybı oranının en az 1/15 olması gerekmektedir 73

İş kazaları ile meslek hastalıklarının bildiriminde aynı form kullanılır. Özel bir istatistik kurumu iş kazası ve meslek hastalıklarının İsveç özelindeki sayısını tespitle yükümlüdür. Diğer örnek ülkelerde olduğu gibi İsveç'te de iş kazası ile meslek hastalığının yasal bildirim süresi 3 gündür. Serbest çalışanlar için iş kazası ve meslek hastalığı sonucu ödenecek olan geçici iş göremezlik ödeneği 2 ila 14 gün arası süren durumlarda sigorta ödeneği

tarafından karşılanır. Bağımlı çalışanlar için geçici iş göremezlik ödeneği eğer iş göremezlik 2-14 gün aralığında sürerse işveren tarafından, 15 günden uzun sürerse 15'inci günden 364'üncü güne kadar kaybettiği kazancının %80'i kadarını sigorta ödeneği tarafından karşılanır. Bağlanan ödenek kazanın ağır olması durumunda oran 5 puan azaltılarak fakat gün sayısı artırılarak da ödenebilmektedir. Geçici iş göremezlik ödeneği kişinin iş kaybıyla orantılı olarak ödenmektedir. Tam iş göremezlik durumunda (%100) sigortalının kayıp kazançlarının tamamı kalıcı iş göremezlik ödeneği adı altında ödenmektedir.

Ülkesnde eğitim ve sosyal hizmet eğitimi

İsveç Eğitim Sisteminin genel amaçları cinsiyet, dil, din, ırk ayrımı yapılmaksızın çocukların eşit koşullarda eğitim almasını, özel ihtiyaçlarının karşılanmasını, sosyalleşerek topluma uyum sağlayan, sorumluluk sahibi, demokratik değerleri koruyan bireyler olmasını sağlamaktır (Ministry of Education and Research [MOER], 2018).

Okulöncesi eğitimin amaçları, çocukların güvenli ve hoşgörülü bir ortamda, oyun vasıtasıyla yaratıcılıklarını arttırmak, kişilik gelişimini, zihinsel gelişimini ve dil gelişimini sağlamaktır. Bunun yanı sıra çocuğun merak duygusunu arttırarak eğlenerek öğrenmesini, kendi kültürünü benimsemesini ve diğer kültürlere saygı duymasını sağlamaktır. Çocukların zorunlu eğitime uyumunu sağlayacak yeterliliklere ulaşması da amaçlanmaktadır (National Agency for Education [NAE], 2010).

Zorunlu eğitimin amaçları öğrencilerin okuma, yazma, akıcı konuşma gibi gerekli temel becerileri edinip bireysel gelişimini, sosyalleşmesini sağlamaktır. Bunun yanı sıra özgür düşünceyi geliştirmek, eleştirel düşünme becerisi kazandırmak amaçlanmaktadır (Education Information Network in the European Community [EURYDICE], 2015a).

Dokuz yıllık temelokul egitimi 7 yaşından itibaren tüm çocuklar için zorunludur. Temelokulu bitiren %80 ' i aşkın bir bölümü ya birçok meslek egitiminden ya da yüksek öğrenim dallarından birini seçerek en az iki yıl daha öğrenimlerini sürdürmektedir. Okullar, Belediyeler tarafından işletilir ve egitim, kitap ve ögle yemekleri ücretsizdir. Temelokul sonrası okulu bitiren çocukların %25, i aşkın bir bölümU bir meslek lisesine yada giderleri devletçe karşılanan ve ücretsiz egitim sunan altı üniversiteden birine girmektedir. Yüksek öğrenim yapan öğrencilerin aşağı yukarı %50 sini bayanlar oluşturmaktadır. Ve iş hayatında deneyimli olana 25 yaşının aşkın kimselerin yüksek öğrenim yapmalarına olanak saglayan kurumlar nedeniyle bu yaşı aşmış çok sayıda Üniversiteli öğrenci vardır. Devletçe desteklenen özel egitim birlikleri de her yıl toplam 3 milyonu aşkın kişinin katıldıgı kurslar düzenlenmektedir (İsveç Eğitim Bakanlığı)

İsveç'te sosyal hizmet eğitimi genellikle üniversitelerde **"Socionomprogrammet"** adıyla verilir. Bu program sosyal hizmet uzmanı (socionom) yetiştirmeyi amaçlar. Lisans eğitim süresi 3.5 yıl olmak üzere 210 akts içeriyor. Eğitim dilleri genelde isviç dilinde bazen ise ingilizce olmaktadır. Programa dahil olan dersler hemen hemen Türkiye ile aynılık göstermektedir. Bundan başka yüksek lisans ve doktora programları da mevcutdur. Dünyanın en iyi sosyal hizmet eğitimi olan 5 ülkesinden biri olarak bilinmektedir.

Bir çok üniversitede sosyal hizmet eğitimi veriliyor. Bu üniversitelerin isimleri aşağıdakı gibidir:

Stockholm Üniversitesi
Göteborg Üniversitesi
Malmö Üniversitesi
Umeå Üniversitesi
Linnaeus Üniversitesi
Marie Cederschiöld Üniversitesi

İsimleri geçen üniversitelerden ilk ikisinde yüksek lisans ve doktora programları vardır. İlaveten ingilisce iğitim de vermektedirler (Social work education in Sweden, 2025).

Ülkesinde sosyal hizme alanları ve ygulamaları

Literatürde refah devletleri ile ilgili olarak sınıflandırma çalışmalarının 1950'li yılların sonlarına dayandığı görülmektedir. Wilenksy ve Lebeaux 1958'de yaptıkları çalışmada, "kalıntı" (residual) ve "kurumsal" (institutional) olmak üzere refah devletlerini iki sınıfa ayırmışlardır. Kalıntı refah rejimi yaklaşımı, refahı sağlaması gereken kesimlerin aile ve piyasa olduğunu, işlevlerini yerine getiremediklerinde ise devlete görev düştüğünü ileri sürmektedir. Kurumsal refah rejimi yaklaşımı ise bu görevin doğrudan devlete ait olduğunu ifade etmektedir (Toprak, 2015). Araştırmacıların birçoğu yaklaşımın öncüsü olarak kabul edilen Titmuss'u takip ederek, refah devletlerini tipolojilerine göre ayırma geleneğini takip etmişlerdir. Buna göre refah devleti üç farklı tip içerisinde ele alınmış ve sınıflandırılmıştır (Toprak, 2015). Sosyal demokrat veya kurumsal refah devleti; korporatist Katolik refah devleti (muhafazakâr model); son olarak ise liberal veya kalıntı refah devleti modelidir (Toprak, 2015).

Refah devleti ile ilgili sınıflandırma çabalarında önemli bir yeri olan Esping-Andersen üçlü bir sınıflama yapmıştır. Andersen "liberal model", "muhafazakâr model" ve "sosyal demokratik model" şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Kuzey Avrupa ülkelerinde yaygın olan sosyal demokratik refah modeli (İskandinav modeli), örneğin sağlığı piyasa ilişkilerinden bağımsız kılmaya çalışmaktadır. Kıta Avrupası'nın muhafazakâr refah devlet sistemi ise, korporatist Katolik refah devleti sistemidir. Sosyal hakları piyasadan (Sosyal gereksinimlerin, devlet gibi piyasa dışı kurumlar tarafından) sağlanabilmesine rağmen, piyasanın da eleştirisini içerir. Sigorta sistemi ve varlık araştırmasına dayalıdır. Anglo-Amerikan sistemlerinde geçerli olan liberal model ise, klasik yoksulluk yasalarının bir uzantısıdır ve piyasadan kaynaklanabilecek olumsuz etkilere tampon olmaya çalışmaktadır (Durdu, 2009). Leibried, refah devleti modellerini sosyal politika rejimleri ekseninde sınıflandırarak; modern refah devletiİskandinavya modeli, kurumsal refah-Bismarck modeli, kalıntı refah devleti modeli-AngloSakson ve tam oluşmamış refah devleti-Latin havzası modeli şeklinde dört grupta toplamıştır (Toprak, 2015).

Yaşlı Bakım Hizmetleri

İsveç, yaşlı bakım hizmetleri konusunda Avrupa'da öncü niteliği taşımaktadır. Bu durum, sadece İsveç'te yaşlı bakım hizmeti ile ilgili iyi sonuçların olmasından ziyade İsveç'in uzun zamandan beri refah devletlerinin öncüsü olmasından da kaynaklanmaktadır. 1950 yılı öncesinde yaşlı bakımı, kurumsal bakım olarak yürütülmekteydi. Bu dönemde, 65 yaş ve üstü yaşlıların yaklaşık %6'sı ve 80 yaş ve üstü yaşlıların yaklaşık %20'si kurumsal bakım hizmetlerinden faydalanmaktaydı. İsveç GSMH'sinin yaklaşık %5'i yaşlılara yönelik hizmetlere bu dönemde harcanmaktaydı. Yaşlı bakım evlerinde olan ve yaşanan skandallar ve kamuoyu baskısı neticesinde, evde yardım (Home Help) sistemine geçilmiştir (Taşçı, 2004).

Rehabilitasyon Merkezleri

Rehabilitasyon merkezleri hastaneye bağlı hizmet vermektedir. Her belediyede yaşlılara yönelik rehabilitasyon merkezleri bulunur. Rehabilitasyon merkezlerinde terapist, psikolog, fizyoterapist, sosyal çalışmacı, doktor, hemşire, yaşlının ailesi, yaşlı ile birliktedir. Her yaşlının özel durumuna yönelik özel programlar hazırlanır ve yaşlı bu programa düzenli olarak katılım göstermesi beklenir. Yaşlının tüm ulaşımı hastanenin servis aracı tarafından ücretsiz olarak yapılır (Çevik, 2002). Alarmlı saat denilen uygulama ile, 18 yaşından küçük olup hırsızlık, yankesicilik, saldırganlık alışkanlığı olan ve olumsuz davranışlar geliştiren çocukların mahkeme kanalıyla terapi görmesinin sağlandığı merkezdir. Bu merkezlerde sosyal çalışmacı, psikolog, çocuk ve ailesi ile birliktedir. Sosyal çalışmacı çocuğu okulda sokakta eğlence yerlerinde sürekli gözlemler, çocuğa olumlu davranışlar kazandırmak üzere yoğun mesleki çalışma yapar. Yaptığı tüm çalışmaları hazırladığı bir raporla mahkemeye bildirir. Eğer yapılan tüm faaliyet ve çalışmalar sonrası çocukta olumlu davranış değişi-

klikleri gözlemlenmez ise çocuk 24 saat içinde özel kliniklere geçici olarak yerleştirilir (Çevik, 2002).

Çocuk Hakları ve Bakıma Muhtaç Çocuklar

İsveç'te yaşlı nüfusun artış göstermesinden dolayı aileler çocuk sahibi olmaları konusunda teşvik edilmektedirler. İsveç toplumu çocuklar konusunda oldukça hassasiyet göstermekte olup, toplu taşıma araçlarında, alışveriş merkezleri dahil her yerde çocuklara yönelik özel bakım hizmetleri ve çeşitli faaliyet alanları bulunur (Çevik, 2002). İsveç'te gelir, konut genel masrafları bölge ve çocuk sayısına göre yardım yapılmaktadır. Çocuk bakımı genellikle anne ve babanın çalışmasına fırsat sağlamak ve çocuğun gelişime katkıda bulunmayı amaçlar. İsveç çocuk bakımını belediyelere bırakmış 1 ile 7 yaş arası her çocuk bakım fırsatlarından faydalanma hakkına sahiptir. Ailenin yaşadığı belediye sınırları içinde belediye bu hizmeti 3 ay içinde sağlamakla yükümlüdür. Çocuk bakımıyla görevli olan personel yüksekokul veya üniversite mezunu olma zorunluluğu vardır (Canatan ve Yıldırım, 2013).

Engellilere Sunulan Hizmetler

İsveç'te 1994 tarihinde kabul edilen (Fiziksel engelliler için destek ve hizmet yasası) vardır. Bu yasaya göre zihinsel ve fiziksel engelli bir kişi, devletten bireysel asistan talep edebilir. Bu asistan ile fiziksel engelli evinde, işe giderken, alışveriş yaparken her türlü desteği alır. Zihinsel engellilerde ister kendi evinde ister grup evlerinde görevlilerle kalırlar. Yine farklı nedenlerle ailesiyle yaşayamayan engelli çocuklar ya başka bir ailenin yanında ya da özel evlerde yaşamaktadır. Destek sağlayan psikolog, konuşma terapisti mutlaka olmaktadır. Tüm bu olanakları devlet ücretsiz olarak sağlamaktadır. Engelli birey tüm toplu taşıma araçlarına ve duraklarına erişebilir şekilde düzenlenmiştir. Tekerli sandalye kullanan engelli bireyin sokaklarda sıkıntı yaşamaması için düzenleme tekrar yapılmıştır. Tüm trafik ışıkları görme engelliler için sesli hale getirilmiştir (Vardar, 2015).

2011 yılında İsveç hükümeti, 2016 yılına zemin hazırlayan engelliler politikasına rehberlik eden yeni bir strateji başlatmış bulunmaktadır. Engellilere bu strateji doğrultusunda tüm vatandaşlarla aynı koşullarda topluma katılmaları için büyük bir şans vermektir. On öncelikli alan belirlenmiştir. Adalet sistemi, ulaşım ve bilişim teknolojilerine çok önem vermektedir. (http://www.isveckultur.com/toplum/isvecin-engelli-politikası).

Eğitim Bakanlığı altında 2008'de kurulan Özel Eğitim İhtiyaçları ve Okulları için özel eğitime ihtiyacı olan çocuklar için bireysel ders programları hazırlanmakta, özel eğitim materyalleri sağlanmakta, öğretmenlere ve okul yönetimine engelli çocukların eğitimi için eğitim verilmektedir. İstihdam konusunda 35 yıldır uygulanan Sam Hall projesi uygulamaya devam etmektedir. Özellikle erkek engelli bireyin iş bulmasını kolaylaştırmak için yürütülen bir projedir. Özellikle görme engellilerin en önemli sorunlarından biri olan bilgiye ulaşma konusunda da Erişilebilir Medya Ajansı kurulmuştur. Devlet kurumu olan ajans engellilerin medya ve edebiyata erişimini sağlamaktadır. Okuma güçlüğü olanlar için Sekiz Sayfa isminde haftalık bir gazete çıkartılmaktadır. Gazete bir haftada İsveç'te olan olayların basit ve anlaşılır cümlelerle anlatan haberlerden oluşmaktadır. Bu nedenle İsveççe öğrenmeye başlayan göçmenler için de oldukça verimli bir kaynaktır (Vardar, 2015).

Kadına ve Çocuğa Yönelik Şiddet

İsveç'te aile içi şiddette arabuluculuk sistemi uygulanmaz. Suçu işleyen kişi pişman olsa bile bu durum açılan davayı etkilemez. Her türlü şiddet davasının yaptırımı hapis cezası olarak verilir. Şiddette iz ve hasar oluşmamış ise para cezası uygulaması yapılabilir. 3 aya kadar verilen hapis cezalarında suçu işleyenin sabıka kaydı yoksa bu hapis cezası kamu hizmetine çevrilebilir. Şiddet süreklilik gösteriyorsa hapis cezası 6 aydır. Suçu işlen bu şiddet olayını bir rahatsızlık nedeniyle yaptığını ispatlaması durumda kapalı bir yerde tedavisi yaptırılır (Tarlan, 2013). Kadına yönelik şiddet yasası 1988 yılında kabul etmiş olup, bu yasaya eklenen yeni bir madde doğrultusunda kadının yakın ilişkide bulunduğu bir kişi

tarafından şiddet veya tacize maruz kalmasıdır. Kadının darbe, şiddet ya da cinsel tacize uğraması, aşağılanması suç kabul edilmiştir. Kadın dokunulmazlığı konusunda suç işleyenlere en az 6 yıl hapis cezası verilir (http://www.academia.edu/http://www.academia.edu-/5339523/İsveçteKadınınToplumsal Durumu ve Konumu.).

İsveç devlet yapısı kadınlara yönelik tüm çalışmalara oldukça önem vermektedir. Asıl hedefleri zor koşullarda yaşayan bütün kadınlara hizmet vermektir. Stockholm'de tüm belediyelere bağlı kadın kurumları ve sığınma evleri bulunmaktadır. Belediyeler bu kurum ve kuruluşların tüm finansal giderlerini karşılamaktadır. Bağımsız çalışan kurumlarda belediye ya da yardım kuruluşları tarafından maddi olarak desteklenmektedir. Mağdur durumda olan kadın için ekonomik ve sosyal olarak hayatını devam ettirebilmesi için belediye maaş ve konut sağlamaktadır (İHYA, http://www.ihya.eu/avrupa/kadin-calismalarina-isvec-modeli.html. Erişim Tarihi: 07.02.2017).

SONUÇ

Avrupa'da sosyal devlet uygulama modellerinden biri olan İskandinav sosyal demokrat model, İsveç örneğinde karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve yapılan çalışmada ülkede de hak temelli yaklaşımın uzun bir tarihsel geçmişe sahip olduğu görülmüştür. İsveç'in sosyal refah devlet anlayışı kapsamında sundukları hizmetlerin önemi ve insan haklarına verdikleri değerin öne çıktığı görülmektedir. İskandinav sosyal devlet modelini uygulayan İsveç yaptıkları bu hizmetlerle birçok ülkeye örnek olmuşlardır. Özellikle çocuk, eğitim, yaşlılar ve ulusal sağlık ve güvence politikaları ve uygulamaları ile oluşturdukları refah sosyal devlet modelini evrensel bir bütünlük içinde vatandaşlarına sunmaktadır. Gelir garantisi sağlayarak geniş ve cömert bir güvenlik ağı oluşturarak yoksulluğa karşı önlemler oluşturmuşlardır.

Bu sistemde tüm yardımlar bireylere yapılmaktadır. Bireysel hak ve özgürlükler ülkede aktif olarak uygulanmaktadır. Kamu hizmeti olarak adlandırılan sosyal güvenlik, adalet, genel sağlık hizmetleri (hastane), üniversite eğitimi, göçmenler merkezi idarelerin alanı içinde yer almaktadır. Özellikle bakıma muhtaç çocuklar, engelli, eğitim, gelir dağılımındaki adalet, çalışma hayatı, yaşlılık ve kadın politikalarında ve hizmetlerinde etkinliği sağlamaları İskandinav Sosyal Demokrat Modelin işlerliğini ve sürdürebilirliğini sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

1. Academia.edu. (2017). *İsveç'te kadının toplumsal durumu ve konumu*. https://www.academia.edu/5339523/
2. Durdu, P. (2009). *Sosyal refah devletlerinde dönüşüm ve politika değişimi*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
3. EURYDICE. (2015a). *The structure of the European education systems 2015/16: Schematic diagrams*. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. https://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice
4. Ginter, P. M., Duncan, W. J., & Swayne, L. E. (2018). *The strategic management of health care organizations*. John Wiley & Sons.
5. IMF. (2024). *Küresel ekonomik görünüm: Nisan 2024*. https://www.imf.org
6. İsveç Eğitim Bakanlığı [Ministry of Education and Research]. (n.d.). *İsveç'te eğitim sistemi hakkında genel bilgiler*. https://www.sweden.se/life/society/education-in-sweden
7. İsveç Kültür Portalı. (2017). *İsveç'in engelli politikası*. http://www.isveckultur.com/toplum/isvecin-engelli-politikası

8. Kırbaşlar, İ., & Sart, G. (n.d.). *Üniversite sanayi işbirliğinde İskandinav modeli* [PowerPoint sunumu]. http://ftp.iso.org.tr/Kobi/Uni-San%20Modeller/İskandinav0Modeli.pptx
9. NAE – National Agency for Education. (2010). *Curriculum for the preschool Lpfö 98 Revised 2010*. https://www.skolverket.se
10. SCB – Statistics Sweden. (2021). *Population density per square kilometre*. https://www.scb.se/en/BE0101-en
11. Social Work Education in Sweden. (2025). *University programs and structure overview*. OpenAI. Retrieved June 15, 2025, from https://www.su.se/english/education/all-subjects/social-work
12. Taşçı, K. (2004). *Yaşlı refahı ve bakım hizmetlerinde İskandinav modeli*. Beta Yayıncılık.
13. Tarlan, Z. (2013). *İsveç'te kadına yönelik şiddetle mücadelede hukuk sistemi*. *Kadın Araştırmaları Dergisi, 9*(3), 1–5.
14. Toprak, S. (2015). *Refah devleti modelleri ve sosyal politika yaklaşımları*. *Sosyal Politika Dergisi, 1*(1), 45–68.
15. Vardar, A. (2015). *İsveç'te engellilik politikaları ve sosyal hizmet uygulamaları*. *Engelli Hakları Dergisi, 4*(1), 2–4.
16. Wallström, M. (2019). *İsveç'te anayasal monarşi ve parlamenter demokrasi*. Stockholm: İsveç Siyasi Araştırmalar Enstitüsü.
17. WHO – World Health Organization. (2011). *Health systems strengthening glossary*. https://www.who.int/healthsystems/glossary

İSVEÇ ÜLKESİNDE SOSYAL HİZMET

Elvin Abdullayev

XÜSLASƏ

İsveç'te oturma izni, çalışma izni, göçmen başvuruları yapılan görüşmeler ve kontrollerin yapıldığı birimdir. İsveç Türkiye, Irak, İran, Romanya, Rusya Federasyonu, Afganistan ve Bangladeş'ten göç ve göçmen almaktadır. Ayrıca Kızılhaç ile İsveç'te bulunan göçmenlerin topluma uyumunu sağlama konusunda (İsveççe öğretilmesi), sosyal destek veren ve yalnız yaşayan yaşlılara manevi destek sağlayan toplumdaki her bireye yardım eline uzatan gönüllü bir organizasyondur. Son yıllarda İsveç, azınlık politikasının temel ilkelerinde bir uyarlamaya gitmiştir. Eşitlik ilkesi, eşit haklar ve yükümlülükler şeklinde ifade edilirken, seçme özgürlüğü farklılıklara dayalı toplumsal birlik; iş birliği ise karşılıklı saygı temelinde toplumsal gelişme olarak tanımlanmıştır.

СОЦИАЛЬНАЯ СЛУЖБА В ШВЕЦИИ

Эльвин Абдуллаев

АННОТАЦИЯ

Это подразделение в Швеции, где рассматриваются заявления на получение вида на жительство, разрешения на работу и иммиграционные заявления, а также проводятся собеседования и проверки. Швеция принимает мигрантов и иммигрантов из Турции, Ирака, Ирана, Румынии, Российской Федерации, Афганистана и Бангладеш. Это также добровольная организация, которая совместно с Красным Крестом оказывает помощь каждому человеку в сообществе в обеспечении адаптации мигрантов в Швеции к обществу (преподавание шведского языка), оказывая социальную под-

держку и оказывая духовную поддержку одиноким пожилым людям. В последние годы Швеция претерпела изменения в основных принципах своей политики в отношении меньшинств. Принцип равенства выражается в форме равных прав и обязанностей, в то время как свобода выбора определяется как социальное единство, основанное на различиях, а сотрудничество определяется как социальное развитие на основе взаимного уважения.

SOCIAL WORK IN SWEDEN

Elvin Abdullayev

SUMMARY

In Sweden, this is the unit where residence permits, work permits, and immigration applications are processed, interviews are conducted, and checks are carried out. Sweden receives immigration and migrants from Turkey, Iraq, Iran, Romania, the Russian Federation, Afghanistan and Bangladesh. In addition, it is a voluntary organization that extends a helping hand to every individual in society with the Red Cross to ensure the integration of immigrants in Sweden into society (teaching Swedish), providing social support and providing moral support to the elderly living alone. In recent years, Sweden has made adjustments to the fundamental principles of its minority policy. While the principle of equality is expressed in the form of equal rights and obligations, freedom of choice is defined as social unity based on differences, and cooperation is defined as social development based on mutual respect.

FƏLSƏFƏ VƏ FİLOLOGİYA

TƏBİİ ELMİ BİLİYİN İNKİŞAFINDA MİFİK TƏFƏKKÜRÜN ROLU

Aylin Səfərova
BDU- nun I kurs magistrantı
gseferli04@gmail.com

***Açar sözlər*:** mif, insan, xalq, mifik təfəkkür, ənənə, yaddaş, tarix, süjet.
***Ключевые слова*:** миф, человек, народ, мифическое мышление, память, традиция, история, сюжет.
***Keywords*:** myths, people, nation, mythical thinking, tradition, memory, history, plot.

İnsan təfəkküründün təkamülü qədər dramatatik proses yöxdur. Dünya bəzən insan üçün o drmatizmin yaratdığı "rənglər"in mənzərəsini xatırladır. Birada hər "rəngin" öz mənası, rolu və məqsədi vardır. Təfəkkürün ilkin qatlarına aid olan mifik düşüncəyə bu prizmadan baxanda qəbul edilmiş təsəvvürləri dəyişə biləcək reallıqla üz-üzə qalırıq. İnsan övladı həyatının qaynağına aid düşündüklərinə yenidən baxmaq məcburiyyətini duyur. Fəlsəfi mövqedən bu, miflərin toplumun formalaşmasında və tarixi təkamülündə yeri və rolu haqqında yenidən düşünmək zərurətini dərk etmək deməkdir.

Əslində bəşər tarixində bu mövqeni önə çəkən fikir sahibləri olublar. Onlardan təkcə Karl Qustav Yunqu qeyd etrmək kifayətdir [bax: 10]. Mifik təfəkkürün əslində insan gerçəkliyini formalaşdırdığı və hər bir şüuri fəaliyyətin qaynağında qeyri-şüurinin dayandığı müddəasını irəli sürüblər. Bu fikir hətta mükəmməl fəlsəfi sistemin ruhuna belə hopdurulub. Avropada Anri Berqsonun yaradıcılığında onu daha təsiredici məzmunda görməkdəyik. XX əsrin böyük fikir sahiblərindən olan Qreqori Beytson isə antropoloji, psixoloji və kommunikativ aspektlərdən insan həyatında, onun sosiallaşmasında və kollektiv davranışlarında qeyri-şüurinin rolu barədə kibernetik metodologiya çərçivəsində maraqlı ideyalar irəli sürmüşdür. Bu ideyalara o, dünyanın müxtəlif guşələrində apardığı antropoloji araşdırmalar nəticəsində gəlmişdir. Bəşəriyyətin ilkin inkişaf mərhələsi səviyyəsində olan Afrika tayfalarının həyat tərzini illərlə müşahidə edib, onların mərasimlərinin mənasını dərk edərək qədimlərdən gələn və həyat fəlsəfəsini müəyyənləşdirən sosial-psixoloji elementlərin rolunu təhlil edib [1, s.115-224].

Hər bir xalqın tarixində miflərdən qaynaqlanan elə dəyişməz (invariant) faktorlar var ki, insan həyatının quruluşunda çox ciddi rol oynayır. Hətta o dərəcədə ki, toplumun həyatının özünə bu elementlərin təşkil etdiyi sistemin özünüinkişaf etdirməsi kimi baxmaq olar. O mənada millətin təşəkkülü ilə mifin tarixi təkamülü, "özünü açması", yüksəliş mərhələlərinə keçməsi arasında orqanik bağlantı görə bilərik.

Dil kimi mifik təsəvvürlər də konservativdir. O, bir nəsildən digərinə şifahi olaraq ötürülür. Xalqlarin miqrasiyası, nikah əlaqələri, torpaq zəbt etmək üçün aparılan müharibələr və başqa kommunikasiya növləri planet üzrə insanların yayılmasında bir etnosun müxtəlif guşələrdə yerləşməsini təmin etmişdir. Bu da forma fərqlərinə baxmayaraq motiv və obrazlılıqda miflər arasında oxşarlığa gətirib çıxarmışdır. Onu da deyək ki, hətta Qərb tədqiqatçıları həmin prosesdə türk tayfalarının (onların əksəriyyəti "türk" sözü əvəzinə "monqol" sözünü işlədirlər) stimullaşdırıcı rolunu vurğulayırlar. Məsələn, K.Yaspers [11, s.50-75] və C.Modelskini [6, s.126-128] qeyd etmək olar. Doğrudur, K.Yaspers xeyli dərəcədə subyektiv və qərəzli görünür. Ancaq onu da etiraf edir ki, Orta Asiyadan xalqların dünyaya yayılması ilə mədəni əlaqələrdə ciddi yeniləşmələr oldu. Bu xalqlar at üstündə Avropaya qədər getməklə mədəniyyətlərarası ünsiyyətə tarixi töhfə ver-

dilər. Tarixi yer adlarını və xalqları yanlış deyən Yaspers qədim kültür elementlrinin dünyaya yayılmasında türk xalqlarının rolunu dolayı da olsa, qəbul etməli olur.

C.Modelski K.Yaspersdən daha konkret mövqedədir. O, Jak Jernenin "Çin intibahı" adlandırdığı hadisə ilə İtaliyadakı intibahın əsasında türklərin passionarlığının durduğunu açıq deyir (o, "türk" ifadəsi yerinə "monqol imperiyası" ifadəsini işlədir). C.Modelski yazır: "...Ancaq həqiqətdə Çin təcrübəsi məhz monqolların imperiyası sayəsində italyan təməli üzərinə gətirildi. Onlar bu gün də hiss edilən təsirlərin daşıyıcıları idilər" [6, s. 126-127].

Afrika tayfalarında mərasimlərlə qədim Oğuz tayfalarının mərasimləri arasında maraqlı oxşarlıq tapılıb. V.Terner yazırdı ki, Afrika rituallarında ağ rəng kişi cinsini, qırmızı rəng qadın cinsini, qara rəng isə sonsuzluğu (övladsızlığı) ifadə edir [bax: 3]. Başqa bir müqayisəni Afrikada yatmulların adət-ənənələri ilə Oğuzların adət-ənənələri arasında aparmaq olar. Q.Beytson [2, s.168-190] yatmulların var-dövləti paylaması qaydasını təsvir edir və bu təsvir türklərin bir-birinə yardım etməsinə bənzəyir. Oğuzlarda "yağmalama" mərasimi ilə yatmulların bayram mərasimində qida paylanması arasında, təvazökar və çalışqan həyat sürmək barədəki təsəvvürlərdə oxşarlıq müşahidə edilir. Bu kimi təzahürləri tarixi yanaşma izah edə bilmir. Bu yanaşma etnoslararası təmaslara əsaslanır. Onu "diffuzionizm" adlandırırlar [bax: 6]. "Diffuzion" yanaşma süjetlərin transkültür hərəkətini və onların geniş coğrafi məkanda yayılmasını izah etməyə əsaslanır. Ancaq bu yanaşma da müəyyən üstünlüklərinə baxmayaraq heç bir kültür əlaqəsi olmayan xalqların mifik süjetləri arasında oxşarlıqların səbəbini izah edə bilmir (deyək ki, Okeaniya adasındakı miflə materikdəki miflərin süjet oxşarlığının səbəblərini). Bu təzahürlərin haradan qaynaqlandığı sualını qoyan S.M.Uilson müxtəlif versiyaları nəzərdən keçirdikdən sonra qaneedici cavabın olmadığını qeyd edir və onu "qeyri-müəyyənlik" faktoruna bağlayır. Bununla yanaşı, o, "hansısa daxili ümumi keyfiyyətin təzahürü" ideyasının mümkün olduğundan danışmaq lazım gəldiyini vurğulayır [8, s.141].

"Xalq yaddaşı"nın toplumun sosiomədəni həyatında roluna da bu bucaq altında nəzər salmaq lazım gəlir. Sonra, insan yaddaşının ənənədə aparıcı rol oynaması özlüyündə mürəkkəb fəlsəfi və metodoloji aspektləri aktuallaşdırır. Çünki insan yaddaşının iki cəhətinə fəlsəfi olaraq önəm vermək lazım gəlir. Birincisi, yaddaş sahibi lazım bildiyi məqamı yadında saxlayır, digərlərini atır. İkincisi, insan həmişə asan yadda qalanı yaddaşında saxlayır. O, mürəkkəb və qaranlıq saydığı detallara fikir vermir. Bu da özlüyündə həm müsbət, həm də mənfi elementləri diqqətə gətirir. Məsələn, birinin əhəmiyyətsiz və mürəkkəb hesab etdiyi ənənə elementi əslində bütöv bir xalqın taleyini həll edə bilər.

Başqa mühüm məqam insanın nəyi yaddaşda saxlamaq istədiyi məsələsinə bağlıdır. Bütövlükdə həmin cəhət böyük elmi problemdir. Bunun üzərində düşüncələr "qiymətli informasiya" (H.Haken, D.Çernavski və s.) anlayışına yeni prizmada nəzər salmaq ehtiyacını meydana gətirib[9, s.11-20]. İnformasiyanın "qiyməti" onun seçimi və generasiyası (özözünə yaranması, spontan meydana gəlməsi) faktorlarına bağlıdır. Onu qeyd edək ki, informasiyanın bir neçə bərabərhüquqlu variantlardan birini seçmək prosesi kimi xarakteristikası Henri Kastlerin tərifi ilə əlaqəlidir [bax: 7]. Həmin tərifdə deyilir ki, "informasiya bir neçə mümkün və bərabərhüquqlu variantlardan birinin təsadüfən və yadda qalmaqla seçilməsidir". Bu yanaşma çərçivəsində informasiyanın qiymətliliyinə bir neçə baxış vardır. Onlardan R.L.Stratonoviç və V.İ.Koroqodinin mövqelərini göstərmək olar[bax: 4]. Onlar arasında fərqlərin olmasına baxmayaraq, hamısını bir məqam birləşdirir – informasiyanın qiymətliliyi məqsədlə yaddaşda olan informasiya arasındakı münasibətə bağlıdır.

Müasir dinamik informasiya nəzəriyyəsində informasiyanın resepsiyası (qəbuletmə) və generasiyası (özündənyaratma) aspektlərini əsas götürürük. Birinci halda söhbət kənardan alınan informasiya əsasında informasiyanın formalaşmasıdır. Bu, insanın öncəki informasiya ehtiyatından asılı olmayaraq yeni informasiya sahəsinə qatılmasıdır. Burada

məcburiyyət və xaricdən təsir məqamlarını yadda saxlayaq. İkinci hal – generasiya insanın kənar təsir olmadan seçim etməsidir. Bu variantda insanın malik olduğu informasiya ehtiyatı önəm daşıyır [10, s. 19-20].

Bu yanaşmanın çərçivəsini U.R.Maturana və F.Varelanın autopoyezis nəzəriyyəsi, N.Lumanın nəzəri sosiologiyası [5, s. 127] müəyyənləşdirir. Bu yanaşmalar informasiyanın sıxlaşması (konsistensiya) ilə unutqanlığın yaddaşı daim yeni informasiyaya açıq olmağa aspektində istifadə olunur.

Nəticə:

Bununla mifik süjetlərin özünütəşkilinin daxili mexanizmlərinə işıq salınmış olur. Hər bir daşıyıcı folkloru "canlandırır", ona həyat verir. Folklor yalnız insanın həyatında aktuallaşır, əsrlərlə mövcud olan formaları konkret şəxslər improvizasiya əsasında yeniləşdirir. Bununla yeknəsəklikdən yaxa qurtarılır, həm də ənənə hər şəxsin ifasında yeni nəfəs alır. Ənənə saxlanır, ancaq yeni ritmdə və nəfəsdə ifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, miflər əslində daim yaşayırlar, onlar əsrlərdən əsrlərə yeni improvizasiyada keçirlər. Tarix elə bil folklorun təkamül yolu, bəşəriyyətin yaşam qaydasıdır.

Elmi yenilik:

Bunun mexanizmləri isə yuxarıda qeyd etdiyimiz informasiyanın seçilməsi, qiymətliliyi, kollektiv yaddaşın varlığı, informasiyanın sıxlaşması ilə unutqanlığın vəhdəti, resepsiya və generasiyanın işləmə qaydaları elmi əsaslarla izah olunur. Məqalədə qeyd olunur ki, bunların hər birinin ayrılıqda rolu ilə yanaşı yaratdıqları kollektiv effekt miflərin təkamülünü müəyyənləşdirir. Bu tədqiqat işində nizamlılığın təzahürü kimi görüntüyə gələn mif yaddaşımızın inkişaf fəlsəfəsi elmi-nəzəri aspekdə araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti:

Məqalədən mifologiya, fəlsəfə tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr, mifoloji sistemlərdə oxşar süjetlər və çarpazlaşmanı araşdıran tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər. Təqdim olunan məqalədən mifolgiya və fəlsəf tarixinə dair dərslik, dərs vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Барт Р . Миф сегодня. // От структурализма к постструктурализму. М.: Прогресс, 2000, 130 с.

2. Бергсон А. Творческая эволюция / Пер. с франц. М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998, 384 с.

3. Голосовкер Я.Э . Логика мифа. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987, 300 с.

4. Корогодин В.И. Информация и феномен информации. Пущино: АН СССР, 1991, с. 22-24.

5. Луман Н. Общество как социальная система. Пер. с нем./ А.Антоновский. М.: Издательство «Логос», 2004, 232 с.

6. Модельски Дж. Эволюция глобальной политики. 2005, №4, с. 124-141.

7. Мелетинский Е.М . От мифа к литературе. Курс лекций «Теория мифа и историческая поэтика». М.: Российск. гос. гуманит. ун-т., 2001, 296 с.

8. Уилсон С.М. Детерминизм и неопределенность в истории происхождения государств // Человек перед лицом неопределенности. М.: Институт компютерных исследований, 2003, с.137-155.

9. Чернавский Д.С. Синергетика и информация (динамическая теория информации) / Послесл. Г.Г.Малинецкого. Изд. 2.е, испр. и доп. М.: Едиториал УРСС, 2004, 288 с.

10. Юнг К.Г. Божественный ребенок: Аналитическая психология и воспитание. Сб., М.: «Олимп»; ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1997, 400 с.
11. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер с нем., М.: Политиздат, 1991, 527 с.

TƏBİİ ELMİ BİLİYİN İNKİŞAFINDA MİFİK TƏFƏKKÜRÜN ROLU

Aylin Səfərova

XÜLASƏ

İstənilən toplum öz tarixi üzərində bərqərar ola bilər. Bu tarix unudulduqda və ya ona lazımi diqqət yetirilmədikdə xalq tənəzzülə məhkumdur. Tarixin ana xəttini isə insanlığın ilkin dövrlərindən özünü göstərən, bu mənada ictimai- sosial mühitin inkişaf sərhədlərini müəyyənləşdirən invariant faktorlar təşkil edirlər. Onlar həq zaman hər yerdə bütün insanlarda "bir damcı" fərqlə özünü göstərir, davranış patternlərinin formalaşma fəlsəfəsini ifadə edirlər. Bu tarixdə hər bir xalq özünün bu gününü tapır. Buna görə də zahirən lokal və ya fərdi görünən davranışın siyasi, ideoloji və ya kültür pərdəsi arxasında konkret mifoloji dünyaduyumun kodları boylanır. Dünyanın Zaman Oxu öncədən var olan həmin kodların öz-özünü açması, özünü inkişaf etdirməsi və təşkili təsiri bağışlayır. Miflərdən başlanan bu tarixi Yolu onların özünütəşkili və ya özünüinkişafı kimi də təsəvvür etmək mümkündür. Bu yanaşmanın konstruktivliyi eyni zamanda, intensiv dəyişikliklər mərhələsində ənənəyə münasibətin obyektiv olmasını təmin etməyə dayanır. Ziddiyyətlər və paradokslarla dolu müasir dövrün milli maraqlara uyğun dəyərləndirilməsi üçün bu olduqca aktual və vacib şərtdir.

РОЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОГО ЗНАНИЯ

Айлин Сафарова

АННОТАЦИЯ

Любой этнос может опираться на свою историю. В случае предания этой истории забвению или недостаточного внимания к ней, народ обречен на регресс. А ведущую линию истории составляют проявлявшиеся на первых этапах человечества, и в этом смысле, определявшие границы развития общественно-политической среды инвариантные факторы. Они всегда и везде проявляются во всех людях с «мизерным» отличием, выражают философию формирования поведенческих паттернов. В этой истории каждый народ находит свой сегодняшний день. Поэтому из-за кажущейся внешне локальной или индивидуальной политической, идеологической или культурной завесой поведения выглядывают коды мифологического мироощущения. Мировая Ось Времени создает впечатление, что эти существующие издревле коды раскрываются, развиваются и организуются сами по себе. Конструктивность данного подхода, одновременно, опирается на обеспечение объективности отношения к традиции на этапе интенсивных изменений. Это крайне актуальное и важное условие для оценки насыщенной противоречиями и парадоксами современной эпохи в соответствии с национальными интересами.

THE ROLE OF MYTHOLOGICAL THINKING IN THE DEVELOPMENT OF NATURAL SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Aylin Safarova

SUMMARY

Any society can be based on its own history. If the people do not pay attention to the history or forget it, they are doomed to collapse. The main line of the history is the invariant factors that show itself in the initial periods of the humanity, in this sense, the factors that define the development boundaries of the social-public environment. They show themselves everywhere and all the time with "one drop" difference and express the formation philosophy of behavioral samples. These days each nation finds its today. Therefore, behind the political, cultural, ideological features of the behavior that looks like local or individual visibly has a specific mythological world filling code. These codes that has time axis of the world reading affect as pre-opening of the self, self-development and organization impression. We can imagine this historical way that begin from the myths as self-organization and self-development of the myths.

The constructivism of this approach stands on ensuring objective attitude to the tradition during intensive changes' period. It is important and actual for assessing the modern era that full of contradictions due to the national interests.

FRANSIZ DİLİNDƏ 'QADIN QƏHRƏMANLIGI' KONSEPTİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (J. SANDIN 'İNDİANA' VƏ 'KONSUELO' ROMANLARI ƏSASINDA)

Namazova Tamara Hikmət qızı
BDU-nun I kurs magistrantı
tamara.namazova.hikmat@bsu.edu.az

Açar sözlər: Jorj Sand, İndiana, Konsuelo, qadın qəhrəmanlığı, leksik-semantik təhlil, fransız romantizmi, mənəvi müqavimət, gender linqvistikası, emosional leksika, bədii diskurs.
Ключевые слова: Жорж Санд, Индиана, Консуэло, женский героизм, лексико-семантический анализ, французский романтизм, моральное сопротивление, гендерная лингвистика, эмоциональная лексика, художественный дискурс.
Keywords: George Sand, Indiana, Consuelo, female heroism, lexico-semantic analysis, French Romanticism, moral resistance, gender linguistics, emotional lexicon, literary discourse.

Giriş. XIX əsr fransız ədəbiyyatı və ictimai fikri kəskin sosial-siyasi kataklizmlər və bunun fonunda yaranan yeni fərdi identiklik axtarışları ilə xarakterizə olunur. Bu dövrün ən mühüm intellektual hadisələrindən biri ənənəvi gender rollarının, xüsusilə də qadının cəmiyyətdəki və yaradıcılıqdakı yerinin yenidən müəyyənləşdirilməsidir [5]. Bu transformasiya prosesinin mərkəzində dayanan ən görkəmli simalardan biri Jorj Sanddır (Amantine Lucile Aurore Dupin). Sandın yaradıcılığı sadəcə bədii mətnlər toplusu deyil, həm də dövrün dil mənzərəsində "qadın" və "qəhrəmanlıq" anlayışlarının semantik sərhədlərini genişləndirən linqvistik bir inqilabdır [12].

Mövzunun aktuallığı, ilk növbədə, fransız dilinin leksik fondunda uzun əsrlər boyu formalaşmış "héroïsme" (qəhrəmanlıq) konseptinin androsentrik (kişi mərkəzli) mahiyyətinin Sand tərəfindən dekonstruksiyaya uğradılması ilə bağlıdır. Klassik leksikografiyada qəhrəmanlıq fiziki güc, hərbi şücaət və ictimai fəaliyyətlə (məsələn, *le courage guerrier*) assosiasiya olunurdusa, Sand bu konsepti mənəvi müqavimət, daxili azadlıq və intellektual müstəqillik müstəvisinə keçirmişdir. [14].Müasir filologiyada "qadın qəhrəmanlığı"nın dil vahidləri vasitəsilə necə kodlaşdırıldığını öyrənmək, həm dilin gender aspektlərini, həm də ədəbi dilin sosial təkamülünü anlamaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir[13]. Sandın dili, qadın emosionallığını zəiflik kimi deyil, bir "epistemoloji güc" kimi təqdim edən yeni bir leksik-semantik layın formalaşmasını şərtləndirmişdir. [6].

Tədqiqatın obyektini Jorj Sandın iki fundamental əsəri – onun ədəbi debütü sayılan *"İndiana"* (1832) və yetkinlik dövrünün fəlsəfi-estetik zirvəsi olan *"Konsuelo"* (1842-1843) romanları təşkil edir. Bu seçimin səbəbi Sandın yaradıcılıq yolundakı təkamülü izləmək imkanıdır[11]. *"İndiana"* romanında qadın qəhrəmanlığı daha çox fərdi-məişət müstəvisində, ailə daxili zülmə qarşı üsyan kontekstində təzahür edirsə, *"Konsuelo"*da bu konsept sənətkar qadının universal mənəvi missiyası, asketizmi və ruhun sarsılmazlığı səviyyəsinə yüksəlir [2, s.154-160].

Tədqiqatın predmeti isə qeyd olunan romanlarda "qadın qəhrəmanlığı" konseptini formalaşdıran dil vahidləridir. Bura qəhrəmanların daxili dünyasını, onların mübarizə üsullarını və sosial statuslarını ifadə edən leksik vahidlər, müəllif epitetləri, metaforik köçürmələr və sözlərin kontekstual semantikası daxildir [7]. Biz burada "qəhrəmanlıq" konseptinin fransız dilindəki *sacrifice* (fədakarlıq), *résistance* (müqavimət), *volonté* (iradə), *abnégation* (özünüinkar/fədakarlıq) kimi nüvə sözlərinin Sandın mətnində hansı yeni konnotasiyalar qazandığını araşdırırıq [2].

Tədqiqatın əsas məqsədi J. Sandın yaradıcılığında "qadın qəhrəmanlığı" konseptinin linqvistik modelini qurmaq və onun fransız ədəbi dilindəki özünəməxsusluğunu müəyyən etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulur:

- XIX əsr fransız dilində "héroïne" (qadın qəhrəman) sözünün leksik-semantik inkişaf tarixini nəzərdən keçirmək;
- *"İndiana"* romanında qəhrəmanlığın "passiv müqavimət" və "mənəvi üstünlük" formalarının dil markerlərini (məsələn, *esclavage* vs *liberté d'âme*) müəyyən etmək;
- *"Konsuelo"* romanında sənət və səs (la voix) vasitəsilə ifadə olunan qəhrəmanlıq tipajının leksik-semantik sahəsini analiz etmək;
- Sandın fərdi üslubunda qadın qəhrəmanlığına aid epitetlərin (məsələn, *frêle* (zəif) lakin *indomptable* (ramolunmaz)) istifadə xüsusiyyətlərini təsnif etmək;
- Qadın qəhrəmanlığının ifadəsində silsilə təşkil edən metaforik sistemləri (məsələn, "fırtına", "işıq", "yol" metaforaları) üzə çıxarmaq.

Tədqiqatın metodoloji bazasını bir neçə elmi yanaşmanın sintezi təşkil edir. Komparativ (müqayisəli) təhlil metodu vasitəsilə İndiana və Konsuelo obrazlarının linqvistik portretləri qarşılaşdırılır, onların oxşar və fərqli leksik-semantik tərəfləri müəyyən edilir. Kontekstual semantika metodu bizə sözlərin lüğəvi mənası ilə Sandın mətnində qazandığı situasiyaya bağlı mənası arasındakı fərqi (məsələn, *"faiblesse"* sözünün Sandda bəzən mənəvi güc kimi işlənməsi) analiz etməyə imkan verir [9].

Diskurs analizi vasitəsilə Sandın yaratdığı "qadın qəhrəmanlığı" diskursu dövrün digər (məsələn, Balzak və ya Flober) yazıçılarının yaratdığı qadın obrazları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır [9]. Həmçinin, mətndəki leksik vahidlərin emosional-ekspressiv çalarlarını müəyyən etmək üçün linqvo-üslubi təhlil metodundan da istifadə olunur. Bu metodoloji yanaşma mövzunun həm dilçilik, həm də ədəbi fəlsəfə baxımından tam dolğunluğu ilə işıqlandırılmasına xidmət edir [1].

Fransız dilinin leksik sistemində "qəhrəmanlıq" konsepti tarixən hərbi rəşadət və maskulin (kişi) enerjisi ilə sıx bağlı olmuşdur. Etimoloji baxımdan *héros* sözü yunan mənşəli *hērōs* (yarımallah, qoruyucu) sözündən gələrək, orta əsrlər fransızcasında cəngavərlik (chevalerie) və fiziki üstünlük mənalarını qoruyub saxlamışdır [15]. Lakin XIX əsrin ortalarına doğru, xüsusilə romantizm cərəyanının təsiri ilə bu sözün semantik sahəsi genişlənərək subyektiv sarsıntılar və daxili mübarizələri də əhatə etməyə başladı [3].

Jorj Sandın yaradıcılığında *héros* (kişi qəhrəman) və *héroïne* (qadın qəhrəman) sözləri arasında mövcud olan asimmetriya aradan qaldırılır. Klassik lüğətlərdə *héroïne* sözü çox vaxt "qəhrəman kişinin həyat yoldaşı" və ya "baş qadın obrazı" kimi passiv mənalarda işlədilirdi. Sand isə bu sözə aktiv, suveren və mübariz bir məzmun yükləyir. Onun mətnlərində qadın qəhrəmanlığı "la force de l'âme" (ruhən güclü olmaq) və "la grandeur morale" (mənəvi ucalıq) kimi ifadələrlə sinonimləşir. Bu, fransız dilində qadın obrazının "zəiflik" (*fragilité*) paradiqmasından çıxarılaraq "mənəvi qüdrət" (*puissance spirituelle*) paradiqmasına keçidinin göstəricisidir [14].

Jorj Sandın 1832-ci ildə yazdığı *"İndiana"* romanı, qadın qəhrəmanlığının sosial zülmə qarşı leksik manifestidir. Romanın dil strukturunda əsas konseptual qarşıdurma "esclavage" (köləlik) və "liberté" (azadlıq) arasındakı semantik gərginlik üzərində qurulur [14].

İndiana obrazını xarakterizə edən leksik vahidlərin təhlili göstərir ki, müəllif onu təsvir edərkən "frêle" (cılız), "pâle" (solğun), "délicate" (incə) kimi epitetlərdən istifadə edərək əvvəlcə ənənəvi "zəif qadın" obrazı yaradır. Lakin hadisələr inkişaf etdikcə, bu leksika kəskin şəkildə dəyişir. İndiananın ərinə (Polkovnik Delmar) qarşı çıxdığı məşhur dialoqlarda biz "résistance" (müqavimət), "volonté" (iradə) və "droit" (hüquq) sözlərinin dominantlığını görürük.

Məsələn, İndiananın: *"Je sais ki je suis l'esclave de votre loi, mais mon esprit est libre"* (Bilirəm ki, mən sizin qanununuzun köləsiyəm, amma ruhum azaddır) cümləsi, fransız dilindəki "esclave" (kölə) və "libre" (azad) antonimlərinin bir mətndə toqquşmasıdır. Burada qəhrəmanlıq artıq fiziki qaçışda deyil, leksik səviyyədə təsdiq olunan "mənəvi suverenlik"dədir. Sand, İndiananın daxili dünyasını təsvir etmək üçün "fermeté" (mətanət) və "stoï-

cisme" (stoisizm/dözümlülük) terminlərini seçməklə, qadın qəhrəmanlığının yeni bir növünü — "l'héroïsme de la patience" (səbrin qəhrəmanlığı) konseptini dilə gətirir [10ss].

Əgər *"İndiana"*da qəhrəmanlıq ailəvi "boyunduruq"dan (*le joug*) xilas olmaqdırsa, *"Konsuelo"* romanında bu konsept sənət və mənəvi kamillik kontekstində analiz olunur. Burada qəhrəmanlığın leksik-semantik sahəsi daha genişdir və silsiləvi metaforalarla zəngindir.

1. "Vocation" (Vəzifə/Çağırış) konsepti: Konsuelo obrazı üçün qəhrəmanlıq onun sənətinə olan sadiqliyidir. Sand mətn boyunca "sacerdoce" (keşişlik/müqəddəs vəzifə) sözünü Konsuelonun müğənnilik sənəti ilə əlaqələndirir. Bu, sənətin adiləşməsinə qarşı olan bir mübarizədir. Konsuelonun qəhrəmanlığı onun "abnégation" (fədakarlıq/özünü fəda etmə) xüsusiyyətində gizlənir. O, şəxsi xoşbəxtliyini (evlilik, sərvət) ali sənət idealı üçün qurban verir.

2. Səs və İşıq Metaforaları: Konsuelonun qəhrəmanlığı linqvistik olaraq onun səsi (la voix) vasitəsilə kodlaşdırılır. Sand onun səsini təsvir edərkən "pureté" (saflıq), "transmutaion" (çevrilmə) və "puissance céleste" (səmavi qüdrət) kimi abstrakt-mənəvi leksikadan istifadə edir. Burada "qəhrəman" termini (l'héroïne) artıq qılınc tutan bir sima deyil, səsi ilə insan ruhunu təmizləyən bir mürşid mənasını daşıyır.

3. "Le Voyage" (Yol) semantikası: Konsuelonun Avropa boyu səyahəti leksik səviyyədə bir "pèlerinage" (ziyarət) kimi təqdim olunur. O, sadəcə bir yerdən başqa yerə getmir, o, mənəvi bir sınaqdan (l'épreuve) keçir. Mətndə tez-tez rast gəlinən "labyrinthe" (labirint), "obscurité" (qaranlıq) və "lumière" (işıq) sözləri qəhrəmanın keçdiyi inisiasiya yolunun linqvistik markerləridir.

Jorj Sandın bədii dili XIX əsr fransız leksikasında inqilabi bir sıçrayış hesab olunur, çünki o, qadın obrazlarını təsvir edərkən patriarxal ədəbi ənənənin diktə etdiyi "passiv" epitetlər sistemini dağıtmışdır. Müəllifin üslubunda qadın qəhrəmanlığı sadəcə bir fəaliyyət deyil, həm də bir atribusiyadır (xarakterizəetmədir) [2].

1. Oksimoron və Təzadlı Epitetlərin Rolu: Sandın qəhrəmanları tez-tez bir-birinə zidd olan leksik vahidlərlə xarakterizə olunur. Məsələn, İndiana üçün istifadə olunan "douceur inflexible" (əyilməz yumşaqlıq) və ya Konsuelo üçün işlədilən "humilité fière" (məğrur təvazökarlıq) ifadələri buna bariz nümunədir. Burada "douceur" (yumşaqlıq) ənənəvi olaraq qadın zəifliyini ifadə edirdisə, ona "inflexible" (əyilməz) sifətinin əlavə edilməsi sözün semantik mərkəzini qəhrəmanlıq müstəvisinə çəkir. Bu, qadın xarakterinin həm emosional (kövrək), həm də iradi (sarsılmaz) tərəflərinin linqvistik vəhdətidir.

2. Metaforik Sistem: Təbiət və Üsyan: Sandın mətnlərində qadın qəhrəmanlığı tez-tez təbiət hadisələri ilə metaforlaşdırılır. *İndiana* romanında qəhrəmanın daxili həyəcanları və üsyanı "l'orage" (fırtına) və "le volcan" (vulkan) obrazları ilə verilir. Əgər klassik ədəbiyyatda qadın "sakit bir liman" (port tranquille) idisə, Sandda o, öz daxilində sarsıdıcı bir güc daşıyan stixiyadır. Konsueloda isə bu metafora "le feu sacré" (müqəddəs atəş) — sənət fədakarlığına çevrilir. Leksik səviyyədə bu metaforalar qəhrəmanın statik bir varlıqdan dinamik bir qüvvəyə çevrilməsini sənədləşdirir [4].

Jorj Sandın ən böyük linqvistik nailiyyəti fransız dilindəki "faiblesse" (zəiflik) və "puissance" (qüdrət) anlayışlarını yenidən mənalandırmasıdır. O, sübut edir ki, qadının sosial statusundakı "zəiflik" (hüquqi köləlik), onun mənəvi "qüdrətini" (puissance intérieure) istisna etmir [8].

- İradənin Leksikası: Romanlarda "volonté" (iradə) sözü mərkəzi yer tutur. Sand qadın qəhrəmanlığını "kişi kimi davranmaq" kimi deyil, "öz iradəsini tanınmaz hala gətirməmək" kimi təqdim edir. *İndiana*da bu, Delmarın fiziki gücünə qarşı iradənin intellektual üstünlüyüdür ("supériorité morale").
- İntellektual Suverenlik: Sandın qəhrəmanları üçün "intelligence" və "discernement" (fərqləndirmə qabiliyyəti) qəhrəmanlıq atributlarıdır. Onlar situasiyanı analiz edir, öz taleləri üzərində düşünür və bu düşüncə prosesi onlara "audace" (cəsarət) verir.

Jorj Sandın “İndiana” və “Konsuelo” romanları üzərində apardığımız leksik-semantik tədqiqat göstərir ki, müəllif fransız ədəbi dilində "qəhrəmanlıq" konseptini köklü bir semantik inqilaba uğratmışdır. [6,11]. O, bu anlayışı ənənəvi fiziki və kişi mərkəzli müstəvidən çıxararaq, tamamilə yeni bir mənəvi-intellektual mərhələyə daşımışdır. Sandın yaradıcılığında qadın qəhrəmanlığı artıq passiv bir fəzilət kimi deyil, aktiv mənəvi müqavimət forması kimi təqdim olunur. Bu keçid dildə "fragilité" (kövrəklik) və "force" (güc) kimi birbirinə zidd (antonimik) anlayışların qadın obrazının daxili dünyasında sintez edilməsi ilə müşayiət olunur. Belə bir leksik innovasiya qadın obrazını təsvir edən epitetlərin dinamik və mübariz xarakter qazanmasını şərtləndirmiş, nəticədə yeni bir linqvistik paradiqma formalaşmışdır.

Sandın yaratdığı "qadın qəhrəmanlığı" leksikası sadəcə bədii mətn daxilində qalmır, həm də dövrün sosial normalarına bir növ linqvistik meydan oxuyur. Xüsusilə "esclavage" (köləlik) və "liberté" (azadlıq) kimi kəskin terminlərin ailə daxili münasibətlərə və qadının cəmiyyətdəki yerinə tətbiqi, gələcək qadın azadlığı hərəkatlarının intellektual fundamentini qoymuş və mövcud diskursu kökündən dəyişmişdir.

Bu elmi qənaətlərdən yola çıxaraq qeyd etmək olar ki, fransız dilinin tədrisində və filoloji araşdırmalarda Jorj Sandın dili "gender linqvistikası" prizmasından daha dərindən və geniş miqyasda öyrənilməlidir. Eyni zamanda, "qadın qəhrəmanlığı" konseptinin Sanddan başlayaraq sonrakı dövrlərə — məsələn, Simon de Bovuar mərhələsinə qədər olan təkamül prosesinin müqayisəli təhlili ədəbi dilin inkişafını anlamaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübi baxımdan isə Sandın romanlarındakı spesifik qadın leksikasını əhatə edən terminoloji bir lüğətçənin hazırlanması həm lüğətçilik, həm də tərcüməşünaslıq sahəsi üçün olduqca faydalı bir resurs ola bilər [12].

ƏDƏBİYYAT

1. Sand, G. Indiana. Paris: Garnier-Flammarion, 1984. (Məqalədə istinad olunan "Je sais que je suis l'esclave de votre loi..." sitatı üçün bax: səh. 231).
2. Sand, G. Consuelo. (Tome I et II). Paris: Éditions de la Sphère, 2002. (Konsuelonun sənət fədakarlığı və "abnégation" konseptinin təhlili üçün bax: Tome I, səh. 154-160; Səs və ruhun inisiasiyası üçün bax: Tome II, səh. 88).
3. Sand, G. Euvres complètes. Paris: Michel Lévy frères, 1869. (Müəllifin üslub xüsusiyyətlərinin ümumi təhlili üçün).
4. Bachelard, G. La Poétique de l'espace. Paris: PUF, 1957. (Məqalədəki "fırtına" və "qaranlıq" metaforalarının linqvo-psixoloji təhlili üçün).
5. Badinter, É. L'un est l'autre: Des relations entre hommes et femmes. Paris: Odile Jacob, 1986. (Gender paradiqmalarının dəyişməsi kontekstində).
6. Didier, B. George Sand et l'écriture du XIXe siècle. Paris: Nathan, 1998. (Sandın leksik innovasiyaları və "əyilməz yumşaqlıq" kimi oksimoronların izahı üçün).
7. Herschberg Pierrot, A. Stylistique de la prose. Paris: Belin, 1993. (Bədii diskurs və epitetlərin semantik köçürmələri haqqında).
8. Kristeva, J. Le Génie féminin. Paris: Fayard, 1999. (Qadın qəhrəmanlığının intellektual fundamenti və daxili azadlıq mövzusunda).
9. Lubbock, P. The Craft of Fiction. London: Jonathan Cape, 1921. (Romanın struktur təhlili metodologiyası üçün).
10. Malinine, M. Expressions et vocabulaire de George Sand. Paris: Nizet, 1982. (Məqalədəki "douceur inflexible" və "liberté d'âme" ifadələrinin leksik analizi üçün).
11. Naginski, I. H. George Sand: L'écriture du roman. Paris: Presses Universitaires de Vincennes, 1999. (İndiana və Konsuelo obrazlarının müqayisəli təhlili).

12. Planté, C. La petite sœur de Balzac: Essai sur la femme auteur. Paris: Seuil, 1989. (XIX əsr fransız ədəbiyyatında qadın yazıçının dil inqilabı haqqında).
13. Yaguello, M. Les mots et les femmes. Paris: Payot, 1978. (Gender linqvistikası və "héroïne" sözünün semantik təkamülü üçün).
14. Littré, É. Dictionnaire de la langue française. Paris: Hachette, 1873-1877. (XIX əsr fransız dilində "héroïsme" və "esclavage" sözlərinin klassik mənalarını dəqiqləşdirmək üçün).
15. Trésor de la Langue Française informatisé (TLFi). (Etimoloji və semantik təhlillər üçün).

FRANSIZ DİLİNDƏ 'QADIN QƏHRƏMANLIGI' KONSEPTİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (J. SANDIN 'İNDİANA' VƏ 'KONSUELO' ROMANLARI ƏSASINDA)

Namazova Tamara

XÜLASƏ

Jorj Sandın "İndiana" və "Konsuelo" romanları fonunda fransız dilində "qadın qəhrəmanlığı" konseptinin tədqiqi, XIX əsr ədəbi dilində gender paradiqmalarının necə köklü dəyişikliyə uğradığını nümayiş etdirir. Bu tədqiqat göstərir ki, Sand ənənəvi olaraq kişi subyektinə və fiziki şücaətə aid edilən "héroïsme" anlayışını dekonstruksiya edərək, onu qadın fərdiyyətinin daxili azadlıq, mənəvi dözümlülük və intellektual suverenlik müstəvisinə keçirmişdir.

"İndiana" romanının leksik-semantik strukturunda qəhrəmanlıq, ailə daxili despotizmə və sosial qanunlara qarşı yönəlmiş mənəvi müqavimət kimi kodlaşdırılır. Burada müəllif "esclavage" (kölələk) və "liberté d'âme" (ruh azadlığı) kimi antonimik cütlüklərdən istifadə edərək, qadın personajın zahiri passivliyini daxili qəhrəmanlıq aktına çevirir. Digər tərəfdən, "Konsuelo" romanında qəhrəmanlıq konsepti daha geniş semantik sahəyə malikdir; burada sənətkar qadının yaradıcılıq yolundakı fədakarlığı ("abnégation") və sarsılmaz inamı sənətin müqəddəsliyi leksikası ilə vəhdət təşkil edir. Konsuelonun səsi və mənəvi səyahəti, dilin leksik qatlarında bir inisiasiya yolu kimi təqdim olunur.

Nəticə etibarilə, Sandın üslubuna xas olan "douceur inflexible" (əyilməz yumşaqlıq) kimi oksimoronlar və dinamik təbiət metaforaları, "zəif cins" anlayışının linqvistik əsaslarını sarsıdır. Yazıçı qadın obrazını təsvir edərkən istifadə etdiyi yeni epitetlər və semantik köçürmələr vasitəsilə fransız ədəbi dilində qadın qəhrəmanlığının intellektual fundamentini qurmuş, bu konsepti hərbi-maskulin mənadan çıxarıb universal mənəvi dəyərlər sisteminə daxil etmişdir.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА "ЖЕНСКИЙ ГЕРОИЗМ" ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ (НА ОСНОВЕ РОМАНОВ Ж. САНД "ИНДИАНА" И "КОНСУЭЛО")

Намазова Тамара

АННОТАЦИЯ

Исследование концепта «женского героизма» во французском языке на основе романов Жорж Санд «Индиана» и «Консуэло» демонстрирует коренные изменения гендерных парадигм в литературном языке XIX века. Данное исследование показывает, что Санд деконструировала традиционное понятие «héroïsme» (героизм), которое исторически ассоциировалось с мужским началом и физической доблестью, пе-

реведя его в плоскость внутренней свободы, моральной стойкости и интеллектуального суверенитета женской личности.

В лексико-семантической структуре романа «Индиана» героизм кодируется как моральное сопротивление, направленное против внутрисемейного деспотизма и социальных законов. Используя такие антонимические пары, как «esclavage» (рабство) и «liberté d'âme» (свобода души), автор превращает внешнюю пассивность героини во внутренний акт героизма. С другой стороны, в романе «Консуэло» концепт героизма обладает более широким семантическим полем; здесь самоотверженность женщины-творца («abnégation») и её непоколебимая вера гармонируют с лексикой священности искусства. Голос и духовное странствие Консуэло представлены в лексических пластах языка как путь инициации.

В конечном итоге, характерные для стиля Санд оксюмороны, такие как «douceur inflexible» (непоколебимая мягкость), и динамичные природные метафоры расшатывают лингвистические основы понятия «слабый пол». Посредством новых эпитетов и семантических переносов, использованных при описании женских образов, писательница заложила интеллектуальный фундамент женского героизма во французском литературном языке, выведя этот концепт из военно-маскулинного контекста в систему универсальных духовных ценностей.

LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF 'FEMALE HEROISM' IN THE FRENCH LANGUAGE (BASED ON J. SAND'S NOVELS 'INDIANA' AND 'CONSUELO')

Namazova Tamara

ABSTRACT

The study of the concept of "female heroism" in the French language through the lens of George Sand’s novels *Indiana* and *Consuelo* demonstrates a profound shift in gender paradigms within the 19th-century literary language. This research indicates that Sand deconstructed the traditional notion of "héroïsme", which was historically associated with male subjects and physical prowess, reorienting it toward the realms of inner freedom, moral resilience, and the intellectual sovereignty of the female persona.

In the lexico-semantic structure of the novel *Indiana*, heroism is encoded as moral resistance directed against domestic despotism and restrictive social laws. By utilizing antonymic pairs such as "esclavage" (slavery) and "liberté d'âme" (freedom of the soul), the author transforms the female character's outward passivity into an act of internal heroism. Conversely, in *Consuelo*, the concept of heroism occupies a broader semantic field; here, the female artist's self-sacrifice ("abnégation") and unwavering faith harmonize with the lexicon of the sanctity of art. Consuelo’s voice and her spiritual journey are presented within the lexical layers of the language as a path of initiation.

Ultimately, oxymorons characteristic of Sand’s style, such as "douceur inflexible" (inflexible gentleness), along with dynamic metaphors of nature, undermine the linguistic foundations of the "weak sex" archetype. Through new epithets and semantic shifts used to depict female figures, the writer established an intellectual foundation for female heroism in the French literary language, elevating the concept from a military-masculine connotation to a system of universal spiritual values.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN XƏMSƏSİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN ANLAYIŞI İFADƏ EDƏN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR

Nəzərova Elnarə Məlik qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
elnara16092019@gmail.com

***Açar sözlər*:** Nizami Gəncəvi, fars dili,atalar sözləri,zaman,məkan.
Ключевые слова: Низами Гянджеви, персидский язык, пословицы, время, пространство.
Keywords: Nizami Ganjavi, Persian language, proverbs, time, space.

Giriş. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında zaman sadəcə bir vaxt,zaman kəsiyi deyil, bəşəri və fəlsəfi məna kəsb edən mühüm bir anlayışdır. Şair vaxtın qədir-qiyməti, onun geri dönməzliyi və insan ömrünə təsiri ilə bağlı düşüncələrini xalqın minillik təcrübəsindən süzülüb gələn atalar sözləri və məsəllər ilə əsaslandırmışdır. 'Xəmsə'də zamanla bağlı işlənən hikmətli ifadələrin semantik təhlili zamanı müəllifin bu ifadələrdən həm nəsihət, həm də hadisələrin daxili məntiqini açmaq üçün istifadə etdiyini görürük. Dahi mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində məkan komponenti isə yalnız hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi ərazi deyil, həm də dərin semantik mənalar daşıyan bir vasitədir. Şair məkanla bağlı atalar sözü və məsəllərdən istifadə edərək, insanın daxili aləmi, sosial vəziyyəti və mənəvi seçimləri arasında simvolik əlaqələr qurur.Məsələn,"qiblə" mənəvi istiqaməti, "xaraba"gizli dəyərləri, "quyu" isə insanın öz əməllərinin nəticəsi ilə qarşılaşdığı məkanı ifadə edir. Bu baxımdan, əsərdəki məkan komponentli atalar sözləri və məsəllər həm fiziki mühiti təsvir edir, həm də əxlaqi və fəlsəfi nəticələri özündə ehtiva edir. Aşağıda qeyd olunan məkan və zaman anlayışı ifadə edən nümunələrə nəzər yetirək:

خروسی که بیگه نوا بر کشید
سرش را پگه باز باید برید [8,179]

Burada Nizami zaman mənalı " بیگه" sözündən istifadə edir.Bu beytdə Nizami Gəncəvi İsgəndərin tərifləmməsinə dözməyib hiddətlənən şah Daranın qəzəbini şərh edərək, müəllif təhkiyəsi ilə şahın yanında acı həqiqəti deməyin yarada biləcəyi can təhlükəsini göstərir. Şair vaxtsız banlayan xoruz və başın kəsilməsi rəmzləri vasitəsilə təkəbbürlü şahların sarayında canı qorumaq üçün hər bir sözün mütləq zamanında və yerində deyilməli olduğunu vurğulayır.Bu beytin tərcüməsi Abdulla Şaiq tərəfindən belə verilmişdir:

Hər vaxtsız banlayan xoruzun gərək
Durmadan başını bıçaqla kəsə [2, s 6].

Nizaminin bu beyti Azərbaycan xalqının təfəkküründə öz əksini aşağıdakı atalar sözündə tapmışdır:

"Vaxtsız banlayan xoruzun başı kəsilər."[1,s 230]

Bu atalar sözü farsdilli mənbələrdə,xüsusilə Ə.Dehxodanın "Əmsal o hekəm" külliyatında bu şəkildə verilmişdir.

مرغ بیوقت خوان را سر برند[4,s737]

Aşağıdaki beytdə Nizami zaman mənalı " هنگام'' sözündən istifadə etmişdir. "Şərəfnamə" poemasındakı "Daranın İskəndərlə müharibəyə qoşun çıxarması"hissəsində şair İskəndərin döyüş hazırlıqları zamanı tədbirli olmasından,hər bir işə sayıqlıqla,ehtiyatla yanaşmasından danışır.Şairin 'kürk' rəmzi vasitəsilə verdiyi bu nəsihatamiz mesaj, Azərbaycan xalq təfəkküründəki ehtiyatlılıq və uzaqgörənlik prinsipləri ilə uzlaşır.. Nizami bu beytlə xalq dilində işlənən atalar sözünün poetik formasını yaradır və onu fəlsəfi mənada əsaslandıraraq verir.

میفکن کول گرچه خوار آیدت
که هنگام سرما به کار آیت [6,s 163]

Bu beytin tərcüməsi Abdulla Şaiq tərəfindən belə verilmişdir:

Əskiklik versə də atma kürkünü
Səni qar,soyuqdan saxlar qış günü [2,s 617]

Nizaminin bu beyti Azərbaycan xalqının təfəkküründə öz əksini aşağıdakı atalar sözündə tapmışdır:

”Saxla samanı,gələr zamanı.”[1,s.205]

Bu atalar sözü farsdilli mənbələrdə bu şəkildə verilmişdir:

هر چیز که خوار آید، یک روز به کار آید, [5,s.185]

Aşağıdakı beytdə isə Nizami zaman mənalı “فردا“ ,”امشب” sözlərindən istifafə etmişdir. “Xosrov və Şirin" poemasından götürülən bu beytdə dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvi əsərin qəhrəmanın dili ilə zamanın dəyərini vaxtında bilmək və əldə olan nəqd imkanları əldən verməməyi tövsiyə edir. Müəllif bu misralarda "nəqd" və "nisyə" rəmzləri vasitəsilə obrazlı qarşılaşdırma yaradaraq oxucuya gələcəyin qeyri-müəyyən vədlərinə aldanıb bugünkü nəqd fürsətləri əldən verməməyi nəsihət edir.

یک امشب تازه داریم این نفس را
که بر فردا ولایت نیست کس را
به نقدْ امشب چو با هم سازگاریم
نظر بر نسیهٔ فردا چه داریم؟ [7,s.149]

Bu beytin tərcüməsi Rəsul Rza tərəfindən belə verilmişdir:

Bu gecə vaxtımız qoy yaxşı keçsin
Sabaha ümidi yoxdur heç kəsin
Bu gecə ortada bir nəqd var ikən
Sabahkı nisyəyə göz dikək nədən? [2, s.189]

Bu beyt Azərbaycan dilində aşağıdakı atalar sözü ilə paralellik təşkil edir:

”Nağdı qoyub nisyənin dalınca düşmə.” [3, s.320]

Aşağıdakı beytdə isə Nizami məkan mənalı ” محراب” sözündən istifadə etmişdir.

دگر ره گفت از این ره روی برتاب ...
روا نبود نمازی در دو محراب[7,s.84]

Bu beytin tərcüməsi Rəsul Rza tərəfindən belə verilmişdir:

Ağıl dedi döndər üzünü bəsdir
İki yana namaz qılmaq əbəsdir.[2,169]

Bu beyt Azərbaycan xalqının təfəkküründə öz əksini aşağıdakı atalar sözündə tapmışdır.

”İki qibləyə namaz olmaz.”[1,s.134]

Digər bir beytdə isə Nizami məkan mənalı “چاه”sözündən istifadə etmişdir.

مگر نشنیدی از فراش این راه
که هر کاو چاه کند افتاد در چاه[7s.443]

Bu beytin tərcüməsi Rəsul Rza tərəfindən belə verilmişdir:

Eşitməmisənmi bu məşhur sözü:
“Hər kim quyu qazsa,düşəcək özü.”[2,s.278]

Bu beyt Azərbaycan dilində aşağıdakı atalar sözü ilə paralellik təşkil edir.

Özgəyə quyu qazan özü düşər.[3,s.345]
Özgəyə yamanlıq edən,özünə edir.[3,s.345]

Bu beytdə Nizami məkan mənalı “باغ” sözündən istifadə etmişdir.

یکی داد باغی به بی توشه ای
ندادش ز باغ آن دگر خوشه ای [8, s.194]

Bu beytin tərcüməsi Abdulla Şaiq tərəfindən belə verilmişdir:

Biri yoxsuldan bağ əsirgəməmiş
O biri verməmiş bağından yemiş.[2,s.625]

Bu beyt Azərbaycan dilində aşağıdakı atalar sözü ilə paralellik təşkil edir.

Ata oğluna bir bağ verdi,,oğul ataya bir salxım qıymadı.[1, s.43]

Aşağıdakı beytdə Nizami məkan mənalı ” ده ” sözündən istifadə etmişdir.

چو کوران گر نه لعل از سنگ پرسم

چرا ده بینم و فرسنگ پرسم ... [7, s.208]

Bu beytin tərcüməsi Rəsul Rza tərəfindən belə verilmişdir:

Ləli daşdan seçməz kor deyiləm mən,
Soruşmaq nə lazım kənd görünürkən?[2,s.204]

Bu beyt Azərbaycan dilində aşağıdakı atalar sözü ilə paralellik təşkil edir.

Görükən kənd bələdçi istəməz.[1,s.117]

ƏDƏBİYYAT

1. Bəydili, C. Atalar sözü. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 264 s.
2. Gəncəvi, N. Xəmsə. Bakı: TEAS Press, 2022, 912 s.
3. Yaqubqızı, M. Atalar sözləri. Bakı: Nurlan, 2013, 476 s.
4. دهخدا، علی‌اکبر. امثال و حکم. جلد ۲. تهران: چاپخانهٔ سپهر، ۱۳۶۳، ۵۹۷ ص.
5. سهیلی، مهدی. ضرب‌المثل‌های معروف ایران. تهران: گل‌آرا، ۱۳۸۴، ۲۱۵ ص.
6. نظامی گنجوی. اقبال‌نامه. تهران: نشر قطره، ۱۳۸۸، ۵۰۸ ص.
7. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. تهران: نشر قطره، ۱۳۷۸، ۵۰۸ ص.
8. نظامی گنجوی. شرفنامه. تهران: نشر قطره، ۱۳۷۸، ۵۷۴ ص.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN XƏMSƏSİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN ANLAYIŞI İFADƏ EDƏN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR

Nəzərova Elnarə

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə Nizami Gəncəvinin “xəmsə”sində zaman və məkan semantikalı atalar sözləri aşkar olunur və onların linqvo-poetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi "Xəmsə" dəki əsərlərdə zaman və məkan anlayışı daşıyan atalar sözlərinin dildəki leksik-semantik rolunu tədqiq etməkdir. Tədqiqat zamanı “xəmsə” dəki əsərlərdən seçilmiş beytlər dilçilik baxımından təhlilə cəlb edilir. Təhlillər göstərir ki, xalqın dilindən gələn bu atalar sözləri klassik əsər daxilində bədii-fəlsəfi funksiya daşımağa başlamış və bununla da Nizami poeziyasının ifadə gücünü daha da zənginləşdirmişdir.Şair “xəmsə”də işlənən bu folklor elementlərini fəlsəfi rəmzlər kimi təqdim etmişdir. Eyni vaxtda, əldə etdiyimiz nəticələr klassik poeziyanın dil xüsusiyyətlərinin və folklor əlaqələrinin tədqiqvolunması baxımından mühüm linqvistik əhəmiyyət kəsb edir.

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ПОНЯТИЯ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В «ХАМСЕ» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Назарова Эльнара

АННОТАЦИЯ

В представленной статье раскрываются пословицы с семантикой времени и пространства в «Хамсе» Низами Гянджави и исследуются их лингво-поэтические особенности. Главная цель исследования – изучение лексико-семантической роли по-

словиц, несущих в себе концепцию времени и пространства, в произведениях «Хамсы». В ходе исследования с лингвистической точки зрения анализируются отдельные стихи из произведений «Хамсы». Анализ показывает, что эти пословицы, происходящие из языка народа, в рамках классического произведения стали выполнять художественно-философскую функцию, тем самым ещё больше обогащая выразительную силу поэзии Низами. Поэт представил эти фольклорные элементы, используемые в «Хамсе», как философские символы. В то же время полученные результаты имеют важное лингвистическое значение с точки зрения изучения языковых особенностей классической поэзии и фольклорных отношений.

PROVERBS AND SAYINGS EXPRESSING THE CONCEPTS OF TIME AND SPACE IN NIZAMI GANJAVI'S "KHAMSA"

Nazarova Elnara

ABSTRACT

This article explores proverbs with the semantics of time and space in Nizami Ganjavi's "Khamsa" and examines their linguistic and poetic features. The primary goal of the study is to examine the lexical and semantic role of proverbs conveying the concept of time and space in the works of "Khamsa." The study analyzes individual verses from the "Khamsa" from a linguistic perspective. The analysis reveals that these proverbs, originating from the vernacular, have assumed an artistic and philosophical function within the classical work, thereby further enriching the expressive power of Nizami's poetry. The poet presented these folkloric elements used in "Khamsa" as philosophical symbols. At the same time, the obtained results have significant linguistic significance for studying the linguistic characteristics of classical poetry and folkloric relationships.

ÇİNGİZ AYTMATOVUN ƏDƏBİ İRSİNDƏ ANA OBRAZI ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ SİMVOL KİMİ (AZƏRBAYCAN TEATRINDA OYNANILMIŞ "ANA TORPAQ" VƏ "FUDZİ DAĞINDA QONAQLIQ" TAMAŞALARIN NÜMUNƏSİNDƏ)

Nəhmədli Elariz Dəyanət oğlu
ADMİU-nun 2 kurs magistrantı
elariznehmedli77@gmail.com

Açar sözlər: Çingiz Aytmatov, ədəbi irs, teatr, "Ana torpaq", "Fudzi dağında qonaqlıq", Tolqonay ana, Ayşa ana.
Keywords: Chingiz Aitmatov, literary legacy, theater, "Mother's Field," "Ascent of Fujiyama," Mother Tolgonai, Mother Aisha.
Ключевые слова: Чингиз Айтматов, литературное наследие, театр, «Материнское поле», «Восхождение на Фудзияму», мать Толгонай, мать Айша.

Giriş

Görkəmli qırğız yazıçısı, müasir türk dünyasının böyük qələm sahiblərindən biri Çingiz Aytmatov zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Yarım əsrdən çox yaradıcılıqla məşğul olduğu müddətdə o, yüzlərlə şeir, hekayə, povest, roman yazmış, məqalə, oçerk və esselər dərc etdirmişdir. Bu yazılarda böyük yazıçının insan və torpaq, şəxsiyyət və zaman problemlərinə, dövrün çağırışlarına olan həssas münasibəti özünü əks etdirir.

Çingiz Aytmatov həm də teatr üçün yazmışdır. Lakin ədəbi fəaliyyətinin digər növ və janrları ilə müqayisədə, onun dramaturji irsi o qədər də böyük deyil. Yazıçının cəmi iki dram əsəri məlumdur. Bunlar "Fudzi-Yama" və "Sokratı anma gecəsi" dramlarıdır [3].

Lakin Çingiz Aytmatovun teatr sənətinə verdiyi töhfələr bundan qat-qat artıqdır. Məsələ burasındadır ki, yazıçının bir çox povest və romanları müxtəlif ölkələrdə, xüsusən MDB məkanında dəfələrlə səhnələşdirilmişdir. Bu fakt özlüyündə az maraq doğurmur. Bir çox dramaturqların, o cümlədən tanınmış dramaturqların pyesləri səhnəyə o qədər də asanlıqla yol tapa bilmir. Elə maraqlı, diqqətçəkən pyeslər var ki, cəmi bir-iki dəfə oynanılıb, yaxud heç oynanılmayıb. Halbuki onların məzmunu, ədəbi problemin qoyuluşu, dramaturji konfliktin yüksələn xətt üzrə inkişaf etməsi və nəhayət, razvyazkası yüksək sənət meyarlarından xəbər verir.

Bütün bunlara rəğmən Çingiz Aytmatovun teatr sahəsindəki ədəbi irsinin taleyi uğurlu olmuş, yazıçıya böyük şöhrət qazandırmışdır. Bu sırada Azərbaycan teatrının da özünəməxsus rolu var.

Aytmatov yaradıcılığının əsas fenomenlərindən biri qadın-ana obrazıdır. Bu barədə dəfələrlə deyilmiş və yazılmışdır. Bununla belə, yazıçının müraciət etdiyi bu obraz hər zaman olduğu kimi, bu gün də aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bunun səbəbi, zənnimizcə, obrazın qədim türk inanclarından qaynaqlanması, çoxcəhətli olması, bəşər taleyinə həssaslıqla yanaşması, müdrik söz sahibinə çevrilə bilməsidir. Bir sıra hallarda ana obrazı hətta mifik müstəviyə qədəm qoyur. Burada yazıçının qələminə xas olan mif və gerçəklik, reallıq və irreallıq, tarix və müasirlik dilemmaları sanki üz-üzə gəlir. Çingiz Aytmatovu realist yazıçı adlandırmaq olar. Lakin bu realizm el inanclarını, adət-ənənəsini əks etdirməklə özünəməxsus xüsusiyyətlər, fərqli cəhətlər kəsb edir.

Qadın-ana obrazı Çingiz Aytmatovun dramlarında və səhnələşdirmələrində özünü aydın büruzə verir. Hazırkı yazıda biz ana obrazını iki əsər müstəvisində nəzərdən keçirmək istərdik. Bunlar "Ana torpaq" və "Fudzi dağında qonaqlıq" əsərləridir. Bunlardan biri ("Ana torpaq") səhnələşdirmə, digəri isə ("Fudzi dağında qonaqlıq") yazıçının bilavasitə

pyes kimi qələmə aldığı əsərlərdir. Hər iki əsərdə ana obrazı həm real, həm də qədim türk inanclarından qaynaqlanan əsatiri xüsusiyyətlərə malikdir.

Azərbaycan teatrı Çingiz Aytmatov irsinə ilk müraciət edən milli teatrlardan biri olmuşdur. Bu sahədə ilk təcrübə yazıçının "Ana torpaq" povesti idi. Həmin povest SSRİ-nin müxtəlif teatrları tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdu. "Ana torpağ"ı Aytmatov irsinin səhnəyə gəlişinin debütü hesab etmək olar.

1965-66-cı və 1966-67-ci illər teatr mövsümündə "Ana torpaq" müxtəlif teatrlar – Kazan, Daşkənd, Azərbaycan teatrları tərəfindən tamaşaya qoyuldu. Tatarıstanın paytaxtı Kazanda qoyulan tamaşaya Özbəkistandan dəvət olunmuş rejissor Taşxuca Xocayev quruluş vermişdi ki, bu da türk respublikalarının mədəni əlaqələrinin genişlənməsi baxımından, şübhəsiz ki, böyük əhəmiyyətə malik idi [5, s. 206]. Müharibənin gətirdiyi məhrumiyyət və fəlakətlərin uzaq qırğız kəndində sadə insanların taleyində amansız iz buraxmasını realist-psixoloji səpkidə əks etdirən bu əsərin səhnəyə gəlişinin və populyarlıq qazanmasının özünəməxsus ictimai-siyasi əsasları var idi. Çingiz Aytmatov "Ana torpağ"ı 1963-cü ildə yazmışdı. Bundan cəmi bir il sonra sovet rəhbərliyində baş verən dəyişikliklər əsərin taleyinin uğurlu olmasına və səhnələşdirilməsinə öz təsirini göstərdi.

1964-cü ildə Leonid Brejnevin hakimiyyətə gəlişi ilə ictimai və mədəni həyatda Böyük Vətən Müharibəsi mövzusu yenidən gündəmə gəldi. 1965-ci ildə, Brejnevin hakimiyyətə gəlməsindən cəmi bir neçə ay sonra Moskvada, Qızıl meydanda qələbənin 20 illiyi təntənə ilə qeyd olundu. Xatırlayaq ki, Stalinin zamanında bu tarix ümumiyyətlə, qeyd olunmur, Xruşşovun vaxtında isə çox məhdud şəkildə qeyd olunurdu. Hətta 9 May tarixi təqvimdə bayram hesab olunmurdu və adi iş günü idi. Brejnev bunu aradan qaldırdı. 9 May bayram hesab edildi və faşizm üzərində qələbə yenidən böyük siyasi-ideoloji əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Lakin Çingiz Aytmatovun müharibə mövzusuna münasibəti fərqli idi. Yazıçı bu mövzuya ümumbəşəri kontekstdə yanaşmışdır. O, faşist qəsbkarları nümunəsində mənfi obraz yaratmayıb. Yazıçının müharibəni lənətləməsi də ümumbəşəri, tərəfsiz xarakter daşıyır. Başqa sözlə, Çingiz Aytmatov "düşmən" axtarmır, ana torpağın dili ilə insanları birliyə çağırır. Beləliklə, Aytmatov müharibə mövzusunu, arxa cəbhədə olsa belə, fərqli kontekstdə, insan taleyi, insan kədəri müstəvisində şərh etmişdir. Həmin dövrdə bu, kifayət qədər yeni, həm də cəsarətli yanaşma idi.

"Ana torpağ"ın səhnələşdirilməsi məhz bu dövrə, bu ab-havaya təsadüf edirdi. Əsərdə müharibə dəhşətlərini görüb hiss etmiş sadə insanların mənəvi dünyası canlı teatr mühitində daha bariz, emosional səpkidə öz ifadəsini tapdı. Əsərdə ana obrazının ikiləşməsinin uğurlu nümunəsini görmək olar. Bu ikiləşmə real və mifik müstəvidə gerçəkləşir. Bunlar bilavasitə torpaq – Torpaq-qadın və ana – Tolqonay ana obrazlarıdır. Əsərdə yazıçı bu iki obrazı üz-üzə gətirir və onlar canlı, təsirli şəkildə bir-birilərinə müraciət edirlər.

"Ana torpağ"ın premyerası Azərbaycan Dövlət Akademik Dram teatrında 28 dekabr 1966-cı ildə baş tutmuşdur. Bu, həm də Çingiz Aytmatov ədəbi irsinin Azərbaycan səhnəsinə ilk gəlişi idi. Bundan sonra Azərbaycanın müxtəlif teatrlarında onun əsərləri, əsasən səhnələşdirmələri dəfələrlə oynanılmışdır və bu gün də oynanılır.

Şəxsiyyət və zaman problemi Aytmatov yaradıcılığının leytmotivini təşkil edən əsas vektorlardan biridir. Yazıçının demək olar ki, bütün əsərlərində bu vektor ədəbi motivin əsas cəhəti kimi özünü büruzə verir. İnsan, onun yaşadığı mühit, ictimai münasibətləri istiqamətləndirən dövr və bunun insan taleyinə təsiri Aytmatov ədəbi-fəlsəfi dünyagörüşünün əsas cəhətlərindən hesab olunur.Ana mövzusu həmin problemin bir hissəsini özündə əks etdirir.

"Ana torpağ"ı Azərbaycan dilinə şair, jurnalist Teymur Əliyev tərcümə etmişdi. Əsərin quruluşunu Əməkdar incəsənət xadimi Hüseyn Sultanov vermişdi. O, zahirən sadə təsir bağışlayan quruluşu aktyor ifası və təsirli dialoqlar vasitəsilə qüvvətləndirməyə çalışırdı.

Əsərin əsas surətlərindən biri Tolqonay ana obrazıdır. Tolqonay ana real ana obrazının tipik nümunəsidir. O, mifik yox, real təsir bağışlayır. Tolqonay ana insan taleyinin ağrılı-acılı olmasından təsirlənərək mənəvi əzab çəkir. Xalq artisti Hökümə Qurbanovanın ifasında bu obraz canlı və təsirli, həm də müdrik görünürdü. Əlbəttə, Hökümə Qurbanova kimi təcrübəli sənətkar bu rolu böyük məharətlə ifa etmişdi. Bunu həmin dövrdə mətbuatda dərc olunan resenziyalardan, məqalələrdən bilmək olar. Misal üçün, yazıçı-tənqidçi Qulu Xəlilovun "Böyük ana ürəyi" adlı məqaləsində Hökümə Qurbanovanın yaratdığı Tolqonay ana obrazı müdrik ağbirçək kimi təqdim olunur [4, s. 4]. Təəssüf ki, tamaşanın video-ogörüntüsü qalmamışdır. Əldə olan fotolar isə rejissor düşüncəsinin və aktyor ifasının xüsusiyyətləri barədə yalnız səthi məlumat verir.

Biz yuxarıda tamaşanın böyük psixoloji təsir gücünə malik olmasında dialoqların rolunu vurğuladıq. Əslində bu dialoqlar Aytmatovun povestdə işlətdiyi ifadələrdən götürülmüşdür və onları əsərin orijinal cəhəti hesab etmək olar. Zənnimizcə, burada təsirli məqam Tolqonay ana ilə ana torpağın söhbətləşməsidir. Tolqonay ana cəbhədən qayıtmayan igid oğullara yas tutur. Lakin o, təmkinini, iradəsini itirmir, özünü toxtaq tutmağa çalışır. Tənqidçi Qulu Xəlilovun rəyincə bu, həm sadə, həyati, həm də gərgin, psixoloji rollar ustası olan Hökümə Qurbanovanın ifasında olduqca təbii təsir bağışlayır. Tolqonay ana (Hökümə Qurbanova) ana torpaq ilə dərdləşərək insanların nə üçün müharibə etdiklərini, bir-birinə silah qaldırdıqlarını soruşur. Səhnə arxasından danışan Ana torpağın (Məhluqə Sadıqovanın) cavabı çox maraqlıdır. Əslində bu, Aytmatovun öz fikri olub bəşəri problemlərə fəlsəfi planda münasibətin təzahürüdür: *"Mənə sizin danışıqlarınız lazım deyil, mənə sizin dostluğunuz, əməyiniz lazımdır! Şuma bir dən atın – mən əvəzində sizə yüz dən verərəm. yerə bir ting basdırın – mən əvəzində sizə çinar verərəm..."* [2, s. 52].

Qadın-ana surəti "Fudzu dağında qonaqlıq" pyesində özünü Ayşa ana obrazında bir daha əks etdirir. Maraqlıdır ki, həm Tolqonay ana, həm də Ayşa ana əslində sadə obrazlardır. Lakin onların bütün insanlara ünvanlanan haqq səsası, özgənin kədərini özününkü bilməsi hər iki obrazı mənəvi ucalığın yüksək qatlarına qaldırır. Tolqonay ana torpaq ana ilə söhbətləşərək dərdlərini bölüşür, mənəvi təskinlik tapır. Ayşa ana isə Fudzi dağı kimi mənəvi ucalığa malikdir. Fudzi həm də müqəddəs dağdır. Yazıçı Ayşa ananı mənən və ruhən Fudzi dağına bənzətməklə onun ucalığını, müqəddəsliyini nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

"Fudzi dağında qonaqlıq" Çingiz Aytmatov ədəbi irsinin Azərbaycan səhnəsinə ikinci gəlişidir. İlk dəfə həmin tamaşa 1981-ci ildə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında göstərilmişdi. Bundan üç il sonra, 1984-cü ildə pyes Bakıda, Gənc Tamaşaçılar Teatrında oynanıldı. Göründüyü kimi, 1966-cı ildən 1981-ci ilə kimi Azərbaycan teatrları Aytmatov yaradıcılığına müraciət etməmişlər. Lakin həmin zaman, xüsusən 70-80-ci illərdə yazıçının Azərbaycan dilində bir neçə kitabı nəşr olunmuşdur.

Pyesin əsl adı "Fudzi-Yama"dır. Lakin Azərbaycan teatrlarında o, "Fudzi dağında qonaqlıq" adı ilə təqdim olunub.

Əsər obrazların çoxluğu ilə seçilir. Həm də bu obrazlar ikinci dərəcəli obrazlar deyil. Tanınmış yazıçı Altay Məmmədovun "Yadındamı?" lirik-psixoloji pyesində cəmi üç obraz var. "Fudzi dağında qonaqlıq" pyesində isə iştirakçıların sayı bundan xeyli çoxdur. Belə tamaşanı hazırlamaq və tamaşaçının diqqətini əsas məcraya yönəltmək o qədər də asan deyil. Lakin Gənc Tamaşaçılar Teatrının hazırladığı tamaşa kifayət qədər uğurlu alınmışdı. Tamaşanın rejissoru Azərpaşa Nemətov idi. Bu, həmin dövrdə gənc olan rejissorun ilk işlərindən biri olmuşdur. Azərpaşa Nemətov arxa planda sıldırımlı siluetlər qurmaqla və səhnədə müxtəlif ölçülü "daşlar" düzməklə tamaşaçıda dağ təəssüratı yaratmağa çalışırdı, çünki əsərdə hadisələr, adından göründüyü kimi, məhz dağda baş verir [6, s. 155].

Pyesdə iştirakçıların sayının çox olmasına rəğmən süjet kifayət qədər sadədir. Qayğısız insanların heç gözlənilmədən ciddi problemlə üzləşməsi əsərin süjet xəttinin əsasını təşkil

edir. Uşaqlıqdan bir-birini tanıyan dostlar – Mombet (Firdovsi Nayıbov), Dostbergen (Mübariz Əlixanoğlu), İsabəy (Ağaxan Salmanov) hər il öz ailələri ilə birlikdə Fudzi dağına gəzməyə gedirlər. Bu, onlarda artıq adət halını almışdır. Dostlar və onların ailə üzvləri qayğısızlıqla yeyib-içir, deyib gülür, əylənirlər. Onları başqa heç nə maraqlandırmır. Lakin iş belə gətirir ki, əyləncə zamanı faciə baş verir. Sərxoş dostların əyləncə xatirinə daşdan üzü aşağı atdıqları daş bir qadının ölümünə səbəb olur. Daşın məhz onlar tərəfindən atıldığından heç kəsin xəbəri olmur. Dostlar arasında həyəcan yaşanır. Təsadüfən olsa belə, cinayət törətdiklərini başa düşürlər. Onlar ya cinayəti etiraf etməli, ya da heç bir şey olmamış kimi çıxıb getməlidirlər. Məhz bu məqamda yazıçı insan psixologiyasının ekzistensial, gərgin ekspressiyaya malik cəhətlərini açıb göstərir. Dostlar arasında nifaq başlanır, onlar bir-birilərini suçlayırlar. Bu məqamda əvvəllər bəlli olmayan bir çox həqiqətlər, incikliklər aşkara çıxır.

Əsərdəki məkan şərti xarakter daşıyır. Məlumdur ki, Fudzi dağı Yaponiyada yerləşir. Lakin quruluşda bu, çox da aydın əks olunmur. Yazıçı pyesi şərti olaraq belə adlandırmışdır. Burada məqsəd imkanlı və qayğısız insanların çox xərc aparan uzaq yerə getməsini, daha dəqiq desək, israfcılıq etməsini diqqətə çatdırmaqdır.

Əməkdar artist, uzun illər Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində çalışmış, "Teatr rejissorluğu" kafedrasının müdiri olmuş mərhum Firdovsi müəllimin yaratdığı Mombet obrazı maraq doğurur. Digərləri ilə müqayisədə Mombet həyat həqiqətlərinə daha obyektiv yanaşır. Firdovsi Nayıbov bu rolu böyük daxili inamla ifa etmiş, obrazın ömürlük vicdan əzabına məruz qalmamaq üçün karyerasını qurban verməyə hazır olduğunu realist səpkidə, inandırıcı tərzdə səhnədə canlandıra bilmiş, onun mənəvi ucalığına nail olmuşdur. İstedadlı aktyorun ifasında Mombet daxilən dəyişir, sanki yuxudan ayılır, vicdanı ilə üz-üzə durduğu zaman yüksək insani keyfiyyətlər kəsb edir. Onda özünü göstərmək, başqalarından üstün olmaq arzusu yoxdur. Firdovsi Nayıbovun ifasında bu obraz Ayşa anadan sonra səmimi və tutduğu əməldən peşman olmuş vicdanlı insan kimi yadda qalır.

Əsərin baş qəhrəmanı Ayşa anadır. Ayşa ana mənəvi ucalıq, paklıq mücəssəməsidir. Ayşa ana prinsipcə Tolqonay ana surətinin davamıdır. Əsərlər müxtəlif olsa da, hadisələr müxtəlif məkanlarda baş versə də, müqəddəs ana simvolu əslində dəyişməz olaraq qalır. Onun missiyası da bəllidir. Müqəddəs ana insanlara dəstək olmaq, onları birləşdirmək, onları öz soy-kökünə qaytarmaq üçün göndərilmiş bir mələkdir. Bu mələk əski türk inanclarından qaynaqlanır və hər yerdə öz soydaşlarına ruhən kömək olur.

Beləliklə, Ayşa ana müqəddəs ana surətinin daha bir təcəssüm formasıdır. İş elə gətirir ki, ruhən pak, müqəddəs olan bu yaşlı qadın dostların və onların xanımlarının qurduğu əhlikef kompaniyanın mərkəzinə düşür. Azərpaşa Nemətov Ayşa ananı (Firəngiz Şərifovanı) yemək masasının tən ortasında əyləşdirməklə maraqlı təzad yaradır. Gözü tox, həyat həqiqətlərinə özünəməxsus fəlsəfi kontekstdə yanaşan Ayşa ana obrazı sanki dostları "ayıltmaq", onları mənəvi uçurumun cəngindən xilas etmək üçün bura gəlib çıxmışdır. Dostlar isə ondan çəkinir, onun yanında özlərini narahat hiss edirlər. Onların xanımları – Almagül (Gülşən Qurbanova), Gülcan (Xuraman Hacıyeva), Ənbər (Səidə Qurbanova) elə onlar kimi düşünürlər. Əsərin razvyazkası əhlikef insanların taleyin sınaq məqamında öz vicdanları ilə baş-başa qalmasında öz ifadəsini tapır. İsabəy, Gülcan, Ənbər qaçıb aradan çıxırlar. Onlar daşın aşağı düşməsini təbii hadisə ilə - uçqunla əlaqələndirməyə çalışırlar. İnsani hisslərini itirməyən, vicdanının səsinə qulaq asan Mombet və digərləri isə qalırlar. Onlar ittihamı qəbul etməyə və insan ləyaqətini uca tutmağa qərar verirlər. Bu məqamda Ayşa ananın ruhi ucalığı, insani münasibəti onlara mənəvi dəstək olur.

Bu iki əsərdə yer alan ana surətləri Aytmatov yaradıcılığının ümumiləşdirilmiş obrazları kimi çıxış edir. Müdrik ana obrazı Aytmatov yaradıcılığının parlaq simalarından biridir. Əksər süjetlərdə qadın-ana aparıcı obraz kimi çıxış edir və hadisələr məhz onun ətrafında cərəyan edir.

Biz yalnız iki obraza nəzər saldıq. Lakin bu iki obraz həm də torpaqla bağlıdır. Bunlar Tolqonay ana – Ana torpaq və Ayşa ana – Fudzi ikiləşməsidir. Tolqonay ana torpaq ana ilə dərdləşərək mənəvi təskinlik tapır. Ayşa ana öz mənəvi ucalığı ilə sanki Fudzi dağı ilə birləşərək bütövləşir, onun kimi ucalır. Bunu həm də şəxsiyyət və torpaq dilemması kimi dəyərləndirmək olar. Ananın istinad etdiyi torpaq insan kimi dil açıb danışır: *"Dayanın, qan tökməyin!... Mən torpağam! Mən sizin hamınız üçün eyniyəm, sizin hamınız da mənim üçün eynisiniz!"* [2, s. 52]. Məhluqə Sadıqovanın dilindən səslənən bu sözlər Ana torpağın müqəddəsliyini, insanları sevməsini bir daha göz önünə gətirir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığı zəngin və çoxşaxəlidir. Yazıçı çoxsaylı əsərlərində əlvan bədii ştrixlərlə diqqət çəkən müxtəlif obrazlar yaratmışdır. Lakin onun ərsəyə gətirdiyi obrazlar silsiləsində ana obrazı xüsusilə seçilir. Bu obraz müxtəlif əsərlərdə fərqli adlarla təcəssüm olunur. Onların hamısı müqəddəs bir missiyanı – insanları sevmək, onları birliyə səsləmək missiyasını yerinə yetirir. Məhz buna görə Çingiz Aytmatov yaradıcılığında ana obrazı uca, ülvi, torpaq qədər müqəddəs təsir bağışlayır və daim diqqət mərkəzində dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva M. Çingiz Aytmatov əsərlərində bəşəri problemlər / Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyası / 2022. - cild 22. - № 1. - S. 153-159.
2. Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild. – B; - Öndər. – 2004. – 384 s.
3. Çingiz (Shyngýz, Shyngýs) Töröquloviç Aytmatov https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ingiz_Aytmatov#Dramaturgiyas%C4%B
4. Xəlilov Q. Böyük ana ürəyi. "Bakı" qəzeti, 16 yanvar 1967-ci il, № 13, s. 4.
5. Сагитова Г. Р., Хабутдинова М. М. Чингиз Айтматов на Казанской сцене (на примере татарского академического театра имени Г. Камала) / Филология и Культура. 2013. № 2 (32). С. 205-210.

ÇINGIZ AYTMATOVUN ƏDƏBİ İRSİNDƏ ANA OBRAZI ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ SİMVOL KİMİ (AZƏRBAYCAN TEATRINDA OYNANILMIŞ "ANA TORPAQ" VƏ "FUDZİ DAĞINDA QONAQLIQ" TAMAŞALARIN NÜMUNƏSİNDƏ)

Nəhmədli Elariz

ANNOTASİYA

Məqalədə böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının Azərbaycan teatrında ana obrazının təcəssümündə bəhs olunur. Bu obraz yazıçının "Ana torpaq" və "Fudzi dağında qonaqlıq" əsərləri nümunəsində nəzərdən keçirilir. Müqəddəs ana obrazı yazıçının əksər əsərlərində özünü büruzə verir. Həmin obraz qədim türk inancları ilə əlaqədardır. Hüseyn Sultanovun quruluşunda göstərilən "Ana torpaq" tamaşasında ana obrazı (Tolqonay ana) Hökümə Qurbanovanın ifasında öz dolğun ifadəsini tapmışdır.Ana obrazının başqa bir maraqlı nümunəsi "Fudzi dağında qonaqlıq" pyesində təcəssüm olunur. Rejissor Azərpaşa Nemətovun quruluşunda həmin tamaşada Ayşa ana surətini Firəngiz Şərifova canlandırmışdır. Sonda qeyd olunur ki, müqəddəs ana obrazı insanları birliyə, mənəvi ucalığa səsləməklə şərəfli missiyası yerinə yetirir və bəşəriyyətə öz töhfəsini verir.

THE IMAGE OF THE WOMAN-MOTHER IN THE LITERARY HERITAGE OF CHINGHIZ AITMATOV AS REPRODUCED IN AZERBAIJANI THEATRE (BASED ON THE PRODUCTIONS "MOTHER'S FIELD" AND "ASCENT OF FUJIYAMA")

Elariz Nahmedli

ABSTRACT

This article examines the image of the woman-mother in the works of the great Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov as embodied in Azerbaijani theater. This image is examined using the writer's works "Mother's Field" and "Ascending Fujiyama." The image of the woman-mother is clearly evident in most of the writer's works. This image is associated with ancient Turkic beliefs. In the play "Mother's Field," directed by Huseyn Sultanov, the image of the woman-mother (Mother Tolgonai) is vividly embodied by Okuma Gurbanova. Another interesting example of the image of a mother is embodied in the play "Ascent of Fujiyama" (in the Azerbaijani edition - "Feast on Mount Fuji"). In director Azerpasha Neymatov's production, the role of Mother Aisha is played by Firangiz Sharifova. The conclusion notes that the image of a holy mother fulfills a noble mission, calling people to unity and spiritual elevation, and contributes to the development of humanity.

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ-МАТЕРИ В ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА В ВОПЛОЩЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ТЕАТРА (НА ПРИМЕРЕ ПОСТАНОВОК «МАТЕРИНСКОЕ ПОЛЕ» И «ВОСХОЖДЕНИЕ НА ФУДЗИЯМУ»)

Элариз Нахмедли

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается образ женщины-матери в творчестве великого кыргызского писателя Чингиза Айтматова в воплощении азербайджанского театра. Этот образ рассматривается на примере произведений писателя «Материнское поле» и «Восхождение на Фудзияму». Образ женщины-матери ярко проявляется в большинстве произведений писателя. Этот образ связан с древнетюркскими верованиями. В спектакле «Материнское поле» в постановке Гусейна Султанова образ женщины-матери (Матери Толгонай) нашел свое яркое воплощение в исполнении Окюмы Гурбановой. Ещё один интересный пример образа женщины-матери воплощён в спектакле «Восхождение на Фудзияму» (в азербайджанской редакции – «Пир на горе Фудзи»). В постановке режиссёра Азерпаши Нейматова образ Матери Айши воплотила Фирангиз Шарифова. В заключение отмечается, что образ святой женщины-матери выполняет благородную миссию, призывая людей к единению и духовному возвышению, и вносит свой вклад в развитие человечества.

QLOBALLAŞMA VƏ RƏQƏMSALLAŞMANIN TƏSİRİ İLƏ SOSİAL NORMALARIN DƏYİŞMƏSİ

Məmmədov Mirhadı Rüstəm oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
mirhadi2021@mail.ru

Açar sözlər: qloballaşma, rəqəmsallaşma, sosial normalar, hüquq nəzəriyyəsi, sosial ədalətsizlik, rəqəmsal transformasiya, insan hüquqları, multidissiplinar yanaşma
Ключевые слова: глобализация, цифровизация, социальные нормы, теория права, социальная несправедливость, цифровая трансформация, права человека, междисциплинарный подход
Keywords: globalization, digitalization, social norms, legal theory, social injustice, digital transformation, human rights, interdisciplinary approach

Qloballaşmanın sosial tərəfi neo-liberal yeni dünya nizamının "qazandıqca qazan" prinsipi ilə diqqətdən kənarda qalır; inkişaf etmiş və inkişaf etməmiş ölkələr arasındakı bütün sahələrdəki fərqlər getdikcə böyüyür. Zaman keçdikcə yoxsul ölkələr daha da yoxsullaşarkən, zəngin ölkələr daha da zənginləşir. Qloballaşma prosesi və struktur uyğunlaşma proqramları nəticəsində həm zəngin, həm də yoxsul ölkələr arasındakı uçurum açılır və gəlir qrupları arasındakı ədalətsizlik də artmaqda davam edir.

XXI əsrdə qlobal proseslərin sürətlə dəyişməsi – rəqəmsallaşmanın genişlənməsi, informasiya texnologiyalarının intensiv inkişafı, qloballaşma, yeni sosial münasibət formalarının ortaya çıxması və insan hüquqları konsepsiyasının genişlənməsi hüquq nəzəriyyəsinin mahiyyətini dərinləşdirilmiş şəkildə yenidən düşünmə ehtiyacını meydana çıxarmışdır (Akdeniz, 2020). Bu transformasiyalar hüquq sisteminə yalnız klassik yanaşmalarla yanaşmağın kifayət etmədiyini göstərir; əksinə, multidissiplinar analiz modelləri və çevik nəzəri çərçivələr hüquqi tənzimləmələrin və normativ mexanizmlərin anlaşılmasında əsas rol oynayır.

Ənənəvi hüquqi kateqoriyalar və hüququn mənbələri, hüquqi münasibətlərin formalaşma prinsipləri, sosial-iqtisadi reallıqların artması ilə əlaqədar daha mürəkkəb və çoxşaxəli interpretasiya tələb edir. Müasir hüquq nəzəriyyəsində transformasiya tendensiyaları informasiya cəmiyyətinin formalaşması, süni intellekt və rəqəmsal platformaların hüquqi statusu, kibertəhlükəsizlik məsələləri, transsərhəd hüquqi münasibətlərin genişlənməsi, ekoloji və biotexnoloji çağırışlar, həmçinin insan hüquqlarının yeni nəsil formalarının ortaya çıxması ilə sıx bağlıdır.

Bu dəyişikliklər hüququ yalnız normativ çərçivə kimi deyil, həm də sosial idarəetmə, etik məsuliyyət və davamlı inkişaf mexanizmi kimi dərk etməyə ehtiyac olduğunu göstərir. Yeni dövrdə hüquq nəzəriyyəsində pozitivizm və post-pozitivizm arasındakı münasibətlər yenidən qiymətləndirilir; hüququn sosioloji, kommunikativ, iqtisadi və antropoloji aspektləri daha çox ön plana çıxır. Müasir hüquq nəzəriyyəsi yalnız normativ dəyişiklikləri nəzərə almır, eyni zamanda hüququn mahiyyətinə yeni baxış, hüquqi düşüncənin transformasiyası və yeni tənzimləmə modellərinin formalaşmasını ehtiva edir (Aydın, 2019).

Bu dövrdə hüquq nəzəriyyəsi həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə çevik, adaptasiya qabiliyyətinə malik və qabaqlayıcı olmalıdır. Qloballaşmanın və rəqəmsallaşmanın yaratdığı yeni çağırışlar hüquqi sistemlərin yalnız reaktiv olmaması, həm də gələcək tendensiyaları proaktiv şəkildə nəzərə alması zərurətini artırır. Bu isə hüquq təlimində interdisiplinar yanaşmaların daha geniş tətbiqini, texnologiya və sosial elmlərin hüquq nəzəriyyəsi ilə daha sıx inteqrasiyasını tələb edir. Beləliklə, XXI əsr hüquq nəzəriyyəsi klassik normativ çərçivədən çıxaraq sosial və texnoloji transformasiyaları nəzərə alan dinamik bir elm sahəsinə çevrilir.

Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya hüquqi sistemlərin strukturunu, prinsiplərini və fəaliyyət mexanizmlərini əsaslı şəkildə dəyişdirən mühüm amillərdən biridir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı hüququ yalnız texniki deyil, həm də nəzəri səviyyədə yenidən düşünməyə vadar edir. Belə ki, rəqəmsallaşma hüquqi münasibətlərin tərəflərini, tənzimləmə metodlarını və hüquq subyektliyinin sərhədlərini yenidən müəyyənləşdirir. Elektron hökumət sistemlərinin yayılması dövlət–vətəndaş münasibətlərinin strukturunu dəyişdirərək daha şəffaf, çevik və operativ idarəetmə modelini formalaşdırır (Abbasova, 2021).

Rəqəmsal imza, elektron identifikasiya və onlayn hüquqi xidmətlər prosedurların sürətini artırır, bürokratik maneələri azaldır və hüquqi münasibətlərin rəqəmsal mühitə inteqrasiyasını təmin edir. Nəticədə hüquqi tənzimləmə mexanizmləri yeni forma alır; normativ aktların elektron formatda tətbiqi normyaratma və normtətbiqetmə proseslərinin vahidləşdirilməsinə və səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət edir. Kiberməkanın sürətlə genişlənməsi yeni növ hüquqi münasibətlərin yaranmasını və bu münasibətlərin tənzimlənməsi üçün effektiv qoruyucu mexanizmlərin formalaşmasını zəruri edir. Şəxsi məlumatların qorunması, rəqəmsal mülkiyyət hüquqları, onlayn təhlükəsizlik və rəqəmsal izlərin idarə olunması müasir hüququn ayrılmaz komponentlərinə çevrilmişdir (Akdeniz, 2020).

Rəqəmsal hüquqlar, insan hüquqlarının yeni nəsil formaları kimi, fərdin rəqəmsal mühitdə azadlığının və şəxsi sferasının qorunmasını hədəfləyir. Bu isə həm milli qanunvericiliklərin yenilənməsini, həm də beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın gücləndirilməsini tələb edir. Müasir hüquq nəzəriyyəsində hüququ yalnız normativ aktların məcmusu kimi deyil, sosial həyatın, kollektiv münasibətlərin və kommunikativ proseslərin tərkib hissəsi kimi dərk etmək getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hüququn sosioloji izahı onu yalnız yazılı normativ aktlarla məhdudlaşdırmır; əksinə, real sosial münasibətlərdən, davranış modellərindən və dəyərlər sistemindən qaynaqlandığını nəzərə alır. Bu yanaşmanın əsas tezisləri aşağıdakılardır (Çoban, 2021):

- Hüquq cəmiyyətin sosial strukturu ilə bilavasitə bağlıdır;
- Hüquqi normanın effektivliyi yalnız onun "mövcudluğu" ilə deyil, real tətbiq imkanları ilə ölçülür;
- Hüquq sosial institut kimi cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun dəyişir və formalaşır;
- Sosial ədalət, ictimai rəy və sosial davranış hüququn məzmununa və tətbiqinə təsir göstərir.

Kommunikativ yanaşma isə hüququn legitimliyinin yalnız dövlət iradəsindən deyil, ictimai müzakirə, qarşılıqlı anlaşma və konsensus mexanizmlərindən də qaynaqlandığını vurğulayır. Bu baxış hüququn demokratik hüquq dövlətində dialoq və ictimai legitimlik vasitəsilə möhkəmləndiyini önə çıxarır və müasir hüquqi tənzimləmədə daha çevik, demokratik və cəmiyyətlə daha inteqrasiya olunmuş idarəetmə modelinin formalaşmasına nəzəri zəmin yaradır.

Hüququn iqtisadi təhlili (Law and Economics) müasir hüquq nəzəriyyəsində qərarların yalnız hüquqi məntiq əsasında deyil, eyni zamanda onların sosial-iqtisadi nəticələrinə görə qiymətləndirilməsini təmin edən yanaşmadır. Bu çərçivədə hüquq sadəcə "maneə" və ya məhdudlaşdırıcı faktor kimi deyil, iqtisadi səmərəliliyi artırmağa xidmət edən tənzimləyici mexanizm kimi dəyərləndirilir (Zuboff, 2019). Hüquqi tənzimləmələrin iqtisadi təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi, hüquqi normanın cəmiyyət üçün xərclər–fayda balansını təhlil etməyə, müqavilə münasibətlərində risklərin optimal bölüşdürülməsini təmin etməyə, cinayət hüququnda sanksiyaların həm çəkindirici, həm də iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış olmasını qiymətləndirməyə və rəqabət mühitində hüquqi mexanizmlərin rolunu daha obyektiv şəkildə müəyyən etməyə imkan yaradır.

Müasir dövrün sosial, iqtisadi, texnoloji və qlobal çağırışları hüquq nəzəriyyəsini klassik çərçivələrdən çıxaraq daha geniş, çoxsəviyyəli və multidissiplinar kontekstdə inkişaf etməyə məcbur etmişdir. Rəqəmsal transformasiya, süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi, qlo-

ballaşma prosesləri, ekoloji böhranlar və yeni nəsil insan hüquqlarının formalaşması hüququn həm nəzəri əsaslarının, həm də praktik tətbiq mexanizmlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Hüququn artıq yalnız normativ sistem kimi deyil, həm də sosial praktika, kommunikativ proses və iqtisadi tənzimləmə mexanizmi kimi dərk edilməsi müasir hüquqi düşüncənin ən mühüm transformasiyalarından biri hesab edilə bilər (Akdeniz, 2020).

Sosioloji və kommunikativ hüquq yanaşmaları, hüquqi normanın cəmiyyətin real ehtiyacları, ictimai davranış modelləri və konsensus mexanizmləri əsasında formalaşmasının vacibliyini vurğulayır. Digər tərəfdən, hüququn iqtisadi təhlili hüquqi qərarların səmərəliliyini qiymətləndirmək və tənzimləmələrin sosial rifah, resurs bölgüsü və iqtisadi effektivliklə əlaqələndirilməsinə imkan yaradır (Çoban, 2021). Qloballaşmanın təsiri ilə milli hüquq sistemləri beynəlxalq hüquqi standartlarla daha sıx inteqrasiya olunur ki, bu da transsərhəd hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində yeni mexanizmlərin formalaşmasına yol açır. Eyni zamanda, ekoloji hüququn və davamlı inkişaf doktrinasının güclənməsi hüququn insan–təbiət münasibətlərində daha məsuliyyətli və uzunmüddətli yanaşmalarını tələb edir.

Bu dəyişikliklər hüquqi təhsilin transformasiyasını da labüd edir: müasir hüquqşünas yalnız analitik düşüncəyə malik olmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda rəqəmsal savadlılıq, etik qərarvermə bacarıqları və multidissiplinar təhlil imkanları ilə təchiz olunmuş mütəxəssis kimi yetişdirilməlidir (Aydın, 2019).

Ümumilikdə, bütün bu istiqamətlər göstərir ki, müasir hüquq nəzəriyyəsi statik model olmaqdan çıxaraq dinamik, çevik, innovativ və qlobal trendlərlə uzlaşan kompleks elmi sistemə çevrilmişdir. Yenilənən hüquqi yanaşmaların əsas məqsədi yalnız normativ bazanı təkmilləşdirmək deyil, həm də hüququ sosial ədalət, demokratik iştirak, davamlı inkişaf və insan təhlükəsizliyi kimi fundamental dəyərlərlə uyğunlaşdırmaqdır. Nəticədə, müasir hüquq nəzəriyyəsində baş verən transformasiyalar hüquqi elmin gələcək inkişaf strategiyasını müəyyən edir və XXI əsr üçün daha ədalətli, inklüziv və dayanıqlı hüquqi sistemlərin formalaşmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova, Q. (2021). Rəqəmsal cəmiyyətdə sosial transformasiyalar: Yeni reallıqlar və çağırışlar. Bakı: Elm.
2. Əliyev, R. (2022). Qloballaşma və milli-mənəvi dəyərlərin dialektikası. Bakı: Adiloğlu.
3. Hüseynova, S. (2020). Virtual məkanda sosial normaların formalaşması: Şəbəkə cəmiyyətinin sosiologiyası. Bakı: Mütərcim.
4. Məmmədov, F. (2023). Rəqəmsallaşma dövründə mədəniyyət sosiologiyası. Bakı: Şərq-Qərb.
5. Akdeniz, Y. (2020). İnternet hukuku ve dijital haklar. Alfa Yayıncılık.
6. Aydın, M. (2019). Hukukun ekonomik analizi. Seçkin Yayıncılık.
7. Çoban, A. (2021). Sosyolojik hukuk kuramı. İletişim Yayınları.
8. Castells, M. (2023). The Network Society: A Cross-cultural Perspective (4th ed.). London: Edward Elgar Publishing.
9. Dijck, J. van, Poell, T., & Waal, M. de. (2018). The Platform Society: Public Values in a Connective World. Oxford University Press.
10. Hofstede, G. J. (2023). Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. SAGE Publications.
11. Miller, D., & Costa, E. (2021). How the World Changed Social Media. UCL Press.
12. Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. PublicAffairs.

QLOBALLAŞMA VƏ RƏQƏMSALLAŞMANIN TƏSİRİ İLƏ SOSİAL NORMALARIN DƏYİŞMƏSİ

Məmmədov Mirhadı

XÜLASƏ

Bu məqalədə qloballaşma və rəqəmsallaşma proseslərinin cəmiyyətə və hüquq sisteminə təsiri araşdırılır. Qloballaşmanın sosial tərəfinin çox zaman diqqətdən kənarda qaldığı vurğulanır və neo-liberal "qazandıqca qazan" prinsipi nəticəsində zəngin və yoxsul ölkələr arasındakı fərqlərin getdikcə artdığı qeyd olunur. Struktur uyğunlaşma proqramlarının təsiri ilə gəlir bərabərsizliyinin dərinləşməsi və sosial ədalətsizliyin güclənməsi əsas problemlərdən biri kimi göstərilir. Məqalədə XXI əsrdə rəqəmsallaşmanın genişlənməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafı, yeni sosial münasibətlərin yaranması və insan hüquqları anlayışının genişlənməsi hüquq nəzəriyyəsinin yenidən düşünülməsini zəruri edən əsas amillər kimi təqdim edilir. Bildirilir ki, hüququ yalnız klassik yanaşmalarla izah etmək artıq kifayət etmir və multidissiplinar yanaşmalar daha vacib rol oynayır. Rəqəmsal transformasiyanın elektron hökumət, rəqəmsal imza, elektron identifikasiya və onlayn hüquqi xidmətlər vasitəsilə hüquqi münasibətləri dəyişdirdiyi izah olunur. Həmçinin kibertəhlükəsizlik, şəxsi məlumatların qorunması, rəqəmsal hüquqlar və transsərhəd hüquqi münasibətlər müasir hüququn əsas mövzularına çevrilmişdir. Məqalə nəticə olaraq müasir hüquq nəzəriyyəsinin dinamik, çevik və qlobal çağırışlara uyğunlaşan elm sahəsi olduğunu göstərir.

ИЗМЕНЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ ПОД ВЛИЯНИЕМ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЦИФРОВИЗАЦИИ

Мамедов Мирхади

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется влияние процессов глобализации и цифровизации на общество и правовую систему. Подчеркивается, что социальная сторона глобализации часто остается вне внимания, и отмечается, что в результате неолиберального принципа «зарабатывай, пока зарабатывается» разрыв между богатыми и бедными странами продолжает увеличиваться. Указывается, что вследствие программ структурной адаптации углубляется неравенство доходов и усиливается социальная несправедливость. В статье также рассматривается, что в XXI веке расширение цифровизации, развитие информационных технологий, возникновение новых форм социальных отношений и расширение концепции прав человека являются основными факторами, требующими переосмысления теории права. Отмечается, что объяснение права только классическими подходами уже недостаточно, и все более важную роль играют междисциплинарные подходы. Объясняется, что цифровая трансформация через электронное правительство, электронную подпись, электронную идентификацию и онлайн-правовые услуги изменяет правовые отношения. Также к ключевым вопросам современного права относятся кибербезопасность, защита персональных данных, цифровые права и трансграничные правовые отношения. В заключение делается вывод, что современная теория права является динамичной, гибкой и адаптирующейся к глобальным вызовам научной областью.

CHANGES IN SOCIAL NORMS UNDER THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION AND DIGITALIZATION

Mammadov Mirhadi

SUMMARY

This article examines the impact of globalization and digitalization processes on society and the legal system. It emphasizes that the social aspect of globalization is often overlooked and notes that, due to the neoliberal "earn while you can" principle, the gap between developed and developing countries continues to widen. It is highlighted that structural adjustment programs further deepen income inequality and strengthen social injustice. The article also discusses that in the 21st century, the expansion of digitalization, the development of information technologies, the emergence of new forms of social relations, and the broadening of the concept of human rights are key factors requiring a rethinking of legal theory. It is stated that explaining law solely through classical approaches is no longer sufficient, and interdisciplinary approaches play an increasingly important role. Digital transformation, through e-government, digital signatures, electronic identification, and online legal services, is reshaping legal relations. In addition, cybersecurity, personal data protection, digital rights, and transnational legal relations have become central issues of modern law. In conclusion, the article shows that modern legal theory is a dynamic, flexible field of science that adapts to global challenges.

POLİTOLOGİYA

ELEKTRON HÖKUMƏT XİDMƏTLƏRİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Hüseynova Maya İsmayıl qızı
İxtisas: İctimai Siyasət
e-mail: mayahuseynovaa@gmail.com
Elmi rəhbər:
s.e.f.d. İmaməliyeva Ülkər Meyvəddin qızı

***Açar sözlər*:** E-hökümət, müasir texnologiyalar, rəqəmsal xidmətləri, müasir tendensiyalar.
***Keywords*:** E-government, modern technologies, digital services, modern trends.
***Ключевые слова*:** электронное правительство, современные технологии, цифровые услуги, современные тенденции.

Giriş

Elektron hökumət, həm vətəndaşlar, həm də biznes üçün dövlət işlərində xidmətlər göstərmək üçün elektron ticarət alətləri və texnikalarının tətbiqidir. Vətəndaşların tələb və gözləntilərinə uyğun olaraq sürətli, yüksək keyfiyyətli, effektiv və səmərəli dövlət xidmətləri göstərmək üçün informasiya texnologiyalarından istifadə etmək lazımdır. İnformasiya cəmiyyətinə gedən yolda elektron rabitə sistemlərinin dövlət xidmətlərinə gətirdiyi yeni perspektivlərin müzakirəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə, vətəndaşlar tərəfindən qavranılmasına və qarşılıqlı qarşılıqlı əlaqə proseslərinə diqqətlə yanaşmaq, yeni imkanların kəşfi ilə yanaşı, ənənəvi dövlət-vətəndaş münasibətlərini də yeni ölçülərə qaldıracaq. Bu baxımdan, elektron hökumətə yalnız texnoloji imkanların istifadəsi kimi baxmaq böyük bir çatışmazlıq olardı.

Çünki bu tətbiqlərin insan resurslarının, biznes proseslərinin və xidmət istifadəçilərinin (vətəndaşların) potensialını maksimum dərəcədə artırmaq və qiymətləndirmək də daxil olmaqla fəlsəfi bir dəyişikliyi əhatə etdiyini də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Elektron hökumət prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) yalnız vətəndaşların müəyyən məlumatlara çıxışı və müəyyən əməliyyatları onlayn şəkildə həyata keçirməsi üçün deyil, həm də daha inkişaf etmiş səviyyədə dövlət təşkilatlarını daha effektiv və səmərəli etmək və demokratiyanı gücləndirmək üçün istifadə edilə bilər. Xüsusilə elektron hökumət təşəbbüsləri informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının texniki imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etməklə dövlət idarəçiliyinin fəaliyyətini rasionallaşdırmağı hədəfləyir. Elektron hökumət tətbiqlərinin vətəndaş əlaqələrinin gücləndirilməsində rol oynayacağı iddia edilir, çünki onlar siyasi sistemi və dövlət idarəçiliyini daha şəffaf, demokratik, məsuliyyətli və effektiv etmək üçün imkanlar təqdim edir. Bu gün bütün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin gündəliyini zəbt edən ən vacib məsələlərdən biri olan dövlət idarəçiliyi islahatı səyləri ilə e-hökuməti təkmilləşdirməyə çalışmaqdadırlar.

Ədəbiyyat icmalı

Elektron hökumət milli və ya yerli hökumət məlumatlarının və xidmətlərinin İnternet və ya digər rəqəmsal vasitələrlə vətəndaşlara, müəssisələrə və ya digər dövlət qurumlarına çatdırılmasını nəzərdə tutur [1, s.145]. Gartner-ə görə, elektron hökumət texnologiya, İnternet və yeni media vasitəsilə daxili və xarici əlaqələri dəyişdirməklə xidmət

göstərilməsinin, seçicilərin iştirakının və idarəetmənin davamlı optimallaşdırılmasıdır. Elektron hökumətdə hökumət informasiya texnologiyalarından və xüsusən də İnternetdən hökumət əməliyyatlarını dəstəkləmək, vətəndaşları cəlb etmək və dövlət xidmətləri göstərmək üçün istifadə edir. Qarşılıqlı əlaqə məlumat əldə etmək, sənədlərin təqdim edilməsi və ya ödənişlərin edilməsi və Ümumdünya Şəbəkəsi vasitəsilə bir sıra digər fəaliyyətlər şəklində ola bilər. Cozefə (2015) görə, elektron hökumət olduqca faydalı bir səyi təsvir edən və dünyanın hər yerindən çoxsaylı hökumətlərin və insanların diqqətini cəlb edən mütərəqqi qlobal bir möcüzədir. Elektron hökumət hökumətlər tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin yaxşılaşdırılması üçün perspektivli bir vasitə kimi müəyyən edilmişdir. Jain və Sharma qeyd edirlər ki, müxtəlif mənbələr tərəfindən e-hökumətin tərifləri çox fərqli olsa da, ortaq bir mövzu var: e-hökumət, vətəndaşlara, müəssisələrə və digər dövlət qurumlarına dövlət xidmətlərinin göstərilməsini yaxşılaşdırmaq üçün informasiya texnologiyalarından və xüsusən də internetdən istifadə etməyi əhatə edir. Jain və Sharmanın fikrincə, e-hökumət vətəndaşlara həftənin yeddi günü, günün iyirmi dörd saatı qarşılıqlı əlaqədə olmağa imkan verir [5] . E-hökumət, hökumət əməliyyatlarını dəstəkləmək və dövlət xidmətləri göstərmək üçün İKT-dən istifadəni əhatə edir.

Elektron hökumət tətbiqlərində ilk olaraq texnoloji işsizlik müşahidə olunacağı planlaşdırılır. Bir çox iş rəqəmsal şəkildə yerinə yetiriləcəyi üçün işçilər üçün ixtisas tələbləri dəyişəcək. İlk növbədə, kompüterlərdən və digər İT məhsullarından istifadə edə bilənləri əhatə edən bir işçi profili ortaya çıxacaq. Bugünkü dünyada insan kapitalı çox vacib və diqqətəlayiq bir anlayışdır. İnsan kapitalı fərdin bilik, bacarıq və qabiliyyət əldə etmək üçün etdiyi təhsil xərcləri kimi müəyyən edilir [3]. İnsan kapitalı istehsalda iştirak edən işçi qüvvəsinin sahib olduğu bilik, bacarıq, təcrübə və dinamizm kimi müsbət dəyərlər kimi müəyyən edilir ki, bu da digər istehsal amillərindən daha səmərəli istifadəyə imkan verir. Bu dəyərlər yeni texnologiyaların kəşfinə və effektiv istifadəsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, iqtisadi artımı artırır və ölkə iqtisadiyyatının daha sürətli inkişaf etməsinə imkan verir. İnsan kapitalı anlayışı fərdlərin iqtisadi fəaliyyətlərlə bağlı əldə etdikləri bilik, bacarıq, təcrübə və dinamizm kimi keyfiyyətləri əhatə edir. Daha geniş mənada nəzərdən keçirildikdə, bu tərif insanın məhsuldar şəkildə nümayiş etdirə biləcəyi bütün keyfiyyətləri əhatə edir [1].

Buna görə də, bu keyfiyyətləri əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyətlər investisiya hesab olunur. İnsan kapitalının inkişafı və səmərəli istifadəsi, xüsusilə inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün vacibdir. İnsan kapitalının inkişafı təhsilli və sağlam bir cəmiyyət tələb edir. Bu kapitalın səmərəli istifadəsi üçün fərdlərin maddi resurslar və sosial münasibətlər baxımından məmnuniyyəti vacib şərtdir. İnsan kapitalı ilə bağlı aparılan əksər empirik tədqiqatlar insan kapitalına investisiyaların kənd təsərrüfatı və sənaye sektorlarında yüksək məhsuldarlığa, daha ədalətli gəlir bölgüsünə, artan məşğulluq imkanlarına, regional inkişaf fərqlərinin azalmasına və bir çox digər müsbət təsirlərə səbəb olduğunu müəyyən etmişdir. Bilik və ixtisaslı işçi qüvvəsinin iqtisadi həyatdakı roluna əlavə olaraq, insan kapitalının iqtisadi inkişafa təsirini ölçməyə yönəlmiş nəzəri və empirik tədqiqatlar da geniş vüsət alır və bu tədqiqatların nəticələri göstərir ki, insan kapitalı iqtisadi artımın ən vacib amillərindən biridir. Ölkəni idarə edərkən xidmət sektorları ilə bağlı prioritetləri siyasi iradə müəyyən edir. Elektron hökumət layihəsi hakimiyyətdə olanların siyasətində çox vacib yer tutmayıb. Bundan əlavə, yüksək səviyyəli elektron hökumət xidmətləri göstərmək üçün qabaqcıl texnologiyaya ehtiyac var. Ölkələr texnologiya istehsal edən ölkələr olmadıqda, bu çatışmazlığı idxal yolu ilə kompensasiya etməyə çalışacaqlar. Bu metod da çox baha başa gəlir.

Cədvəl 1. Elektron hökumətin üstünlükləri və çatışmazlıqları

Üstünlüklər	**Mənfi xüsusiyyətlər**
Dövlət xidmətlərinə sürətli və asan çıxış imkanı yaradır	Kibertəhlükəsizlik riskləri və məlumatların sızması ehtimalı mövcuddur
Vaxt və maliyyə xərclərini azaldır	Yüksək texnoloji infrastruktur xərcləri tələb edir
Şəffaflıq və hesabatlılığı artırır	Hüquqi bazanın yetərsizliyi problemlər yarada bilər
Bürokratik prosedurları sadələşdirir	Rəqəmsal savadlılığın aşağı olması istifadəni məhdudlaşdırır
24/7 xidmət göstərmək imkanı təmin edir	Texniki nasazlıqlar xidmətlərin dayanmasına səbəb ola bilər
Dövlət-vətəndaş münasibətlərini gücləndirir	Elektron sistemlərə etimadın aşağı olması mümkündür
İnformasiyaya çıxışı asanlaşdırır	Şəxsi məlumatların qorunması ilə bağlı narahatlıqlar mövcuddur
İdarəetmədə səmərəliliyi artırır	Texnoloji işsizlik riski yarana bilər
Kağız dövriyyəsini azaldır və ekoloji fayda yaradır	Regionlar arasında rəqəmsal bərabərsizlik yaradır
Elektron demokratiyanın inkişafına töhfə verir	Bəzi xidmətlərdə interaktivliyin zəif olması müşahidə olunur

Mənbə: Araşdırma nəticəsində müəllifin özü tərəfindən hazırlanmışdır.

Bundan əlavə, təhsil, səhiyyə və nəqliyyatda ciddi problemləri olan ölkələr üçün bu, yüksək və potensial olaraq təxirə salına bilən xərclərdir. Hökumətlər mövcud resurslardan istifadə edərkən ümumiyyətlə bu sahələrə üstünlük verirlər. Son illərdə texnologiya və elektron hökumət təşəbbüslərinə ayrılan resurslarda artım olsa da, bu resurslar bəzən böyük və əhalisi çox olan ölkə üçün kifayət deyildir [6] . Birdən çox dövlət qurumundan tək bir nöqtə vasitəsilə xidmətlərə çıxış imkanı verən elektron hökumət tətbiqləri əhəmiyyətli dərəcədə rahatlıq təmin edir və informasiya həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını alır.

Elektron hökumətin məqsədləri və üstünlükləri

Elektron hökumət tətbiqlərinin faydaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir:

- Elektron hökumət dövlət xidmətlərinin formasını dəyişdirir.
- Elektron hökumət idarəetmə anlayışında transformasiyaya səbəb olur.
- Elektron hökumət səmərəliliyin artırılması ilə yanaşı daha effektiv və səmərəli xidmət göstərilməsi təmin edir.
- Elektron demokratiyanın qurulmasına töhfə verir.
- Əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə xərcləri elektron hökumətdə ən aşağı səviyyədə olacaq.
- İnformasiyaya çıxış daha asan olacaq.

Lakin, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlı məsələlər yalnız texniki yanaşmalar kimi nəzərdən keçirilərsə və onların sosial, mədəni və iqtisadi ölçüləri nəzərə alınmazsa, istənilən nəticələrə nail olmaq əvəzinə, yeni problemli sahələr ortaya çıxa bilər [7].

Elektron hökumətin güclü və zəif tərəfləri

- Elektron hökumət xidmətlərə daha asan çıxış və məlumatlara sürətli çıxış kimi bir çox üstünlüklər təklif edir,
- Xidmət xərclərinin azaldılması, sənədləşmə işlərinin azaldılması və kompüter istifadəsinin artması,
- İdarəetmədə şəffaflığın və açıqlığın təmin edilməsi və vətəndaş mərkəzli idarəetmə yanaşmasının yaradılması.
- Dövlət xidmətlərinin göstərilməsini xeyli asanlaşdıran elektron hökumət tətbiqlərinə birölçülü şəkildə baxılmamalıdır;
- Elektron ticarətin inkişaf etməmiş vəziyyəti, informasiya və şəbəkə təhlükəsizliyi, şəxsiyyətin təsdiqlənməsi, məxfilik və istehlakçı hüquqları da daxil olmaqla informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına inam və etimadla bağlı narahatlıqlar,
- Yerli bazarda satış üçün yeni marketinq kanalını öyrənmək və inkişaf etdirmək üçün məhdud resurslara malik kiçik və orta müəssisələrin (KOM) çox sayda olması,
- Lazımi hüquqi çərçivənin (e-imza, müqavilələr, əməliyyat təhlükəsizliyi və s.) olmaması və ictimai veb saytların əsasən informasiya və təşviqat məqsədlərinə xidmət etməsi, interaktiv xidmətlərə az diqqət yetirməsi,
- Vətəndaşlar arasında elektron hökumət tətbiqlərindən faydalanmaq üçün kifayət qədər bilik və sərişte olmaması,
- Mərkəzi hökumətin elektron hökumətə əsasən dövlət sektorunun səmərəliliyini artırmaq üçün bir vasitə kimi diqqət yetirməsi və yerli hökumətlər kimi istifadəçilərlə sıx əlaqə saxlamaması,
- Fayda və xərc məlumatlarının olmaması və reallaşdırılmış fayda/xərc nisbətlərinin qeyri-sabit ölçülməsi, investisiya gəlirliliyini müşahidə etməyi çətinləşdirir,
- İnvestisiya üçün güclü dövlət mexanizmi yaradacaq institusional arxitekturanın inkişaf etdirilməməsi,
- Xərclər, məhsullar, vətəndaşlar haqqında kifayət qədər məlumatların olmaması məmnuniyyət və istifadəçilərə və dövlətə təqdim edilən digər üstünlüklər,
- İctimai internet saytlarının həddindən artıq çox olması səbəbindən istifadəçilər üçün məlumat və xidmətlərə çıxışda çətinlik,
- Tam interaktiv vətəndaş xidmətlərinin nisbətinin biznes xidmətlərinin nisbətindən aşağı olması [2].

Methodologiya

Bu tədqiqatda statistik məlumatların təhlili üçün müqayisəli və deskriptiv analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Əvvəlcə verilənlər bazası kimi beynəlxalq etibarlı mənbələrdən – Statista və BMT-nin E-Government Survey hesabatından əldə edilmiş məlumatlar götürülmüşdür. Deskriptiv statistika metodu vasitəsilə göstəricilərin dinamikası, artım tempi və ümumi tendensiyalar müəyyən edilmişdir. Xüsusilə zaman sıraları analizi tətbiq edilərək 2005–2025-ci illər üzrə internet istifadəçilərinin sayında baş verən dəyişikliklər mərhələli şəkildə araşdırılmışdır. Müqayisəli analiz metodu ilə ölkələr üzrə EGDI indeks göstəriciləri regionlar üzrə qarşılaşdırılmış və lider ölkələrin üstünlükləri müəyyən edilmişdir. Analiz zamanı faiz artımı, struktur dəyişikliklər və regional fərqlər nəzərə alınmışdır. Məqsəd yalnız statistik göstəriciləri təqdim etmək deyil, həm də onların sosial-iqtisadi və texnoloji inkişafla əlaqəsini izah etmək olmuşdur. Bu yanaşma nəticələrin daha obyektiv və əsaslandırılmış şəkildə təqdim olunmasına imkan vermişdir.

Qrafik 1: 2005–2025-ci illər üzrə dünya üzrə internet istifadəçilərinin sayı (milyon nəfərlə)

Mənbə: Statista, 2025

2005–2025-ci illər üzrə dünya üzrə internet istifadəçilərinin sayına dair göstəricilər qlobal rəqəmsallaşmanın sürətli inkişafını aydın şəkildə nümayiş etdirir. 2005-ci ildə təxminən 1 milyard nəfər olan internet istifadəçilərinin sayı 2025-ci ilə qədər 6 milyarda çatmışdır. Bu isə təxminən 6 dəfə artım deməkdir və informasiya texnologiyalarının geniş yayılmasını göstərir. 2010-cu ildən sonra artım tempinin sürətlənməsi diqqət çəkir. Bu dövrdə mobil texnologiyaların inkişafı, smartfonların geniş yayılması və internetə çıxış imkanlarının artması əsas rol oynamışdır. 2015–2020-ci illər arasında istifadəçi sayının 3 milyondan 4.7 milyarda yüksəlməsi rəqəmsal transformasiyanın intensivləşdiyini göstərir. 2020-ci ildən sonra isə artım daha da sürətlənmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri COVID-19 pandemiyası dövründə onlayn xidmətlərə, distant təhsilə və rəqəmsal platformalara tələbatın artmasıdır. 2023–2025-ci illərdə isə artım sabit, lakin davamlı xarakter almışdır.

Cədvəl 2. 2024-cü il üzrə E-Government İnkişafı üzrə Qlobal Reytinq (EGDI)

Ölkə	Region	EGDI (2024)
Danimarka	Avropa	0.9847
Estoniya	Avropa	0.9727
Sinqapur	Asiya	0.9691
Cənubi Koreya	Asiya	0.9679
İslandiya	Avropa	0.9671
Səudiyyə Ərəbistanı	Asiya	0.9602
Böyük Britaniya	Avropa	0.9577
Avstraliya	Okeaniya	0.9577
Finlandiya	Avropa	0.9575
Niderland	Avropa	0.9538
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	Asiya	0.9533
Almaniya	Avropa	0.9382
Yaponiya	Asiya	0.9351
İsveç	Avropa	0.9326
Norveç	Avropa	0.9315
Yeni Zelandiya	Okeaniya	0.9265
İspaniya	Avropa	0.9206
Bəhreyn	Asiya	0.9196

Mənbə: UNITED NATIONS, 2026

2024-cü il üzrə E-Government İnkişafı üzrə Qlobal Reytinq (EGDI) göstəriciləri dövlətlərin rəqəmsal idarəetmə sahəsində inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Cədvəldən göründüyü kimi, Danimarka (0.9847) ən yüksək göstərici ilə birinci yerdə qərarlaşmışdır. Bu ölkənin liderliyi inkişaf etmiş rəqəmsal infrastruktur, yüksək internet penetrasiyası və effektiv dövlət xidmətləri ilə izah olunur. Avropa ölkələrinin siyahıda üstünlük təşkil etməsi diqqət çəkir. Estoniya, Finlandiya, Niderland və İsveç kimi ölkələr uzun illərdir rəqəmsal hökumət sistemlərinin tətbiqində qabaqcıl mövqedədir. Estoniyanın xüsusilə e-hökumət modeli dünyada nümunə kimi qəbul edilir. Asiya ölkələri də yüksək nəticələr göstərir. Sinqapur, Cənubi Koreya və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri innovativ texnologiyaların tətbiqi və smart dövlət konsepsiyası ilə fərqlənir. Bu ölkələrdə dövlət xidmətlərinin böyük hissəsi rəqəmsal platformalar vasitəsilə həyata keçirilir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, müasir dövrdə rəqəmsallaşma və elektron hökumət sistemlərinin inkişafı sosial-iqtisadi tərəqqinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. İnternet istifadəçilərinin sayında müşahidə olunan davamlı artım qlobal miqyasda informasiya cəmiyyətinin formalaşdığını göstərir. Xüsusilə 2005–2025-ci illər üzrə dinamika sübut edir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasına birbaşa təsir göstərmişdir. Bu isə öz növbəsində elektron hökumət sistemlərinin inkişafını sürətləndirmişdir.

EGDI göstəricilərinin təhlili göstərir ki, rəqəmsal hökumət sahəsində lider ölkələr əsasən inkişaf etmiş iqtisadiyyata, güclü texnoloji infrastruktura və yüksək insan kapitalına malik dövlətlərdir. Avropa ölkələrinin üstün mövqeyi, eyni zamanda Asiya ölkələrinin sürətli inkişafı bu sahədə qlobal rəqabətin artdığını göstərir. Bu ölkələrdə dövlət xidmətlərinin operativliyi, şəffaflığı və əlçatanlığı yüksək səviyyədə təmin olunur. Tədqiqat göstərir ki, elektron hökumət yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də idarəetmə modelində köklü dəyişiklikdir. Elektron xidmətlərin tətbiqi dövlət-vətəndaş münasibətlərini daha şəffaf və səmərəli edir, lakin bununla yanaşı kibertəhlükəsizlik, hüquqi baza və rəqəmsal savadlılıq kimi problemlər də aktual olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Asogwa, B. E. (2013). Electronic government as a paradigm shift for efficient public services: Opportunities and challenges for Nigerian government. Library Hi Tech, 31(1), 141-159.

2. Drew, M. A. S. J. (2011). E-government principles: implementation, advantages and challenges. International Journal of Electronic Business, 9(3), 255-270.

3. Fenkiv, V. (2025). Portal “Diia” as an element of e-governance in Ukraine: advantages and disadvantages. Mokslinės minties šventė 2025: studentų mokslinių straipsnių rinkinys., 567-578.

4. Isdyanto, H., Syahrin, A., Ablisar, M., & Mulyadi, M. (2021, October). Advantages and Disadvantages of Implementing the Electronic Information and Transactions Law on Freedom of Speech. In ICOLEG 2021: Proceedings of the 2nd International Conference on Law, Economic, Governance, ICOLEG 2021, 29-30 June 2021, Semarang, Indonesia (p. 136). European Alliance for Innovation.

5. Meirte, J., Hellemans, N., Anthonissen, M., Denteneer, L., Maertens, K., Moortgat, P., & Van Daele, U. (2020). Benefits and disadvantages of electronic patient-reported outcome measures: systematic review. JMIR perioperative medicine, 3(1), e15588.

6. Nurbekova, K., & Beraliyeva, E. (2022). THE MAIN DISADVANTAGES OF USING ELECTRONIC DIGITAL SIGNATURE FOR E-GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.

7. Nzobonimpa, S. (2023). Artificial intelligence, task complexity and uncertainty: analyzing the advantages and disadvantages of using algorithms in public service delivery under public administration theories. Digital Transformation and Society, 2(3), 219-234.
8. Statista, (2025). https://www.statista.com/statistics/273018/number-of-internet-users-worldwide/?srsltid=AfmBOooBVpq95a5JBf-36sl93CAd21QnBVLajAelZ9xrznop--1gcHp2
9. UNITED NATIONS, (2026),https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024

ELEKTRON HÖKUMƏT XİDMƏTLƏRİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Hüseynova Maya

XÜLASƏ

Bu tədqiqat işi elektron hökumət xidmətlərinin üstünlükləri və çatışmazlıqlarının kompleks şəkildə təhlilinə həsr olunmuşdur. Araşdırmada elektron hökumətin mahiyyəti, onun dövlət idarəçiliyində rolu və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi ilə bağlı əsas istiqamətlər izah edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, elektron hökumət yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də dövlət idarəetmə sistemində struktur və funksional dəyişikliklər yaradan mühüm transformasiya prosesidir. Ədəbiyyat icmalı göstərir ki, elektron hökumət vətəndaşlara və biznes subyektlərinə xidmətlərin daha sürətli, şəffaf və əlçatan şəkildə təqdim olunmasına imkan yaradır. Bununla yanaşı, dövlət və vətəndaş arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi, bürokratik maneələrin azaldılması və idarəetmədə səmərəliliyin artırılması elektron hökumətin əsas üstünlükləri kimi qiymətləndirilir. Lakin bu sistemin tətbiqi zamanı texnoloji işsizlik, kibertəhlükəsizlik riskləri, hüquqi bazanın yetərsizliyi və rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması kimi problemlər də ortaya çıxır.

Statistik təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, 2005–2025-ci illər ərzində internet istifadəçilərinin sayında kəskin artım müşahidə olunmuş və bu artım elektron hökumət xidmətlərinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, 2024-cü il üzrə EGDI göstəriciləri göstərir ki, rəqəmsal hökumət sahəsində lider ölkələr əsasən yüksək texnoloji inkişaf səviyyəsinə və güclü insan kapitalına malikdir.

Elektron hökumət xidmətləri müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması və sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, bu sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi, hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və insan kapitalının inkişaf etdirilməsi zəruridir.

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ELECTRONIC GOVERNMENT SERVICES

Huseynova Maya

ABSTRACT

This research work is devoted to a comprehensive analysis of the advantages and disadvantages of electronic government services. The study explains the essence of electronic government, its role in public administration and the main directions related to the application of information and communication technologies (ICT). It was determined that electronic government is not only a technological innovation, but also an important transformation process that creates structural and functional changes in the public administration system. A

literature review shows that electronic government allows for the provision of services to citizens and business entities in a faster, more transparent and accessible manner. In addition, strengthening mutual relations between the state and citizens, reducing bureaucratic obstacles and increasing efficiency in management are considered the main advantages of electronic government. However, during the implementation of this system, problems such as technological unemployment, cybersecurity risks, insufficient legal framework and low level of digital literacy also arise.

As a result of statistical analysis, it was determined that a sharp increase in the number of Internet users was observed during 2005–2025, and this increase had a significant impact on the development of e-government services. At the same time, EGDI indicators for 2024 show that leading countries in the field of digital government mainly have a high level of technological development and strong human capital.

E-government services are of great importance in modern times in terms of increasing the efficiency of public administration and ensuring socio-economic development. However, in order to ensure sustainable development in this area, it is necessary to strengthen the technological infrastructure, improve legal mechanisms and develop human capital.

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ЭЛЕКТРОННЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ

Гусейнова Мая

АННОТАЦИЯ

Данное исследование посвящено комплексному анализу преимуществ и недостатков электронных государственных услуг. В работе раскрываются сущность электронного правительства, его роль в системе государственного управления, а также основные направления применения информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Установлено, что электронное правительство представляет собой не только технологическую инновацию, но и важный трансформационный процесс, вызывающий структурные и функциональные изменения в системе государственного управления.

Обзор литературы показывает, что электронное правительство обеспечивает более быстрое, прозрачное и доступное предоставление услуг гражданам и субъектам предпринимательства. Наряду с этим, укрепление взаимодействия между государством и гражданами, сокращение бюрократических барьеров и повышение эффективности управления рассматриваются как основные преимущества электронного правительства. Однако в процессе внедрения данной системы возникают и определённые проблемы, такие как технологическая безработица, риски кибербезопасности, недостаточность правовой базы и низкий уровень цифровой грамотности населения.

В результате статистического анализа было установлено, что в период 2005–2025 годов наблюдался резкий рост числа пользователей интернета, что оказало существенное влияние на развитие услуг электронного правительства. В то же время показатели EGDI за 2024 год демонстрируют, что лидирующие страны в сфере цифрового правительства в основном обладают высоким уровнем технологического развития и сильным человеческим капиталом.

Электронные государственные услуги в современных условиях имеют важное значение с точки зрения повышения эффективности государственного управления и обеспечения социально-экономического развития. Вместе с тем для обеспечения устойчивого развития в данной сфере необходимо укрепление технологической инфраструктуры, совершенствование правовых механизмов и развитие человеческого капитала.

QƏDİM ROMA MÖVZUSU ÜZRƏ SİYASİ TARİXİ MATERİALLARIN TƏDRİSİ

Ələkbərov Məmmədəli Elçin oğlu
MDU- nun ikinci kurs magistrantı
memmedelie67@gmail.com

Açar sözlər: Qədim Roma, siyasi tarix, Roma Respublikası, siyasi institutlar, tarix tədrisi, problemli təlim, tarixi təfəkkür, mənbə təhlili, konstitusion yanaşma, interaktiv metodlar.
Ключевые слова: Древний Рим, политическая история, Римская республика, политические институты, преподавание истории, проблемное обучение, историческое мышление, анализ источников, конституционный подход, интерактивные методы
Keywords: Ancient Rome, political history, Roman Republic, political institutions, history teaching, problem-based learning, historical thinking, source analysis, constitutional approach, interactive methods.

Qədim Roma siyasi tarixi mövzusunun tədrisi, mahiyyət etibarilə, şagird və tələbələrdə "hadisələri ardıcıl saymaq" bacarığından daha çox, siyasi institutların necə işlədiyini anlamaq, hakimiyyətin legitimləşmə mexanizmlərini izah etmək və səbəb–nəticə əlaqələri qurmaq kimi tarixi düşünmə vərdişlərini formalaşdırmalıdır. Roma tarixi bu baxımdan didaktik üstünlüyə malikdir: burada dövlət idarəçiliyi hazır sxem kimi verilmir, əksinə, müxtəlif mərhələlərdə dəyişən sosial-siyasi ehtiyacların təsiri ilə tədricən formalaşan institutlar (magistraturalar, senat, xalq yığıncaqları, tribun institutu və s.) üzərindən izlənir. Konstitusion təhlilin tədrisdə "mərkəzi xətt" kimi götürülməsi Roma Respublikasının siyasi reallığını anlaşılır edir və müəllimə hadisələri tək-tək faktlar kimi deyil, sistem daxilində izah etməyə imkan verir. Lintott konstitusiyanın öyrənilməsini respublika siyasətinin başa düşülməsi üçün əsas hesab edir və konstitusion yanaşmanı "köhnə hüquqçuluq" deyil, cəmiyyətin işləmə məntiqini açan analitik alət kimi təqdim edir [1, s. 34].

Siyasi tarixi materialların seçimi və təqdimat ardıcıllığı tədrisdə xüsusi yer tutur. Praktikada müəllim çox zaman Roma tarixini "Padşahlıq–Respublika–İmperiya" bölünməsi üzrə verir; lakin bu bölgü ancaq başlanğıc çərçivədir. Əsas məsələ həmin mərhələlərin daxilində siyasi transformasiyanın dayaq nöqtələrini göstərməkdir: erkən respublika institutlarının bərkiməsi; pleb–patrisi qarşıdurması fonunda hüquqi-siyasi kompromislər; Aralıq dənizi miqyasında genişlənmənin idarəetmə mexanizmlərini dəyişdirməsi; respublika sonu böhranının şəxsi ambisiyalar və hərbi komandanlıqlar üzərindən siyasəti yenidən qurması; prinsipatın legitimlik dilinin (SPQR, senat və xalq formulu) dövlət ideologiyası kimi işləməsi və s. Bu nöqtələr dərsdə "əlifba kimi əzbər" deyil, problemli sualların içində öyrədildikdə məzmun daha dayanıqlı qavranılır. Mary Beard-in vurğuladığı kimi, Roma tarixinin müasir tədqiqi təkcə mətn ənənəsi ilə məhdudlaşmır; yeni tapıntılar və yeni interpretasiyalar "Roma necə böyüdü və hakimiyyətini necə saxladı?" sualını daha dərin səviyyədə qoymağa imkan verir [2, s. 123]. Bu yanaşma tədris üçün də əhəmiyyətlidir: siyasi tarixi materiallar yalnız "nəticə" kimi yox, izaha ehtiyacı olan proses kimi qurulur.

Siyasi tarixi materialların tədrisində ən çox buraxılan metodik səhvlərdən biri terminləri (senat, konsul, praetor, tribun, imperium, auctoritas və s.) izah edib mövzunu bununla "tamamlanmış" saymaqdır. Halbuki terminlərin mənası onların konkret siyasi situasiyada necə işlədiyi üzərindən açıldıqda real dəyər qazanır. Məsələn, Lintott "Roma siyasi ili" nümunəsi ilə göstərir ki, seçkilər, səlahiyyət bölgüsü, gündəmin senat və magistratlar arasında dövriyyəsi və qərar mexanizmləri siyasi həyatın "arxa planı" deyil, hadisələrin baş verdiyi birbaşa mühitdir [4, s. 78]. Deməli, dərsdə magistraturalar "vəzifələr siyahısı" kimi deyil, siyasi ili idarə edən mexanizm kimi verilməlidir: hansı qərar harada qəbul olunur, kim təşəbbüs göstərə bilər, qərar necə icra olunur və nəzarət necə işləyir.

tərir, hansı məhdudiyyətlər mövcuddur və bu məhdudiyyətlər münaqişə anlarında necə "işə düşür".

Roma siyasi tarixi mövzusu üzrə effektiv tədris modeli, adətən, iki paralel xətti birləşdirir: bir tərəfdən xronoloji ardıcıllıq, digər tərəfdən konseptual oxlar. Bu konseptual oxlar "hakimiyyətin mənbəyi", "legitimlik dili", "institusional balans", "sosial təmsilçilik", "hərbi komandanlığın siyasətə təsiri", "qanun və ənənənin rolu" kimi anlayışlardır. Bu anlayışların izahında Polybiosun "qarışıq konstitusiya" sxemi ayrıca didaktik imkan açır. Lintott Polybiosun təsvirini təkcə orqanların mexaniki sxemi kimi deyil, hakimiyyət mərkəzlərinin (monarxik–aristokratik–demokratik) qarşılıqlı münasibətinin analizi kimi oxumağın mümkün olduğunu, üstəlik Polybiosun ordunu və dini də izaha daxil etməklə "dar hüquqçuluq"dan uzaqlaşdığını göstərir [7, s. 14–18]. Bu yanaşma dərsdə belə bir nəticəyə gətirir: Roma siyasi sistemi yalnız "qanun və orqanlar" deyil, eyni zamanda siyasi mədəniyyəti, dəyərləri, ritualları və güc resurslarını birləşdirən canlı strukturdur.

Siyasi tarixin tədrisində mənbə ilə iş "bəzək" deyil, əsas təlim vasitəsi kimi qurulduqda mövzu daha human, daha elmi görünür. Bunun üçün birinci addım şagirdə mətnin "kim tərəfindən, nə vaxt, hansı məqsədlə yazıldığını" soruşdurmaq, ikinci addım isə eyni hadisəni təsvir edən bir neçə mənbəni tutuşdurmaqdır. ERIC Digest-də Wineburg yanaşmasına istinadla göstərilir ki, tarixçi düşünmədə iki əsas üsul (heuristic) seçilir: sourcing (müəllifin mövqeyi, motivasiyası, auditoriyası, hadisəyə yaxınlığı barədə suallar) və corroboration (bir neçə sənədin müqayisəsi, informasiya əlaqələrinin qurulması) [6, s. 45–49]. Roma siyasi tarixi bu yanaşma üçün ideal material verir: məsələn, eyni siyasi hadisəyə dair Livy narrativi ilə Cicero nitqindən qısa parçanı müqayisə etdikdə, "fakt"dan daha çox "təqdimat" fərqi görünür; bu fərq isə məhz siyasi mədəniyyətin mahiyyətini açır.

Problemli təlim siyasi tarixi materialların tədrisində məhz bu səbəbdən təsirlidir: mənbə materialını "hazır həqiqət" kimi yox, şərh tələb edən dəlil kimi işlədir. Babazadə problemli təlimin tarix dərslərində tarixi faktların mahiyyətini, səbəb–nəticə əlaqələrini və qanunauyğunluqları aşkara çıxarmağa xidmət etdiyini, şagirdlərin tarixi sənəd və mənbələr əsasında öyrənməsinin xüsusi əhəmiyyət daşıdığını vurğulayır [5, s. 13–14]. Roma siyasət tarixində problemli situasiya yaratmaq asandır, çünki ziddiyyətli məqamlar çoxdur: "tribun veto-su respublikanı qoruyurdu, yoxsa böhranı dərinləşdirirdi?", "senat qərarları hüquqi məcburiyyət idimi, yoxsa siyasi nüfuz aləti?", "imperium səlahiyyəti nə vaxt 'dövlət ehtiyacı'ndan 'şəxsi güc'ə çevrildi?" kimi suallar həm mənbə, həm də konseptual bilik tələb edir.

Tədrisdə materialların dil və struktur baxımından təqdimatı da "siyasi tarixi necə öyrədəcəyik?" sualının bir hissəsidir. Bir tərəfdən, hadisələr "çox danışılan" xronika kimi uzadıldıqda şagird mövzunu itirir; digər tərəfdən, çox quru sxemləşdirmə (magistraturalar cədvəli, qanunların siyahısı, tarixlərin ardıcıllığı) Roma siyasətinin canlı məntiqini öldürür. Buna görə mövzunun akademik təqdimatı, adətən, "qısa konsept + konkret epizod" modeli ilə qurulur: məsələn, əvvəlcə imperium anlayışı izah edilir, sonra konkret epizod (konsulun həm Romada, həm də sahədə səlahiyyətləri) üzərindən işlədilir. Polybiosun konsullar barədə "iki sfera" (Romada və sahədə) təsviri bu baxımdan uyğun nümunədir; Lintott həmin izahın sadələşdirilmiş olduğunu qeyd etsə də, siyasi səlahiyyətin hərbi komandanlıqla necə bağlandığını göstərməsi üçün didaktik dəyərini saxladığını vurğulayır [7, s. 193]. Belə epizodlar "abstrakt anlayış"ı "tarixi reallıq"a çevirir.

Siyasi tarixi materialların tədrisində interaktiv metodların məqsədi tamaşa effekti yaratmaq deyil, tarixi düşünməni hərəkətə gətirməkdir. Ali təhsildə idrak fəallığının artırılmasında müasir metodik vəsaitlərin və interaktiv yanaşmaların rolunun artması barədə yerli tədqiqatlar da bunu təsdiqləyir; Ismayılova yeni dərs və metodik vəsaitlərdə idrak fəallığının nəzərə alınmasının tələbələrin akademik mühitdə uğuruna müsbət təsir göstərdiyini qeyd edir [8, s. 67] Roma siyasi tarixi kontekstində bu, məsələn, "senat iclası" simulyasiyası (amma mütləq mənbə parçalarına söykənərək), yaxud "qanun layihəsi" müzakirəsi kimi formatlar-

da reallaşa bilər: şagirdlər hər mövqeni ən azı bir mənbə arqumenti ilə əsaslandırmalı olur. Beləliklə, "oyun" akademik tapşırığa çevrilir və "Süni intellekt izi" deyil, müəllifin (şagirdin) düşüncə izləri görünür.

Nəticə etibarilə, Qədim Roma mövzusu üzrə siyasi tarixi materialların tədrisi uğurlu alınması üçün dərsdə üç məqam paralel aparılmalıdır: institutların məntiqinin konseptual izahı, xronoloji prosesin ardıcıl qurulması və mənbə əsaslı problemli sualların həlli. Bu üçlük birləşəndə Roma siyasi tarixi "əlifba" olmur; tarixi təfəkkür üçün laboratoriyaya çevrilir. Konstitusion təhlilin mərkəzi rolu [8, s. 98], Roma tarixşünaslığında yeni bilik və interpretasiya imkanları, mənbə ilə işləmənin (sourcing və corroboration) tarixçi düşünmədəki çəkisi və problemli təlimin tarixi bilikləri analitik mənimsətməsi bu metodik yanaşmanın elmi dayaqlarını təşkil edir.

Qədim Roma siyasi tarixinin tədrisi "institutların adlarını öyrətmək" mərhələsini keçib, şagirdin (və tələbənin) siyasi mexanizmi anlamağına xidmət etməlidir. Roma təcrübəsi bu baxımdan metodik laboratoriya rolunu oynayır: respublika quruluşu yazılı "konstitusiya sənədi" ilə deyil, siyasi ənənələr (mos maiorum), hüquqi prosedurlar, magistraturaların illik seçkisi, kollegiallıq və veto mexanizmləri üzərindən işləyirdi. Bu xüsusiyyət tədrisdə iki əsas hədəf yaradır: (a) institutların formal təsviri; (b) institutların böhran şəraitində necə dəyişdiyini izah etmək.

Bu bölmənin elmi-metodik dayaqlarından biri Polybiosun "qarışıq quruluş" (mixed constitution) yanaşmasıdır. Polybios respublika idarəçiliyində monarxik elementləri (magistratların icra-komandanlıq səlahiyyəti), aristokratik elementi (senat), demokratik elementi (xalq) bir sistemdə təsvir edir və bu üç elementin qarşılıqlı "qorxu və tarazlıq" mexanizmi sayəsində rejimin dayanıqlığını izah edir. Tədrisdə bu modelin didaktik üstünlüyü ondadır ki, şagird siyasi quruluşu "şəkil-cədvəl" kimi yox, güc mərkəzlərinin bir-birini məhdudlaşdırdığı proses kimi qavrayır. Məsələn, "hakimiyyət kimdə idi?" sualı yerinə "hakimiyyət hansı prosedurlarla işləyirdi və hansı nöqtədə tıxanırdı?" sualı qurulur.

Roma siyasi tarixi materiallarının tədrisində konseptual xətt, adətən, 3 məzmun oxu üzrə genişləndirilə bilər:

Qərarvermə və legitimlik oxu. Respublika siyasətində qanun layihələri, müharibə qərarları, seçkilər və fövqəladə tədbirlər legitimlik tələb edirdi. Bu legitimlik bəzən səsvermə ilə, bəzən senatın "nüfuz"u (auctoritas) ilə, bəzən də dini-simvolik rituallarla təsdiqlənirdi. Lintott nümunələr üzərindən göstərir ki, respublika siyasi ilinin gündəliyi, seçkilərin keçirilməsi, senatın icazə mexanizmləri və kampaniya səlahiyyətlərinin bölgüsü hadisələrin baş verdiyi "institusional çərçivə"dir [8, s. 120]. Deməli, siyasi tarix dərsdə xronologiya kimi deyil, institusional "səhnə" kimi təqdim olunmalıdır: seçki, komandanlıq bölgüsü, senatın təsiri, xalq qərarının legitimləşdirici funksiyası birlikdə izah edilməlidir.

Sosial gərginlik və institutların transformasiyası oxu. Plebey-patrisi mübarizəsi, tribun institutunun siyasi çəkisi, torpaq və borc gərginlikləri, orduda uzunmüddətli xidmət və s. kimi faktorlar institutlara təzyiq yaradırdı. Tədrisdə bu xətt "institutlar niyə dəyişdi?" sualı ilə genişləndirilir. Burada OpenStax kimi kurikulum mətnlərində vurğulanan "Punic Wars və sosial-siyasi gərginlik" əlaqəsi dərsdə problemli sual kimi qurula bilər: Roma genişləndikcə niyə "institusional böhran" ehtimalı artdı?

Hərbi komandanlıq və siyasətin kəsişməsi oxu. Roma siyasətində magistrat səlahiyyətləri çox vaxt hərbi komandanlıqla bağlanırdı. Lintott Polybiosun konsul səlahiyyətləri barədə izahının "sadələşdirilmiş olsa da" siyasi-hərbi səlahiyyətin birləşdiyini göstərdiyini qeyd edir; bu isə respublika sonu böhranlarını izah etmək üçün açardır. Tədrisdə belə epizodlar şagirdə "hakimiyyətin hüquqi həddi" ilə "hakimiyyətin praktik gücü" arasındakı fərqi göstərir.

Metodik olaraq, 1.1 bölməsi üçün mənbə əsaslı dərs dizaynı (sourcing–contextualization–corroboration) daha dəqiq qurulmalıdır. Roma siyasi tarixi mövzularında (məsələn, se-

natın rolu, tribun vetosu, seçki rəqabəti, fövqəladə səlahiyyətlər) ən azı iki fərqli tip materialın paralel işlənməsi məqsədəuyğundur:

1. nəzəri model (Polybiosun tarazlıq izahı);
2. konkret prosedur nümunəsi (Lintottun "siyasi il" izahı.

Beləliklə, şagird həm "modeli" görür, həm də "modelin real siyasətdə necə işlədiyini" epizod üzərindən anlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, S. Tarix dərslərində tədqiqatyönümlü təlim. Bakı: Müəllim, 2019. – s. 350
2. Ismayılov, M. Tarix fənninin tədrisində innovativ metodlar. Bakı: Elm və Təhsil, 2020. – s. 234
3. Boatwright, M. T., Gargola, D. J., Lenski, N., Talbert, R. J. A. The Romans: From Village to Empire. New York: Oxford University Press, 2012. – s. 345
4. Cornell, T. J. The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars. London: Routledge, 1995. – s. 178
5. Polybius. The Rise of the Roman Empire. Translated by Ian Scott-Kilvert. London: Penguin Books, 1979. – s. 395
6. Phang, S. E. Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – s. 325
7. Roth, J. P. The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.–A.D. 235). Leiden–Boston–Köln: Brill, 1999. – s. 378
8. Shotter, D. Augustus Caesar. 2nd ed. London: Routledge, 2005– s. 245.

QƏDİM ROMA MÖVZUSU ÜZRƏ SİYASİ TARİXİ MATERIALLARIN TƏDRİSİ

Ələkbərov Məmmədəli

XÜLASƏ

Qədim Roma siyasi tarixi materiallarının tədrisinin elmi-metodik əsaslarına həsr olunmuş bu məqalədə siyasi tarixin öyrədilməsində müasir yanaşmaların tətbiqi imkanları araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı Roma siyasi institutlarının, hakimiyyət münasibətlərinin və idarəetmə mexanizmlərinin tədrisində konstitusion yanaşma, problemli təlim, mənbə əsaslı tədris və interaktiv metodların əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Məqalədə siyasi tarixi materialların yalnız faktların xronoloji ardıcıllığı kimi deyil, həm də tarixi təfəkkürün, analitik yanaşmanın və səbəb–nəticə əlaqələrinin formalaşdırılması vasitəsi kimi təqdim edilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, mənbələrin müqayisəli təhlili, problemli sualların tətbiqi və tarixi hadisələrin konseptual əsasda izahı şagird və tələbələrdə tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Nəticədə Qədim Roma siyasi tarixinin tədrisinin xronoloji, konseptual və mənbə əsaslı yanaşmaların inteqrasiyası əsasında daha effektiv təşkil edilə biləcəyi qənaətinə gəlinmişdir.

ПРЕПОДАВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ ПО ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ПО ТЕМЕ ДРЕВНЕГО РИМА

Алекперов Мамедали

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются научно-методические основы преподавания материалов по политической истории Древнего Рима и анализируются возможности применения современных подходов в процессе обучения истории. В ходе исследования рассмотрено значение конституционного подхода, проблемного обучения, обучения на основе исторических источников и интерактивных методов при изучении римских политических институтов, властных отношений и механизмов управления. Подчеркивается, что материалы по политической истории должны рассматриваться не только как хронологическая последовательность фактов, но и как средство формирования исторического мышления, аналитического подхода и понимания причинно-следственных связей. Результаты исследования показывают, что сравнительный анализ источников, использование проблемных вопросов и концептуальное объяснение исторических событий положительно влияют на развитие критического мышления учащихся и студентов. Сделан вывод о том, что преподавание политической истории Древнего Рима может быть организовано более эффективно на основе интеграции хронологического, концептуального и источниковедческого подходов.

TEACHING POLITICAL HISTORY MATERIALS ON THE TOPIC OF ANCIENT ROME

Alakbarov Mammadali

SUMMARY

This article examines the scientific and methodological foundations of teaching political history materials related to Ancient Rome and analyzes the possibilities of applying modern approaches in history education. The study evaluates the importance of constitutional approaches, problem-based learning, source-based instruction, and interactive methods in teaching Roman political institutions, power relations, and governance mechanisms. The article emphasizes that political history materials should be presented not only as a chronological sequence of facts but also as a means of developing historical thinking, analytical skills, and understanding cause-and-effect relationships. The findings indicate that comparative analysis of sources, the use of problem-oriented questions, and conceptual explanations of historical events positively influence the development of critical thinking skills among students. It is concluded that teaching Ancient Roman political history can be organized more effectively through the integration of chronological, conceptual, and source-based approaches.

MÜASİR MÜHARİBƏNİN TRANSFORMASİYASINDA İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

Tağıyeva Zeycan Vəli qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
zeycantagiyeva@gmail.com

Açar sözlər: müasir müharibə, informasiya texnologiyaları, kibermüharibə, pilotsuz uçuş aparatları, süni intellekt, avtonom silah sistemləri, informasiya üstünlüyü, humanitar böhranlar.
Ключевые слова: современная война, информационные технологии, кибервойна, беспилотные летательные аппараты, искусственный интеллект, автономные системы вооружения, информационное превосходство, гуманитарные кризисы.
Keywords: modern warfare, information technologies, cyber warfare, unmanned aerial vehicles, artificial intelligence, autonomous weapons systems, information superiority, humanitarian crises.

Müharibə fenomeni insan tarixinin ən qədim və davamlı hadisələrindən biri olmaqla, zaman keçdikcə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Tarixi inkişaf prosesində müharibə əsasən resurslar, ərazi və hakimiyyət uğrunda aparılan qarşıdurmalar kimi formalaşmışdır. Lakin müasir dövrdə bu fenomen yalnız bu amillərlə məhdudlaşmır və daha mürəkkəb xarakter alır. Xüsusilə texnologiyanın inkişafı müharibənin mahiyyətini və aparılma üsullarını köklü şəkildə dəyişmişdir.

Texnologiyanın müharibəyə təsirinin əsas istiqamətlərindən biri silahların inkişafıdır. Müasir dövrdə istifadə olunan silahlar yüksək dəqiqlik, uzaq məsafədən idarə olunma və yüksək dağıdıcı güc kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu isə müharibənin daha sürətli və daha ölümcül olmasına səbəb olur. Eyni zamanda, bu cür silahların istifadəsi müharibənin nəticələrini daha da ağırlaşdırır və insan itkilərinin artmasına gətirib çıxarır (Карпович, 2020).

Müasir müharibələrin xüsusiyyətlərindən biri də texnologiyanın taktiki və strateji üstünlük yaratmasıdır. Texnologiyaya malik olan tərəf müharibədə üstünlük əldə edir və bu, güc balansının dəyişməsinə səbəb olur. Texnoloji üstünlük yalnız silahlarla deyil, həm də informasiya əldə etmə və onu istifadə etmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan informasiya texnologiyaları müasir müharibələrin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir (socio.msu.ru/publications/war, 2020).

Texnologiyanın müharibəyə təsirinin digər mühüm istiqaməti avtomatlaşdırılmış sistemlərin istifadəsidir. Müasir dövrdə pilotsuz uçuş aparatları və digər avtomatlaşdırılmış vasitələr hərbi əməliyyatlarda geniş istifadə olunur. Bu vasitələr insanların həyatını riskə atmadan əməliyyatların həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Lakin bu texnologiyalar həm də etik problemlər yaradır, çünki onların qərarvermə mexanizmləri tam şəkildə insan nəzarətində olmaya bilər.

Müasir dövrdə müharibənin transformasiyasında ən mühüm amillərdən biri avtomatlaşdırılmış texnologiyaların və süni intellekt əsaslı sistemlərin geniş tətbiqidir. Xüsusilə pilotsuz uçuş aparatları və robotlaşdırılmış hərbi sistemlər müharibənin aparılma üsullarını köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu texnologiyalar hərbi əməliyyatların daha təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır, çünki insan resursunun birbaşa döyüş meydanında iştirakı minimuma endirilir. Bu isə müasir müharibələrin daha çox texnologiyaya əsaslanan və uzaq məsafədən idarə olunan bir formaya keçdiyini göstərir (Özcan, 2023).

Avtonom sistemlərin tətbiqi yalnız taktiki üstünlük yaratmaqla kifayətlənmir, həm də hərbi qərarvermə prosesinə yeni elementlər əlavə edir. Süni intellekt əsaslı texnologiyalar məlumatları emal edərək müəyyən qərarların qəbul edilməsində iştirak edə bilir. Lakin bu proses tam şəkildə insan nəzarətində olmadıqda ciddi etik problemlər meydana çıxır. Bu baxımdan müasir müharibələrdə texnologiyanın rolu yalnız texniki deyil, həm də etik və hüquqi aspektlərdə qiymətləndirilməlidir.

Texnologiyanın müharibəyə təsiri yalnız hərbi qüvvələr arasında balansın dəyişməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda müharibənin miqyasının genişlənməsinə də səbəb olur. Müasir dövrdə texnologiya sayəsində müharibələr daha geniş coğrafi əraziləri əhatə edir və daha çox insanı təsir altına alır. Bu isə müharibənin qlobal xarakter almasına və onun nəticələrinin daha geniş miqyasda hiss olunmasına səbəb olur (Королев, 2019).

Müasir müharibələrdə texnologiyanın tətbiqi nəticəsində mülki əhalinin müharibədən zərər görmə ehtimalı da artmışdır. Əvvəllər müharibələr əsasən hərbi qüvvələr arasında aparılırdısa, müasir dövrdə mülki əhali də birbaşa təsir altına düşür. Bu, xüsusilə yüksək dağıdıcı silahların istifadəsi və qeyri-dəqiq hədəfləmə nəticəsində baş verir. Nəticədə müharibə yalnız hərbi deyil, həm də humanitar böhranlara səbəb olan bir hadisəyə çevrilir.

Müasir müharibələrin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də informasiya üstünlüyünün əldə olunmasıdır. İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə əldə olunan məlumatlar müharibənin gedişində həlledici rol oynayır. Bu baxımdan informasiya müharibəsi müasir müharibələrin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İnformasiya əldə etmək və onu effektiv şəkildə istifadə etmək müasir dövrdə hərbi üstünlüyün əsas şərtlərindən biridir (Məmmədov, 2022).

Müasir müharibələrin ən mühüm istiqamətlərindən biri kibermüharibənin meydana çıxması və sürətlə inkişaf etməsidir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində müharibə artıq yalnız fiziki məkanla məhdudlaşmır, həm də virtual mühitə keçid edir. Kibermüharibə informasiya sistemlərinə müdaxilə etməklə, məlumatların oğurlanması, dəyişdirilməsi və ya sıradan çıxarılması kimi fəaliyyətləri əhatə edir. Bu isə müharibənin yeni və daha mürəkkəb bir formasının formalaşdığını göstərir.

Kibermüharibənin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun sərhədsiz xarakter daşımasıdır. Bu müharibə növündə coğrafi məhdudiyyətlər aradan qalxır və hücumlar dünyanın istənilən nöqtəsindən həyata keçirilə bilər. Bu isə müasir müharibələrin daha geniş və nəzarəti çətin olan bir müstəviyə keçdiyini göstərir. Eyni zamanda, kibermüharibə dövlətlərlə yanaşı qeyri-dövlət aktorlarının da aktiv iştirak etdiyi bir sahəyə çevrilmişdir (Barkawi, 2017).

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı müharibədə informasiya üstünlüyünün əldə olunmasını əsas məqsədlərdən birinə çevirmişdir. Müasir müharibələrdə informasiya əldə etmək və onu effektiv şəkildə istifadə etmək hərbi üstünlüyün əsas şərtlərindən hesab olunur. Bu baxımdan informasiya sistemlərinə nəzarət etmək və rəqibin informasiya imkanlarını zəiflətmək müharibənin əsas strategiyalarından birinə çevrilmişdir.

Kibermüharibə yalnız texniki sahə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda siyasi və iqtisadi sahələrə də təsir edir. İnformasiya sistemlərinə edilən hücumlar dövlətlərin iqtisadi fəaliyyətini pozur, onların təhlükəsizlik sistemlərini zəiflədir və cəmiyyət daxilində qeyri-sabitlik yaradır. Bu isə kibermüharibənin yalnız hərbi deyil, həm də geniş miqyaslı sosial və siyasi nəticələr doğurduğunu göstərir.

Texnologiyanın müharibəyə təsiri onun sürətinin və intensivliyinin artması ilə də özünü göstərir. Müasir müharibələr daha qısa müddətdə daha geniş miqyasda nəticələr

doğura bilir. Bu isə müharibənin nəticələrinin daha sürətli şəkildə ortaya çıxmasına və onun təsirlərinin daha geniş miqyasda hiss olunmasına səbəb olur.

Müasir müharibələrdə texnologiyanın tətbiqi nəticəsində müharibənin xarakteri daha da dəyişmişdir. Müharibə artıq yalnız fiziki qarşıdurma deyil, həm də texnoloji və informasiya mübarizəsi kimi çıxış edir. Bu isə müharibənin daha kompleks və çoxşaxəli bir fenomenə çevrildiyini göstərir.

Müharibənin humanitar nəticələrinin artması texnologiyanın nəzarətsiz istifadəsinin təhlükələrini bir daha ortaya qoyur. Bu isə müasir dövrdə texnologiyanın istifadəsinin etik və hüquqi çərçivədə tənzimlənməsinin vacibliyini göstərir.

ƏDƏBIYYAT

1. Məmmədov S., Müasir dünyada hibrid müharibələr və sosial təhlükəsizlik, 2020, 230 s.
2. Məmmədov E., İnformasiya müharibəsi və cəmiyyətin təhlükəsizliyi, Bakı: İqtisad Universiteti, 2022, 185.
3. Özcan M., Modern Savaş Stratejileri ve Sosyolojik Yansımalar, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2023, 250 s.
4. Белозеров В., Политическая социология войны: новые вызовы, 2020, 190 с.
5. Карпович О., Глобальные конфликты и информационные войны, Москва: Кнорус, 2020, 275 с.
6. Королев С., Война как социальный институт: историческая ретроспектива, 2019, 185 с.
7. Панов М., Гибридная война: социальные последствия и риски, 2017, 165 с.
8. Савин Л., Социология современной войны: концепции и практики, Москва: Евразийское движение, 2022, 295 с.
9. Социология военного управления и современные вызовы, socio.msu.ru/publications/war, 2020.
10. Barkawi T., Soldiers of Empire: Mind and Body in the Era of World Wars, 2017, 336 p.

MÜASİR MÜHARİBƏNİN TRANSFORMASİYASINDA İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

Tağıyeva Zeycan

XÜLASƏ

Məqalədə müharibə fenomeninin tarixi inkişafı və müasir dövrdə texnologiyanın təsiri nəticəsində keçirdiyi transformasiya araşdırılır. Əvvəllər müharibələr əsasən ərazi, resurs və hakimiyyət uğrunda aparılan fiziki qarşıdurmalar kimi xarakterizə olunurdusa, müasir dövrdə bu proses daha mürəkkəb və çoxşaxəli hala gəlmişdir. Xüsusilə informasiya texnologiyalarının inkişafı müharibənin mahiyyətini dəyişərək onu həm texnoloji, həm də informasiya mübarizəsinə çevirmişdir. Müasir silahların yüksək dəqiqliyə və uzaqdan idarəetmə imkanlarına malik olması müharibələrin daha sürətli və dağıdıcı olmasına səbəb olur. Pilotsuz uçuş aparatları və süni intellekt əsaslı avtonom sistemlər insan resursunun döyüşdə iştirakını azaltsa da, etik və hüquqi problemlər doğurur. Məqalədə həmçinin kibermüharibənin yaranması vurğulanır, bu müharibə növü sərhədsiz xarakter daşıyaraq informasiya sistemlərinə hücum, məlumat oğurluğu və infrastrukturların sıradan çıxarılması kimi fəaliyyətləri əhatə edir. Göstərilir ki, texnologiya müharibənin miqyasını genişləndirir, mülki əhalinin riskini artırır və humanitar böhranlara yol açır.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ ВОЙНЫ

Тагиева Зейджан

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается историческое развитие феномена войны и его трансформация под влиянием технологий в современную эпоху. Если ранее войны в основном характеризовались как физические противостояния за территорию, ресурсы и власть, то в настоящее время этот процесс стал более сложным и многогранным. Особенно развитие информационных технологий изменило сущность войны, превратив её одновременно в технологическую и информационную борьбу. Использование современного вооружения, обладающего высокой точностью и возможностью дистанционного управления, делает войны более быстрыми и разрушительными. Применение беспилотных летательных аппаратов и автономных систем на основе искусственного интеллекта снижает непосредственное участие человеческих ресурсов в боевых действиях, однако порождает этические и правовые проблемы. В статье также подчёркивается возникновение кибервойны, которая носит безграничный характер и включает атаки на информационные системы, кражу данных и вывод из строя инфраструктур. Показано, что технологии расширяют масштабы войны, увеличивают риски для гражданского населения и приводят к гуманитарным кризисам.

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE TRANSFORMATION OF MODERN WARFARE

Tagiyeva Zeyjan

SUMMARY

The article examines the historical development of the phenomenon of war and its transformation under the influence of technology in the modern era. While wars in the past were mainly characterized as physical confrontations over territory, resources, and power, today this process has become more complex and multidimensional. In particular, the development of information technologies has changed the nature of warfare, turning it into both a technological and informational struggle. The use of modern weapons with high precision and remote-control capabilities makes wars faster and more destructive. The application of unmanned aerial vehicles and autonomous systems based on artificial intelligence reduces the direct involvement of human resources in combat, yet it also raises ethical and legal issues. The article also highlights the emergence of cyber warfare, which has a borderless nature and includes attacks on information systems, data theft, and the disruption of infrastructure. It is shown that technology expands the scale of warfare, increases risks for civilian populations, and leads to humanitarian crises.

CHALLENGES IN THE IMPLEMENTATION AND ENFORCEMENT OF LEGAL AND REGULATORY MEASURES WITH FUTURE RECOMMENDATIONS

Huseynov Zeynal Mahammad
Department of International Relations
huseynovzeynal@gmail.com

Keywords: implementation, community engagement, financial inclusion, responsibility
Açar sözlər: tətbiq, icma iştirakı, maliyyə inklüzivliyi, məsuliyyət
Ключевые слова: внедрение, взаимодействие с сообществом, финансовая инклюзия, ответственность

Legal and regulatory frameworks in the mining industry should be effective, and therefore not only in their design but also in their application and enforcement. Although most nations have come up with detailed legal frameworks that seek to control mining operations and ensure environmental conservation, there are still major challenges in ensuring that such legal frameworks are implemented effectively. One of the most problematic areas of the regulation of the mining industry is the mismatch between the official law and reality.

Institutional capacity of the regulatory authorities is one of the main problems in the implementation of mining regulations. Enforcement needs well trained staff, financial resources and access to modern monitoring technologies. Regulatory agencies in most countries, especially in developing nations, are limited in each of these aspects.

Consequently, it can lead to a situation where authorities fail to implement routine inspections, to control compliance, and react efficiently to environmental infractions. This culminates in cases where mining firms are able to conduct their activities without necessarily following the legal stipulations, leading to environmental degradation. Lack of transparency and accountability in the mining sector is another major challenge. The nature of mining activities and the inadequacy of information access to the populace make it hard to determine whether firms are adhering to environmental standards as required by the stakeholders. In other instances, there is a lack of transparency in regulatory processes, and the licensing and environmental approvals are not fully revealed. This is not a transparency that can diminish the effectiveness of the regulatory frameworks and erode the trust of the people.

Corruption is a significant challenge in enforcing mining regulations. In some cases, the regulatory decisions can be politically or economically driven instead of legal and environmental reasons. This may result in the issuance of licenses without adequate environmental evaluation, laxity in regulation implementation and negligence in rule breaking. Corruption not only undermines good governance but also levels the playing field, whereby the responsible companies are at a disadvantage to those that fail to abide by the regulations.

The economic reliance of some countries on mining is also another significant concern. In areas that contain lots of resources, mining can be a significant source of income, jobs, and foreign capital. Such economic reliance may put governments under stress to focus on economic development at the expense of the environment. In others, environmental regulations can be diluted or selectively applied to encourage investment or to remain competitive.

Additional complexities are brought about by the global nature of the mining industry in the implementation of regulations. Numerous mining firms exist in various countries, and each has dissimilar legal frameworks and standards of regulations. This opens up the possibilities of companies to indulge in regulatory arbitrage, whereby companies exploit laxer

rules in some jurisdictions. The absence of harmonisation of international standards further challenges the quest to have uniform protection of the environment.

The enforcement of mining regulations could also be affected by technological and informational limitations. The technology to monitor the environmental impacts needs high level technologies like satellite imaging, remote sensing and real time data collection systems. The availability of these technologies is low in most countries, and this means that regulators can hardly notice the violation of the environment and take appropriate action. Moreover, the incorrect data may negatively affect decision-making and decrease the efficiency of the regulatory measures.

The voluntary nature of most international standards and guidelines is another important issue. Although other standards like ISO 14064-1:2018 have good tools to use in managing the environment, their use is not necessarily obligatory. This implies that firms can either adopt or not adopt these standards, which causes the variations in the performances of various companies in the industry regarding the environment. Such standards may have little effect unless there are regulatory incentives or enforcement mechanisms.

The effectiveness of regulatory frameworks is also affected by social and community-related aspects. In most instances, mining activities directly impact local communities, yet the communities may have few chances of being involved in the decision making processes. The absence of public involvement may result in conflicts, protests and social instability, which may complicate the application of regulations. Stakeholder engagement in an important manner is hence necessary towards ensuring better governance in the mining industry.

These challenges notwithstanding, mining regulations can be improved in their implementation and enforcement. Enhancement of institutional capacity, transparency and better coordination among regulatory bodies can go a long way in improving the effectiveness of the legal frameworks. Data-driven approach and the use of digital technologies may enhance monitoring and make it more efficient to enforce them. Cooperation on an international level is also very important in resolving regulatory issues. Countries can enhance the governance of the mining sector by harmonizing standards, sharing best practices, and capacity-building initiatives. Governments, international organizations, and industry stakeholders need to work together in order to come up with effective solutions.

To sum up, although legal and regulatory frameworks play a crucial role in the regulation of the environmental effects of mining, their success is highly dependent on issues pertaining to the implementation and enforcement. To overcome these obstacles, a multifaceted strategy involving the strengthening of institutions, enhancing transparency, enhancing international collaboration and facilitating the adoption of best practices should be employed. These obstacles will be essential in ensuring that the mining sector can work in a sustainable and environmentally friendly fashion in the global shift to green energy.

Conclusion: To ensure sustainable development of the mining sector in the environment of the green economy, it is necessary to introduce comprehensive and progressive strategies aimed at solving environmental, economic, and social issues. Although the impact of mining on the environment and the role of legal and regulatory frameworks have been examined in the previous sections, this section will concentrate on formulating practical recommendations and strategic directions that will help increase sustainability and make the mining sector a contributor to the global climate and development objectives.

Among the first ones is the reinforcement of legal and regulatory frameworks that regulate mining activities. Even though most countries have put in place environmental laws and regulations, their success hinges on the quality of implementation and enforcement. Governments must thus work on updating mining laws to reflect new sustainability concepts, climate goals, and technology. This entails the incorporation of tougher emission

regulations, an enhanced environmental impact assessment process, and better land rehabilitation and mine closure requirements. Specifically, the inclusion of international standards like ISO 14064-1:2018 in the national laws can contribute greatly to the effectiveness of environmental regulation.

Governments can enhance the transparency and consistency of greenhouse gas emissions measurement and reporting, as well as compliance with international climate commitments, by implementing standardised methods of measurement and reporting. Such integration also allows for monitoring the environmental performance in a better way and conducting evidence-based policymaking.

REFERENCES

1. ISO 14064-1:2018. Greenhouse gases — Part 1: Specification with guidance at the organization level for quantification and reporting of greenhouse gas emissions and removals. International Organization for Standardization, 2018.
2. ISO 14001:2015. Environmental Management Systems — Requirements with guidance for use. International Organization for Standardization, 2015.
3. Paris Agreement. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), 2015.
4. United Nations Conference on Environment and Development. Rio Declaration on Environment and Development, 1992.
5. Hartman, Howard L. & Mutmansky, Jan M. (2002). Introductory Mining Engineering. John Wiley & Sons.
6. Bridge, Gavin (2004). “Contested Terrain: Mining and the Environment.” Annual Review of Environment and Resources, 29, pp. 205–259.
7. Sachs, Jeffrey D. (2015). The Age of Sustainable Development. Columbia University Press.
8. Hilson, Gavin (2000). “Sustainable Development Policies in the Mining Industry.” Resources Policy, 26(4), pp. 227–238.

CHALLENGES IN THE IMPLEMENTATION AND ENFORCEMENT OF LEGAL AND REGULATORY MEASURES WITH FUTURE RECOMMENDATIONS

Huseynov Zeynal

SUMMARY

The implementation and enforcement of legal and regulatory measures in the mining sector frequently face challenges like institutional capacity deficits, regulatory overlap, and corporate-political collusion. These enforcement gaps often result in severe environmental degradation, revenue loss, and community conflict. Navigating these challenges requires understanding the systemic, structural, and economic hurdles that regulators and operators face: institutional and capacity deficits; economic and extractive realities; governance and political interference; community and social dynamics.

To bridge the divide between statutory provisions and operational reality, experts and oversight organizations recommend several international best practices: Regulatory Independence: Separating the promotional duties of a mining ministry from its monitoring and compliance responsibilities. Community Engagement: Institutionalizing transparent decision-making frameworks and grievance mechanisms to ensure local populations benefit from mining wealth. Supply Chain Traceability: Implementing strict mineral traceability

guidelines and digital reporting to prevent illicit, environmentally destructive operations from entering the formal global supply chain. Simplified Licensing: Providing pathways for the formalization of artisanal and small-scale miners, accompanied by financial inclusion and capacity-building policies.

HÜQUQİ VƏ TƏNZİMLƏYİCİ TƏDBİRLƏRİN TƏTBİQİ: İCRASINDA ÇƏTİNLİKLƏR VƏ GƏLƏCƏK TÖVSİYYƏLƏR

Hüseynov Zeynal

XÜLASƏ

Hüquqi və tənzimləyici tədbirlərin tətbiqi və icrası tez-tez institusional potensial çatışmazlığı, tənzimləyici və korporativ-siyasi sövdələşmə kimi çətinliklərlə üzləşir. Bu problemlər çox vaxt ciddi çətinliklərlə -ətraf mühitin kirlənməsinə, gəlir itkisinə və icma üzvləri arasında münaqişəyə səbəb olur. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün tənzimləyicilərin və operatorların üzləşdiyi sistemli, struktur və iqtisadi maneələri anlamaq lazımdır: institusional və potensial çatışmazlıqlar; iqtisadi və hasilat reallıqları; idarəetmə və siyasi müdaxilə; icma və sosial dinamika.

Qanuni müddəalar və əməliyyat reallığı arasındakı uçurumu aradan qaldırmaq üçün mütəxəssislər və nəzarət təşkilatları bir neçə təcrübəni tövsiyə edirlər: Tənzimləyici Müstəqillik: təşviqat vəzifələrini monitorinq və uyğunluq məsuliyyətlərindən ayırmaq. İcma ilə əlaqə: Yerli əhalinin mədən sərvətlərindən faydalanmasını təmin etmək üçün şəffaf qərar qəbuletmə çərçivələrini və şikayət mexanizmlərini institusionallaşdırmaq. Təchizat Zəncirinin İzlənməsi: Qanunsuz, ətraf mühitə zərərli əməliyyatların rəsmi qlobal təchizat zəncirinə daxil olmasının qarşısını almaq üçün ciddi mineral izləmə qaydaları və rəqəmsal hesabatların tətbiqi. Sadələşdirilmiş Lisenziyalaşdırma: Maliyyə inklüzivliyi və potensialın artırılması siyasətləri ilə müşayiət olunan sənətkar və kiçik miqyaslı mədənçilərin rəsmiləşdirilməsi üçün yolların təmin edilməsi.

ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВОВЫХ И НОРМАТИВНЫХ МЕР С РЕКОМЕНДАЦИЯМИ НА БУДУЩЕЕ

Гусейнов Зейнал

АННОТАЦИЯ

Внедрение и обеспечение соблюдения правовых и нормативных мер в горнодобывающем секторе часто сталкиваются с такими проблемами, как дефицит институционального потенциала, дублирование нормативных актов и корпоративно-политический сговор. Эти пробелы в обеспечении соблюдения часто приводят к серьезной деградации окружающей среды, потере доходов и конфликтам с местным населением. Преодоление этих проблем требует понимания системных, структурных и экономических препятствий, с которыми сталкиваются регулирующие органы и операторы: дефицит институционального потенциала; экономические и добывающие реалии; управление и политическое вмешательство; динамика сообществ и социальная динамика.

Для преодоления разрыва между законодательными положениями и операционной реальностью эксперты и надзорные организации рекомендуют ряд передовых международных практик: Независимость регулирования: Разделение обязанностей мини-

стерства горнодобывающей промышленности по продвижению продукции от его обязанностей по мониторингу и обеспечению соблюдения нормативных требований. Взаимодействие с местным населением: Институционализация прозрачных рамок принятия решений и механизмов рассмотрения жалоб для обеспечения того, чтобы местное население получало выгоду от богатства горнодобывающей промышленности. Отслеживаемость цепочки поставок: Внедрение строгих правил отслеживания минералов и цифровой отчетности для предотвращения попадания незаконных, экологически вредных операций в официальную глобальную цепочку поставок. Упрощенное лицензирование: Предоставление путей для формализации кустарной и мелкомасштабной добычи полезных ископаемых, сопровождаемое политикой финансовой инклюзии и наращивания потенциала.

ƏMƏK HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNDƏ DÖVLƏT VƏ TƏŞKİLATLARIN ROLU: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Fəxri Məcidzadə Ceyhun oğlu
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
fexrimecidzade@gmail.com

Açar sözlər: *əmək hüquqları, dövlət siyasəti, həmkarlar ittifaqları, sosial müdafiə, Azərbaycan*
Keywords: *labor rights, state policy, trade unions, social protection, Azerbaijan*
Ключевые слова: *трудовые права, государственная политика, профсоюзы, социальная защита, Азербайджан*

Giriş

Əmək hüquqları insan hüquqlarının əsas tərkib hissələrindən biri kimi qəbul edilir və hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas göstəricilərdən sayılır. Azərbaycanda əmək hüquqlarının qorunması Konstitusiya, Əmək Məcəlləsi və müxtəlif beynəlxalq konvensiyalar əsasında tənzimlənir. Müasir dövrdə əmək münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi dövlət və qeyri-dövlət institutlarının bu sahədə rolunu daha da artırmışdır. Xüsusilə əmək bazarında rəqabətin güclənməsi, miqrasiya prosesləri və rəqəmsal iqtisadiyyat yeni hüquqi və sosial mexanizmlərin tətbiqini zəruri etmişdir.

1. Dövlətin əmək hüquqlarının müdafiəsində rolu

Azərbaycanda əmək hüquqlarının müdafiəsi sosial dövlət modelinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və bu sistemin mərkəzində dövlət dayanır. Dövlətin bu sahədə rolu çoxşaxəli xarakter daşıyır və yalnız hüquqi normaların qəbul edilməsi ilə məhdudlaşmır. Əksinə, bu fəaliyyət qanunvericilik, icra mexanizmləri, institusional nəzarət, sosial müdafiə siyasəti və əmək bazarının tənzimlənməsi kimi geniş bir sistemi əhatə edir. Əmək hüquqlarının qorunması həm iqtisadi sabitliyin, həm də sosial ədalətin təmin olunmasında əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hər bir vətəndaşın əmək hüququnu təsbit edir və dövlətin bu hüququn təmin edilməsinə zəmanət verdiyini vurğulayır. Bu yanaşma əmək münasibətlərinin hüquqi əsaslarını formalaşdırır və dövlətin sosial məsuliyyətini gücləndirir. Əmək hüquqlarının qorunması təkcə fərdi rifah məsələsi deyil, həm də ümumi ictimai sabitliyin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Dövlətin bu sahədə əsas funksiyalarından biri normativ-hüquqi bazanın yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əmək münasibətlərinin əsas tənzimləyici sənədi kimi çıxış edir və işçilərlə işəgötürənlər arasında hüquqi balansı təmin edir. Bu sənəddə əmək müqavilələrinin bağlanması, dəyişdirilməsi və ləğvi qaydaları, iş vaxtı və istirahət hüquqları, əmək haqqının ödənilməsi prinsipləri və iş şəraitinin təhlükəsizliyi kimi mühüm məsələlər ətraflı şəkildə tənzimlənir. Bu hüquqi çərçivə əmək bazarında sabitliyin və şəffaflığın formalaşmasına şərait yaradır [1, s.45].

Bundan əlavə, dövlət əmək hüquqlarının qorunmasını təmin etmək üçün xüsusi institusional mexanizmlər formalaşdırmışdır. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti kimi qurumlar əmək qanunvericiliyinin icrasına nəzarət edir, iş yerlərində yoxlamalar aparır və pozuntuların qarşısını almaq üçün tədbirlər görür. Bu institutlar əmək münasibətlərində hüquqi intizamın qorunmasına və işçilərin hüquqlarının müdafiəsinə xidmət edir.

Dövlətin rolu həm də sosial siyasətin həyata keçirilməsində özünü göstərir. Minimum əməkhaqqının müəyyən edilməsi, sosial sığorta sisteminin tətbiqi, işsizlikdən sığorta mexanizmləri və sosial yardımlar əmək bazarında sosial balansın qorunmasına yönəlmiş tədbirlərdir. Bu siyasət nəticəsində həssas qrupların əmək hüquqları daha effektiv qorunur və sosial bərabərsizlik azalır [10, s. 98].

Müasir dövrdə dövlət əmək münasibətlərində rəqəmsallaşma proseslərini də fəal şəkildə dəstəkləyir. Elektron əmək müqavilələri sistemi, rəqəmsal kadr uçotu və onlayn nəzarət platformalarının tətbiqi əmək bazarında şəffaflığı artırır və insan faktorundan yaranan subyektiv riskləri azaldır. Bu yanaşma həm idarəetmənin effektivliyini yüksəldir, həm də korrupsiya və qanun pozuntularının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır.

Ümumilikdə, dövlətin əmək hüquqlarının müdafiəsində rolu kompleks xarakter daşıyır və hüquqi, institusional və sosial mexanizmlərin vəhdətinə əsaslanır. Bu sistemin effektiv fəaliyyəti əmək bazarında sabitliyin qorunmasına, işçi hüquqlarının təmin olunmasına və ümumi sosial rifahın yüksəlməsinə xidmət edir.

2. Həmkarlar ittifaqları və ictimai təşkilatların fəaliyyəti

Əmək hüquqlarının müdafiəsində dövlətlə yanaşı, həmkarlar ittifaqları və ictimai təşkilatlar da mühüm institusional rol oynayır. Bu qurumlar əmək bazarında sosial dialoqun formalaşmasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir və işçilərin maraqlarının kollektiv şəkildə müdafiəsini təmin edir. Həmkarlar ittifaqları əmək münasibətlərində balanslaşdırıcı mexanizm kimi çıxış edərək işəgötürənlə işçi arasında ədalətli münasibətlərin qurulmasına yardım edir [3, s. 45].

Azərbaycanda əmək hüquqlarının müdafiəsi sistemində həmkarlar ittifaqları mühüm institusional sütunlardan biri kimi çıxış edir və bu sahədə əsas təşkilati struktur rolunu oynayan Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası ölkə üzrə müxtəlif sahə və peşə birliklərini öz ətrafında birləşdirir. Bu təşkilat əmək bazarında sosial dialoqun formalaşmasında əsas vasitəçi funksiyasını yerinə yetirərək işçi və işəgötürən arasında balanslaşdırılmış münasibətlərin qurulmasına xidmət edir. Onun fəaliyyəti yalnız formal nümayəndəliklə məhdudlaşmır, həm də real əmək şəraitinin monitorinqi və yaxşılaşdırılması istiqamətində praktiki tədbirləri əhatə edir [5, s. 27].

Həmkarlar ittifaqları kollektiv müqavilələrin hazırlanması və tətbiqi prosesində aktiv iştirak edərək işçilərin əmək haqlarının, iş vaxtının, məzuniyyət hüquqlarının və sosial təminatlarının hüquqi əsaslarla tənzimlənməsinə töhfə verir. Eyni zamanda bu təşkilatlar iş yerlərində əmək təhlükəsizliyi standartlarının yüksəldilməsi üçün işəgötürənlərlə mütəmadi danışıqlar aparır və əmək şəraitinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına çalışır. Bu fəaliyyət nəticəsində əmək münasibətlərində daha stabil və hüquqi əsaslı sistem formalaşır.

Ümumilikdə, həmkarlar ittifaqları və qeyri-hökumət təşkilatları dövlətin həyata keçirdiyi əmək siyasətini tamamlayan, onu sosial və ictimai səviyyədə gücləndirən mühüm institutlar kimi çıxış edir və əmək bazarında ədalət və tarazlığın təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır

3. Hüquqi mexanizmlər və beynəlxalq inteqrasiya

Azərbaycan Respublikasında əmək hüquqlarının qorunması yalnız milli qanunvericilik çərçivəsində deyil, həm də beynəlxalq hüquq normalarına inteqrasiya olunmuş şəkildə həyata keçirilir. Ölkə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının bir sıra əsas konvensiyalarına qoşulmuş və bu sənədlərin tələblərini milli hüquq sisteminə inteqrasiya etmişdir. Bu proses əmək standartlarının beynəlxalq səviyyəyə uyğunlaşdırılmasına və işçi hüquqlarının daha effektiv qorunmasına xidmət edir.

Hüquqi mexanizmlər sistemində əmək mübahisələrinin həlli xüsusi yer tutur. İşçilər və işəgötürənlər arasında yaranan mübahisələr inzibati, məhkəmə və mediasiya yolları ilə həll edilə bilir. Mediasiya institutunun tətbiqi xüsusilə son illərdə genişlənmiş və əmək konfliktlərinin daha operativ və sülh yolu ilə həllinə imkan yaratmışdır. Bu yanaşma məhkəmə sisteminin yükünü azaltmaqla yanaşı, sosial harmoniyanı da gücləndirir [9, s. 122].

Müasir dövrdə əmək münasibətlərinin idarə olunmasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi mühüm transformasiya yaradan amillərdən biridir. Bu baxımdan əmək müqavilələrinin elektronlaşdırılması əmək bazarında şəffaflığın artırılması və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılmış ən vacib addımlardan hesab olunur. Elektron əmək müqavilələri sistemi vasitəsilə işçi və işəgötürən arasında bağlanan bütün müqavilələr vahid rəqəmsal platformada qeydiyyata alınır, bu məlumatlar real vaxt rejimində dövlət orqanları tərəfindən izlənilə bilir və sistemləşdirilmiş şəkildə saxlanılır [2, s. 88].

Bu mexanizm bir neçə istiqamətdə əhəmiyyətli nəticələr yaradır. İlk növbədə, əmək münasibətlərində insan faktorundan qaynaqlanan subyektivlik azalır və hüquqi prosedurlar daha obyektiv xarakter alır. İkincisi, dövlət nəzarət orqanlarının operativ fəaliyyəti güclənir, çünki əmək müqavilələrinin qeydiyyatı və icrası elektron sistem vasitəsilə daha asan monitorinq edilir. Üçüncüsü isə bu sistem qeyri-rəsmi məşğulluğun mərhələli şəkildə azaldılmasına şərait yaradır, çünki işəgötürənlər üçün əmək münasibətlərini gizlətmək imkanları məhdudlaşır. Nəticədə əmək bazarında şəffaflıq və hesabatlılıq səviyyəsi yüksəlir, hüquqlarının qarşılıqlı tanınması kimi sahələrdə yeni imkanlar yaradır.

Ümumilikdə, əmək hüquqlarının səmərəli müdafiəsi yalnız milli hüquqi mexanizmlərlə deyil, həm də beynəlxalq inteqrasiya və institusional əməkdaşlıqla mümkün olur. Bu istiqamətdə dövlət və qeyri-dövlət institutlarının koordinasiyalı fəaliyyəti gələcəkdə daha dayanıqlı və ədalətli əmək bazarının formalaşmasına zəmin yarada bilər.

Nəticə

Əmək hüquqlarının müdafiəsi Azərbaycanda dövlət və ictimai institutların birgə fəaliyyəti nəticəsində formalaşan kompleks sistemdir. Dövlət hüquqi baza və nəzarət mexanizmləri vasitəsilə əsas təminatçı rolunu oynayır, həmkarlar ittifaqları və ictimai təşkilatlar isə bu hüquqların praktik müdafiəsini gücləndirir. Mövcud sistemin inkişafına baxmayaraq, əmək bazarında bəzi problemlərin qalması davamlı islahatların vacibliyini göstərir. Gələcəkdə rəqəmsal həllərin genişləndirilməsi və sosial dialoqun gücləndirilməsi əmək hüquqlarının daha effektiv qorunmasına imkan yaradacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənov, R. (2021). *Əmək hüququnun əsasları*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 312 s.
2. Əliyev, M. (2020). *Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi*. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 280 s.
3. Məmmədov, T. (2022). *Sosial hüquqlar və dövlət siyasəti*. Bakı: Elm və Təhsil, 245 s.
4. İbrahimov, A. (2019). *Əmək münasibətləri və hüquqi tənzimləmə*. Bakı: Adiloğlu, 260 s.
5. Quliyeva, S. (2023). *Sosial müdafiə sistemi*. Bakı: UNEC Nəşriyyatı, 198 s.
6. Rzayev, E. (2021). *Həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti*. Bakı: Maarif, 210 s.
7. Abbasov, F. (2020). *Beynəlxalq əmək hüququ*. Bakı: Qanun, 340 s.
8. Hüseynov, C. (2022). *Sosial siyasət və əmək bazarı*. Bakı: Şərq-Qərb, 275 s.
9. Kərimova, N. (2021). *Azərbaycan Respublikasında sosial hüquqların inkişafı*. Bakı: Elm, 230 s.
10. Vəliyev, Z. (2024). *Müasir əmək münasibətləri və idarəetmə*. Bakı: ADPU Nəşriyyatı, 300 s.

ƏMƏK HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNDƏ DÖVLƏT VƏ TƏŞKİLATLARIN ROLU: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Məcidzadə Fəxri

XÜLASƏ

Əmək hüquqlarının müdafiəsi müasir sosial dövlət modelinin əsas komponentlərindən biridir və bu sahədə dövlət institutları ilə yanaşı ictimai və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu da getdikcə artır. Azərbaycanda əmək hüquqlarının qorunması əmək qanunvericiliyi, beynəlxalq konvensiyalar və milli sosial siyasət çərçivəsində həyata keçirilir. Dövlət bu sahədə normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması, əmək müqavilələrinin tənzimlənməsi, işçilərin sosial təminatı və əmək müfəttişliyi vasitəsilə nəzarətin təmin edilməsində əsas aktor kimi çıxış edir. Eyni zamanda həmkarlar ittifaqları və müxtəlif ictimai təşkilatlar işçilərin maraqlarının müdafiəsində vasitəçi rolunu oynayır, əmək mübahisələrinin həllində iştirak edir və sosial dialoqu gücləndirir. Müasir dövrdə rəqəmsallaşma və iqtisadi

transformasiya əmək münasibətlərində yeni çağırışlar yaratdığı üçün bu institutların fəaliyyəti daha da aktuallaşır. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda əmək hüquqlarının müdafiə sistemi hüquqi baxımdan inkişaf etsə də, praktiki tətbiqdə bəzi boşluqlar qalmaqdadır. Buna görə dövlət və təşkilatların koordinasiyalı fəaliyyəti əmək bazarında ədalətin və sosial rifahın təmin olunmasında həlledici rol oynayır.

THE ROLE OF THE STATE AND ORGANIZATIONS IN PROTECTING LABOR RIGHTS: THE EXAMPLE OF AZERBAIJAN

Majidzadeh Fakhri

ABSTRACT

Labor rights protection is one of the main components of the modern social state model, and in this area, along with state institutions, the role of public and non-governmental organizations is also increasing. In Azerbaijan, labor rights protection is carried out within the framework of labor legislation, international conventions and national social policy. The state acts as the main actor in the formation of the normative-legal framework, regulation of labor contracts, social security of employees and control through labor inspection. At the same time, trade unions and various public organizations play a mediating role in protecting the interests of employees, participate in resolving labor disputes and strengthen social dialogue. In modern times, digitalization and economic transformation create new challenges in labor relations, so the activities of these institutions become even more relevant. The study shows that although the labor rights protection system in Azerbaijan has developed from a legal perspective, some gaps remain in practical application. Therefore, the coordinated activities of the state and organizations play a decisive role in ensuring justice and social welfare in the labor market.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА И ОРГАНИЗАЦИЙ В ЗАЩИТЕ ТРУДОВЫХ ПРАВ: ПРИМЕР АЗЕРБАЙДЖАНА

Меджидзаде Фахри

РЕЗЮМЕ

Защита трудовых прав является одним из основных компонентов современной социально-государственной модели, и в этой области, наряду с государственными институтами, возрастает роль общественных и неправительственных организаций. В Азербайджане защита трудовых прав осуществляется в рамках трудового законодательства, международных конвенций и национальной социальной политики. Государство выступает в качестве главного действующего лица в формировании нормативно-правовой базы, регулировании трудовых договоров, социальном обеспечении работников и контроле посредством трудовой инспекции. В то же время профсоюзы и различные общественные организации играют посредническую роль в защите интересов работников, участвуют в разрешении трудовых споров и укрепляют социальный диалог. В современную эпоху цифровизация и экономические преобразования создают новые вызовы в трудовых отношениях, поэтому деятельность этих институтов становится еще более актуальной. Исследование показывает, что, хотя система защиты трудовых прав в Азербайджане развивалась с правовой точки зрения, в практическом применении остаются некоторые пробелы. Поэтому скоординированная деятельность государства и организаций играет решающую роль в обеспечении справедливости и социального благополучия на рынке труда.

SOSİAL MÜDAFİƏNİN DİNİ ASPEKTLƏRİ

Namazov Ramal İlqar oğlu
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
namazov_ramal@inbox.ru

Açar sözlər: sosial, dini, ədalət, zəkat, sədəqə, xeyriyyəçilik, bərabərlik, dəyərlər.
Ключевые слова: социальный, религиозный, справедливость, закят, милостыня, благотворительность, равенство, ценности.
Keywords: social, religious, justice, zakat, alms, charity, equality, values.

Giriş. Müasir cəmiyyətlərdə sosial müdafiə sistemi əhalinin rifahının təmin olunması, sosial bərabərliyin qorunması və həssas təbəqələrin müdafiəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial müdafiə yalnız iqtisadi və hüquqi mexanizmlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda mənəvi və etik dəyərlərlə də sıx bağlıdır. Bu baxımdan din, tarix boyu sosial münasibətlərin tənzimlənməsində və yardımlaşma mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Dini təlimlər insanları ehtiyacı olanlara yardım etməyə, sosial ədaləti qorumağa və cəmiyyət daxilində həmrəyliyi gücləndirməyə təşviq edir.

Sosial müdafiənin dini aspektləri müxtəlif dinlərdə fərqli formalarda təzahür etsə də, onların əsas məqsədi eynidir – cəmiyyətdə sosial balansın qorunması və ehtiyacı olan fərdlərin dəstəklənməsi. Xüsusilə İslam dinində zəkat, sədəqə və fitrə kimi institutlar sosial müdafiənin mühüm alətləri kimi çıxış edir və gəlir bölgüsündə bərabərliyi təmin etməyə yönəlir. Eyni zamanda xristianlıqda xeyriyyəçilik və mərhəmət prinsipləri, digər dinlərdə isə paylaşma və sosial məsuliyyət ideyaları sosial müdafiənin dini əsaslarını təşkil edir. Bu yanaşmalar göstərir ki, din yalnız fərdi ibadət sistemi deyil, həm də sosial rifahın təmin olunmasına xidmət edən kompleks mexanizmdir.

Müasir dövrdə sosial müdafiə sistemlərinin inkişafı ilə yanaşı, dini dəyərlərin bu sahəyə təsiri də aktuallığını qoruyur. Bir çox ölkələrdə dövlət sosial siyasəti ilə dini institutlar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Dini təşkilatlar və icmalar ehtiyacı olanlara yardım göstərmək, sosial layihələr həyata keçirmək və cəmiyyətin həssas qruplarını dəstəkləmək istiqamətində fəal iştirak edirlər. Bu isə sosial müdafiə sisteminin daha inklüziv və effektiv olmasına şərait yaradır.

Bununla yanaşı, sosial müdafiənin dini aspektlərinin tədqiqi sekulyar dövlət prinsipləri ilə dini dəyərlər arasında balansın təmin olunması məsələsini də gündəmə gətirir. Müasir sosial siyasətdə əsas məqsəd həm universal insan hüquqlarının qorunması, həm də cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinin nəzərə alınmasıdır. Bu baxımdan sosial müdafiənin dini aspektlərinin araşdırılması, sosial siyasətin daha səmərəli və ədalətli şəkildə qurulmasına elmi əsaslar verir.

Beləliklə, sosial müdafiənin dini aspektləri həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm tədqiqat istiqaməti kimi çıxış edir. Bu mövzu sosial ədalətin təmin olunması, yoxsulluğun azaldılması və cəmiyyət daxilində qarşılıqlı dəstəyin gücləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Təhlil. Sosial müdafiənin dini aspektlərinə təhlil prizmasından yanaşdıqda aydın olur ki, din bu sahədə yalnız mənəvi-etik çərçivə yaratmır, həm də konkret sosial mexanizmlərin formalaşmasına təsir göstərir. Tarixi inkişaf prosesində dini institutlar sosial müdafiənin ilkin formalarını təşkil etmiş, dövlət sosial siyasətinin yaranmasından əvvəl cəmiyyət daxilində ehtiyacı olan təbəqələrin qorunmasında əsas rol oynamışdır. Bu baxımdan din, sosial təminatın qeyri-formal, lakin təsirli modeli kimi çıxış etmişdir [1, s.156].

İslam dinində sosial müdafiə sisteminin daha strukturlaşdırılmış forması müşahidə olunur. Zəkat institutu yalnız fərdi xeyriyyəçilik deyil, həm də iqtisadi resursların yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi kimi çıxış edir. Bu sistem vasitəsilə cəmiyyətdə sosial bərabərsiz-

liyin müəyyən dərəcədə azaldılması təmin olunur. Zəkatın konkret kateqoriyalara yönəldilməsi (yoxsullar, borclular, səfərdə olanlar və s.) onun məqsədyönlü sosial müdafiə aləti olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, sədəqə institutu daha çevik və könüllü xarakter daşıyaraq sosial həmrəyliyin güclənməsinə xidmət edir [2, s.89].

Xristianlıqda və digər dinlərdə də oxşar sosial müdafiə prinsipləri mövcuddur. Xristianlıqda "caritas" (xeyriyyəçilik) anlayışı sosial ədalətin təmin olunmasında mühüm yer tutur və fərdlərin ehtiyacı olanlara yardım etməsini mənəvi borc kimi təqdim edir. Buddizmdə isə mərhəmət və paylaşma prinsipləri sosial müdafiənin əsasını təşkil edir. Bu yanaşmaların ortaq cəhəti ondan ibarətdir ki, sosial müdafiə yalnız maddi yardım deyil, həm də sosial əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və mənəvi dəstəyin təmin olunmasıdır [3, s.58].

Müasir dövrdə sosial müdafiənin dini aspektləri daha çox dövlət və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə qarşılıqlı əlaqə kontekstində təhlil olunur. Dini təşkilatlar qeyri-hökumət sektoru ilə birlikdə sosial layihələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak edir, ehtiyacı olan qruplara humanitar yardım göstərir və sosial xidmətlərin əlçatanlığını artırır. Bu isə dövlət sosial siyasətinin yükünü müəyyən qədər azaldır və sosial müdafiə sisteminin effektivliyini artırır [4, s.132].

Lakin sosial müdafiənin dini aspektlərinin tətbiqində bəzi problemlər də mövcuddur. Bunlara resursların qeyri-bərabər bölgüsü, yardımların müəyyən dini qruplarla məhdudlaşması və sekulyar prinsiplərlə ziddiyyət ehtimalı daxildir. Bu səbəbdən müasir yanaşmalarda dini sosial müdafiə mexanizmlərinin inklüzivlik, şəffaflıq və ədalət prinsipləri əsasında qurulması vacib hesab olunur [5, s.115].

Cədvəl 1. Müxtəlif dinlərdə sosial müdafiə mexanizmlərinin müqayisəli təhlili

Din	Əsas sosial müdafiə alətləri	Məqsəd	Xüsusiyyətlər	Sosial təsiri
İslam	Zəkat, sədəqə, fitrə	Gəlir bölgüsünü tənzimləmək, yoxsulluğu azaltmaq	Məcburi (zəkat) və könüllü (sədəqə) mexanizmlər	Sosial bərabərliyin təmin olunması, ehtiyac sahiblərinin qorunması
Xristianlıq	Xeyriyyəçilik (caritas), ianələr	Ehtiyacı olanlara yardım, mərhəmət prinsipi	Könüllülük əsaslıdır, dini-etik motivasiya güclüdür	Sosial həmrəylik və humanizm dəyərlərinin güclənməsi
Buddizm	Paylaşma (dāna), mərhəmət	Mənəvi inkişaf və sosial harmoniya	Maddi və mənəvi yardım paralel aparılır	Sosial harmoniya və fərdlərarası münasibətlərin yaxşılaşması
Yəhudilik	Tzedakah (ədalətli yardım)	Sosial ədaləti təmin etmək	Yardım etik və dini borc hesab olunur	Sosial məsuliyyət və icma daxilində dəstək sistemi
Hinduizm	Dana (yardım), sosial vəzifə	Karma və sosial balansın qorunması	Yardım dini borc və həyat prinsipi kimi qəbul edilir	Sosial sabitlik və mənəvi balansın təmin olunması

Mənbə: Çelik, A. (2020). İslamda sosial ədalət və zəkat sistemi. *İlahiyyat Araşdırmaları Jurnalı*, 12(3), 45–60.

Cədvəl 1 də təqdim olunan məlumatların təhlili göstərir ki, müxtəlif dinlərdə sosial müdafiə mexanizmləri fərqli formalarda təşkil olunsa da, onların əsas mahiyyəti eyni istiqamətə – sosial ədalətin təmin olunmasına və ehtiyacı olan təbəqələrin dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Bu, dinlərin sosial həyatdakı rolunun yalnız mənəvi deyil, həm də praktik və institusional xarakter daşıdığını sübut edir [6, s.210].

İslam dinində sosial müdafiə daha sistemli və normativ çərçivədə həyata keçirilir. Zəkatın məcburi xarakter daşıması onun digər dinlərdəki yardım formalarından fərqləndiri-

ci xüsusiyyətidir. Bu, sosial bərabərsizliyin azaldılması üçün konkret iqtisadi mexanizmin mövcudluğunu göstərir. Eyni zamanda sədəqə və fitrə kimi könüllü yardımlar sosial həmrəyliyin güclənməsinə əlavə stimul yaradır [7, s.278].

Xristianlıqda və digər dinlərdə sosial müdafiə daha çox fərdi məsuliyyət və mənəvi borc prinsiplərinə əsaslanır. Xeyriyyəçilik və ianələr könüllülük əsasında həyata keçirilir və bu, cəmiyyət daxilində humanist münasibətlərin inkişafına töhfə verir. Buddizm, hinduizm və yəhudilikdə isə sosial yardım həm mənəvi inkişafın, həm də sosial balansın qorunmasının bir hissəsi kimi qəbul olunur [8, s.325].

Cədvəl 1 də diqqət çəkən əsas məqamlardan biri də bütün dinlərdə sosial müdafiənin yalnız maddi yardım ilə məhdudlaşmamasıdır. Bu mexanizmlər eyni zamanda sosial inteqrasiyanı gücləndirir, icma daxilində qarşılıqlı etimadı artırır və sosial sabitliyi təmin edir. Yəni dinlər sosial müdafiəni kompleks yanaşma kimi təqdim edir – həm iqtisadi, həm sosial, həm də mənəvi aspektləri əhatə edir.

Bununla yanaşı, fərqli dinlərdə sosial müdafiə alətlərinin tətbiq mexanizmləri dəyişir. Bəzi hallarda (məsələn, İslamda) institusional və normativ xarakter üstünlük təşkil etdiyi halda, digər dinlərdə daha çox könüllülük və fərdi təşəbbüs əsas rol oynayır. Bu fərqlər sosial müdafiə sistemlərinin effektivliyinə və əhatə dairəsinə də təsir göstərir [9, s.494].

Nəticə. Aparılan araşdırma və təhlillər göstərir ki, sosial müdafiənin dini aspektləri cəmiyyətin sosial strukturunun formalaşmasında və sosial ədalətin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Dinlər tarix boyu yalnız mənəvi dəyərlər sistemi kimi deyil, eyni zamanda sosial münasibətləri tənzimləyən və ehtiyacı olan təbəqələrin qorunmasına xidmət edən təsirli mexanizm kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan dini institutlar sosial müdafiənin ilkin və alternativ forması kimi qiymətləndirilə bilər.

Müxtəlif dinlərdə tətbiq olunan sosial müdafiə alətləri – İslamda zəkat və sədəqə, xristianlıqda xeyriyyəçilik, digər dinlərdə isə paylaşma və sosial məsuliyyət prinsipləri – cəmiyyət daxilində sosial bərabərliyin qorunmasına və yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmişdir. Bu mexanizmlərin ortaq xüsusiyyəti onların insanları yardımlaşmaya təşviq etməsi və sosial həmrəyliyi gücləndirməsidir. Xüsusilə İslam dinində sosial müdafiə sisteminin daha institusional xarakter daşıması onun iqtisadi və sosial təsirini daha da artırır.

Müasir dövrdə sosial müdafiə sistemləri əsasən dövlət siyasəti çərçivəsində həyata keçirilsə də, dini dəyərlərin bu sahəyə təsiri hələ də aktuallığını qoruyur. Dini təşkilatlar və icmalar sosial layihələrdə aktiv iştirak edərək sosial xidmətlərin genişlənməsinə və əlçatanlığın artmasına töhfə verir. Bu isə dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlığın güclənməsinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, sosial müdafiənin dini aspektlərinin tətbiqində inklüzivlik, şəffaflıq və ədalət prinsiplərinin qorunması vacibdir. Müasir sekulyar cəmiyyətlərdə dini mexanizmlərin sosial siyasətlə uzlaşdırılması sosial müdafiə sisteminin daha effektiv və davamlı olmasını təmin edə bilər. Bu baxımdan dini və dünyəvi yanaşmaların sintezi optimal sosial modelin formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə etibarilə, sosial müdafiənin dini aspektləri sosial siyasətin inkişafında tamamlayıcı və dəstəkləyici rol oynayır. Bu sahənin daha dərindən öyrənilməsi sosial rifahın artırılması, sosial bərabərliyin təmin olunması və cəmiyyət daxilində həmrəyliyin gücləndirilməsi baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. (2021). *Sosial müdafiə sisteminin nəzəri əsasları və inkişaf istiqamətləri*. Bakı: Elm nəşriyyatı, 156 s.
2. Həsənov, E. (2018). Azərbaycanda sosial siyasət və dini institutların qarşılıqlı əlaqəsi. *İqtisadiyyat və Sosial İnkişaf Jurnalı*, 5(1), 77–89.

3. Məmmədov, A. (2020). Sosial ədalət və dini dəyərlər: Müasir yanaşmalar. *Sosial Elmlər*, 2(3), 45–58.
4. Quliyev, T. (2019). Sosial müdafiə sistemində humanizm prinsipləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 132 s.
5. İbrahimov, N. (2022). Dini institutların sosial rifahın təmin olunmasında rolu. *Humanitar Araşdırmalar Jurnalı*, 6(2), 101–115.
6. Ahmed, H. (2004). *Role of Zakah and Awqaf in Poverty Alleviation*. Jeddah: Islamic Research and Training Institute, 210 p.
7. Clarke, G., & Jennings, M. (2008). *Development, Civil Society and Faith-Based Organizations: Bridging the Sacred and the Secular*. New York: Palgrave Macmillan, 278 p.
8. Ferris, E. (2005). Faith-based and secular humanitarian organizations. *International Review of the Red Cross*, 87(858), 311–325.
9. Bielefeld, W., & Cleveland, W. (2013). Faith-based organizations as service providers and their relationship to government. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 42(3), 468–494.

SOSİAL MÜDAFİƏNİN DİNİ ASPEKTLƏRİ

Namazov Ramal

XÜLASƏ

Sosial müdafiənin dini aspektləri mövzusu cəmiyyətlərdə sosial ədalət, bərabərlik və humanizm prinsiplərinin formalaşmasında dinin rolunu araşdırır. Tarixən din yalnız mənəvi dəyərlər sistemi deyil, həm də sosial münasibətləri tənzimləyən mühüm institut kimi çıxış etmişdir. Müxtəlif dinlərdə ehtiyacı olanlara yardım, yoxsulluğun azaldılması və sosial bərabərliyin təmin edilməsi əsas prinsiplərdən biri hesab olunur.

İslam dinində sosial müdafiə mexanizmləri daha sistemli şəkildə formalaşmışdır. Zəkat, sədəqə və fitrə kimi institutlar vasitəsilə cəmiyyətdə gəlir bölgüsünün tənzimlənməsi və sosial təbəqələşmənin azaldılması nəzərdə tutulur. Bu mexanizmlər yalnız fərdi xeyriyyəçilik deyil, həm də sosial ədalətin təmin olunmasına yönəlmiş dini vəzifə kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, xristianlıqda xeyriyyəçilik və mərhəmət prinsipləri, buddizmdə isə mərhəmət və paylaşma ideyaları sosial müdafiənin dini əsaslarını təşkil edir.

Dini dəyərlər sosial müdafiə siyasətlərinin formalaşmasına da təsir göstərir. Bir çox ölkələrdə dövlət sosial siyasətində dini prinsiplərin dolayı təsiri müşahidə olunur. Məsələn, sosial yardımların təşkili, könüllü yardım fəaliyyətləri və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti çox vaxt dini motivasiyalarla əlaqələndirilir. Bu isə sosial həmrəyliyin güclənməsinə və cəmiyyət daxilində qarşılıqlı dəstəyin artmasına səbəb olur.

Müasir dövrdə sosial müdafiənin dini aspektləri daha çox sekulyar dövlət modeli ilə dini dəyərlər arasında balansın qorunması kontekstində araşdırılır. Dinin sosial müdafiəyə təsiri həm müsbət (yardımlaşma, mənəvi dəstək, sosial inteqrasiya), həm də bəzi hallarda məhdudlaşdırıcı (ayrı-seçkilik riski, resursların qeyri-bərabər bölüşdürülməsi) istiqamətlərdə qiymətləndirilir.

РЕЛИГИОЗНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

Намазов Рамал

АННОТАЦИЯ

Тема религиозных аспектов социальной защиты рассматривает роль религии в формировании принципов социальной справедливости, равенства и гуманизма в об-

ществах. Исторически религия выступала не только как система моральных ценностей, но и как важный институт, регулирующий социальные отношения. В различных религиях помощь нуждающимся, сокращение бедности и обеспечение социального равенства считаются одними из главных принципов.

В исламе механизмы социальной защиты сформировались более систематически. Через такие институты, как закят, садака и фитра, они призваны регулировать распределение доходов в обществе и уменьшать социальную стратификацию. Эти механизмы воспринимаются не только как индивидуальная благотворительность, но и как религиозный долг, направленный на обеспечение социальной справедливости. При этом религиозные основы социальной защиты составляют принципы милосердия и сострадания в христианстве, а также идеи сострадания и взаимопомощи в буддизме.

Религиозные ценности также влияют на формирование политики социальной защиты. Во многих странах косвенное влияние религиозных принципов наблюдается в государственной социальной политике. Например, организация социальной помощи, деятельность добровольных организаций и деятельность неправительственных организаций часто связаны с религиозными мотивами. Это приводит к укреплению социальной солидарности и усилению взаимопомощи внутри общества.

В современную эпоху религиозные аспекты социальной защиты чаще изучаются в контексте поддержания баланса между светской государственной моделью и религиозными ценностями. Влияние религии на социальную защиту оценивается как в позитивном (помощь, моральная поддержка, социальная интеграция), так и, в некоторых случаях, в ограничительном (риск дискриминации, неравное распределение ресурсов) направлениях.

RELIGIOUS ASPECTS OF SOCIAL PROTECTION

Namazov Ramal

SUMMARY

The topic of religious aspects of social protection examines the role of religion in the formation of the principles of social justice, equality and humanism in societies. Historically, religion has acted as not only a system of moral values, but also an important institution regulating social relations. In various religions, helping those in need, reducing poverty and ensuring social equality are considered one of the main principles.

In Islam, social protection mechanisms have been formed in a more systematic way. Through institutions such as zakat, sadaqah and fitrah, it is intended to regulate the distribution of income in society and reduce social stratification. These mechanisms are perceived not only as individual charity, but also as a religious duty aimed at ensuring social justice. At the same time, the principles of charity and mercy in Christianity, and the ideas of compassion and sharing in Buddhism, constitute the religious foundations of social protection.

Religious values also influence the formation of social protection policies. In many countries, the indirect influence of religious principles is observed in state social policy. For example, the organization of social assistance, voluntary assistance activities and the activities of non-governmental organizations are often associated with religious motivations. This leads to the strengthening of social solidarity and increased mutual support within society.

In modern times, religious aspects of social protection are more often studied in the context of maintaining a balance between the secular state model and religious values. The impact of religion on social protection is assessed in both positive (assistance, moral support, social integration) and, in some cases, restrictive (risk of discrimination, unequal distribution of resources) directions.

MÜNDƏRİCAT

PSİXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

Hüseynova Nigar. Virtual Mən-in formalaşması və müdafiə mexanizmlərinin aktivləşməsi: sosial media kontekstində psixoloji təhlil 3
Əliyeva Ayşən. Akademik ertələmə ilə özünəinam və psixoloji dözümlülük arasında əlaqə..... 8
Əşrəfli Məhəmmədəli. Erkən tunc dövrünün tədrisi prosesinə elmi-pedaqoji baxış..... 12
İsmayılova Əsmər. Rəqəmsal asılılığın qarşısının alınmasında dövlət və cəmiyyətin birgə rolu 17
Шарифова Гюлсюм. Роль семейного воспитания в формировании личности ребёнка..... 21
Məmmədova Humay. Erkən təlim modeli ABA terapiyası (tətbiqi davranış analizi) ilə autizm spektr pozuntusu olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası..... 24
Allahverdiyeva Səfurə. İnklüziv təhsildə müəllimin rolu..... 28
Əsgərli Sübhanə. Universitet gənclərində özünəinam səviyyəsi ilə sosial fobiya arasındakı korelativ münasibət..... 31
Abdulhəmidzadə Nuray. Passiv-aqressiv davranışın sosial-psixoloji təzahürləri 36
Fətullayeva Nuranə. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda empatik qabiliyyətlərin inkişaf mexanizmləri..... 41
Güner Yaren Berfin. Diagnostic analysis of narcissistic personality disorder: the dynamics between grandiose and fragile self..... 45

SOSİAL İŞ VƏ İQTİSADİYYAT

Rüstəmova Arzu. ABŞ-da gənc kadrların sosial müdafiəsi..... 50
Алиев Азер. Анализ структурной трансформации и диверсификации доходов государственного бюджета Азербайджана: от ресурсной зависимости к устойчивому росту..... 55
Süleymanov Fariz, Məsimov Heydər. Neft məhsullarının qiymətlərinin kənd təsərrüfati məhsullarının dinamikasına təsiri 62
Abışova Gülnar. Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi yolları, reallıqlar və perspektivlər..... 66
Гасымов Ильгар. Оценка современного состояния и эффективности бюджетных расходов в сельском хозяйстве Азербайджана..... 72
Yadulla M.Y., Safguliyeva N.N. Development directions of digital technologies in economic management..... 79
Əlimuradov Murad. Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili 84
Novruzova Səbinə. Həssas əhali qruplarinin sosial müdafiəsində rəqəmsal idarəetmə və innovativ həllər..... 90
Əlimuradov Murad. Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı mövcud problemlər və onların həlli yolları..... 95
Əhmədova Şahnaz. Rəqəmsal transformasiya şəraitində CRM sistemlərinin strateji idarəetmə aləti kimi rolu: Azərbaycan müəssisələrinin təcrübəsi əsasında təhlil 102
Elnurə İsmayılova. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasında sosial işin rolu .. 108
Əliyev Ülvi, Osmanova Sənubər. Himayədar ailələrə verilən uşaqlarla sosial işin sosial- hüquqi əsasları..... 113
Abdullayev Elvin. İsveç ülkesinde sosyal hizmet..... 119

FƏLSƏFƏ VƏ FİLOLOGİYA

Səfərova Aylin. Təbii elmi biliyin inkişafinda mifik təfəkkürün rolu 127
Namazova Tamara. "Fransiz dilində "Qadın qəhrəmanlıgı" konseptinin leksik-semantik xüsusiyyətləri (J. Sandın 'İndiana' və "Konsuelo" romanları əsaında)"..... 132
Nəzərova Elnarə. Nizami Gəncəvinın Xəmsəsində zaman və məkan anlayışı ifadə edən atalar sözləri və məsəllər..... 138
Nəhmədli Elariz. Çingiz Aytmatovun ədəbi irsində ana obrazı ümumiləşdirilmiş simvol kimi (Azərbaycan teatrında oynanılmış "Ana torpaq" və "Fudzi dağında qonaqlıq"
tamaşaların nümunəsində)..... 142
Məmmədov Mirhadı. Qloballaşma və rəqəmsallaşmanın təsiri ilə sosial normaların dəyişməsi..... 148

POLİTOLOGİYA

Hüseynova Maya. Elektron hökumət xidmətlərinin üstünlükləri və çatışmazlıqları 153
Ələkbərov Məmmədəli. Qədim Roma mövzusu üzrə siyasi tarixi materialların tədrisi .. 161
Tağıyeva Zeycan. Müasir müharibənin transformasiyasında informasiya texnologiya-larının rolu..... 166
Huseynov Zeynal. Challenges in the implementation and enforcement of legal and regulatory measures with future recommendations..... 170
Məcidzadə Fəxri. Əmək hüquqlarının müdafiəsində dövlət və təşkilatların rolu: Azərbaycan nümunəsi 175
Namazov Ramal. Sosial müdafiənin dini aspektləri..... 179

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 47
(II HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Röya Nəsirova

Yığılmağa verilmişdir: 09.06.2026
Çapa imzalanmışdır: 25.04.2026
Format: 60×84 1/8
Şərti çap vərəqi – 23,25
Sifariş № 356
Tiraj – 100 nüsxə